

Európai utas

AZ EURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS FOLYÓIRATA

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGYSZER

MÁSODIK ÉVFOLYAM

- 1991-1

1944-45 TÉL-TAVASZ - ESSZÉK A KÖZÉP-EURÓPAI ÁTALAKULÁSRÓL
MEGOLDJA-E A LIBERALIZMUS A NEMZETISÉGI PROBLÉMÁKAT?
ESTERHÁZY ÉS HRABAL PRÁGÁBAN - SZERB MŰVÉSZET
EGON SCHIELE

TARTALOM

1944/45 TÉL ÉS TAVASZ —————	1	KÖLCSÖNÖSSÉG VERSBEN, PRÓZÁBAN	
MEGHATÁROZÓ KOORDINÁTÁK. Göncz Árpád és Fodor Gábor beszélgetése —————	4	Karol Wlachovskýval beszélget Käfer István — —	54
Lengyel Balázs		Karol Wlachovský	
BUDAPEST OSTROMA 1945-BEN. Emlékezés	6	UTAM MÉSZÖLY MIKLÓSHOZ —————	57
Bárány Tamás		Miroslav Kusý	
KÉPEKET NÉZVE —————	9	A „GONDOLATJEL-HÁBORÚ”	
Gyurkovits Tibor		Vita a csehszlovák államiságról —————	60
AZ ÉN BOLDOG HÁBORÚM —————	10	ÖTVEN ÉVVEL EZELŐTT	
GONDOLATOK EURÓPÁRÓL		Kapronczay Károly	
Ralf Dahrendorf		MENEKÜLTEK MAGYARORSZAGON	
REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT —		A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT —————	63
AZ ÁTMENET KELET-EURÓPÁJA		Tilkovszky Lóránt	
Politika, gazdaság és szabadság —————	12	„NEM ÉS NEM - AMÍG ÉN ÉLEK!” Egy magyar miniszterelnök halálának 50. évfordulója — — —	69
Németh Miklós		Karsai László	
SORSFORDULÓK, TÖRÉSVONALAK KELET- KÖZÉP-EURÓPÁBAN —————	18	A PÁPAI NUNCIUS ÉS SZÁLASI FERENC — — —	72
Schöpflin György		KORTÁRSÁK, MŰVEK	
NACIONALIZMUS ÉS NEMZETI KISEBBSÉGEK	22	„ZRÍNYI MIKLÓSRA UGYANOLYAN BÜSZKE TUDTAM LENNI, MINT STEFAN CEL MARÉRA...”	
Enyedi Ildikó		Gelu Păteanu és Balogh Júlia beszélgetése — —	77
ANARCHIA, KÁOSZ, SZERETET —————	25	Hans Skierecki	
SZOMSZÉDSÁG		LEVÉL (KELET-)BERLINBŐL —————	81
Rudolf Chmel		Módos Márton	
TÖRTÉNELEM - KERESZTÚTON.		KÉT KÖZÉP-EURÓPA, HA TALÁLKOZIK.	
Cseh—Szlovákia helye az integrált Európában —	29	Esterházy Péter-est Prágában —————	82
Módos Péter		LÉTEZŐ MŰLT	
DUNASZERDAHELY - ELSŐ ÁLLOMÁS		Andrásfalvy Bertalan	
Nemzetközi konferencia kisebbségi kérdésről —	30	GONDOLATOK A HIMNUSZ SZÜLETÉSÉNEK ÉVFORDULÓJÁN —————	85
Martin M. Šimečka		Göncz Árpád	
EGY FOLYÓIRAT TÖRTÉNETE. A Fragment-K és a szlovák szamizdat —————	34	SZERBEK ÉS MAGYAROK KÖZÖS KINCSE —	86
Koncsol László		Vujicsics Sztóján	
VASFÜGGÖNYTIPRÓBAN, KÖPCSÉNY FELÉ —	37	A DUNA MENTI SZERBEK	
Pomogáts Béla		MŰVÉSZETI EMLÉKEI MAGYARORSZÁGON —	87
KISEBBSÉGTÖRTÉNELEM. A szlovákiai magyar irodalomról —————	40	Nemeskürty István	
„ERKÖLCSI TÖKÉNK ÖRÖKSÉGÜNK:		„SZENT MÁRK DICSŐ TERÉN, MELYET MÉLTÁN TAPOSTAM...” Jászay	
AZ EMBERI HANG. Dobos László csehszlovákiai magyar íróval beszélget Kulcsár Katalin — — —	42	Magda:	
Czine Mihály		Velence és Magyarország —————	93
KÉT NAP SZLOVÁKIÁBAN, AVAGY EURÓPA KÖZEPÉN? —————	48	Páldi Livia	
Duba Gyula		KÖZELSÉG ÉS TÁVOLSÁGTARTÁS	
KISEBBSÉGI „EURÓPAI UTAS” —————	51	Egon Schiele képei —————	95
		RESUMÉE —————	104

Az európai együttműködés
folyóirata

Megjelenik negyedévenként
Főszerkesztő: Módos Péter

Számunk szerkesztésében
részt vett:

Újvári Imréné tervezőszerkesztő
Farkas János László
olvasószerkesztő
Vujicsics Sztóján főmunkatárs
Jovánovics György
művészeti vezető

Szerkesztőség: 1073 Budapest,
Erzsébet krt. 9—11.

Telefon: 142-0797
Fax: (361) 141-5100

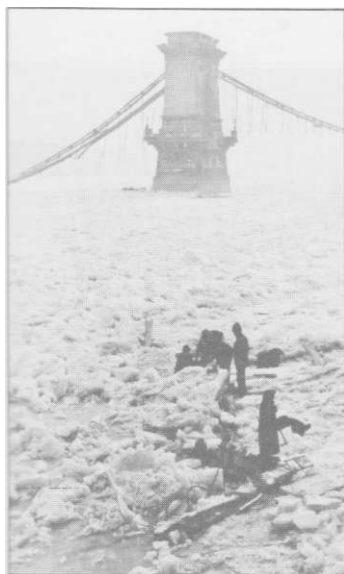
Az Európai Utas Alapítvány
megbízásából kiadja a Pallas Lap-
és Könyvkiadó Vállalat
Felelős kiadó: Horti József
vezérigazgató

1073 Budapest, Erzsébet krt. 9-11.
Telefon: 142-0797

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető a hírlapkézbesítő
postahivatalokban, a Posta
hírlapüzleteiben és a

Hírlapelőfizetési és Lapellátási
Irodában (HELIR, Budapest XIII.,
Lehel u. 10/A, 1900) közvetlenül
vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162
pénzforgalmi jelzőszámára.

Egy szám ára 149 Ft
Előfizetési díj egy évre 596 Ft
Külföldön terjeszti a Kultúra
Külkereskedelmi Vállalat H—1398
Budapest, Pf.: 149.
91 - 0059 - Révai-Óbuda Nyomda Kft.
Felelős vezető: Bánáti László
ügyvezető igazgató
ISSN 0866-272

1944-1945 TÉL-TAVASZ

Íme, egy európai utas — 1945 tavaszáról. A helyszín Buda, a szinte kopár, karszti hegygé lőtt, szétbombázott budai Vár. Természeti kép: csönd, fehér kövek, napfény.

Egy asszony, kezében kosárral. Középen romos templom.

Európai utasunk lába alatt kövek. A kövek nem őriznek történelmi tapasztalatokat. A falak csak felépítettek és leromboltaknak.

Fent balra: Fát gyűjtenek a Duna jegén, 1945-ben. Dr. Kunszt János felvétele

A Kapisztrán tér a Várban. Szöllősy Kálmán felvétele

Első számunkban dokumentumfelvételekkel idéztük 1956 forradalmát, hatását és utóéletét.

Most a második világháború magyar vonatkozású képeiből, a háborús évek dokumentumai-ból adunk válogatást.

A Budapest 1944–45 telét bemutató képek így egymás mellé rakva talán hordoznak egy új együttes jelentést is.

Felkértünk néhány író, politikust, mondják el, írják le a képek által felidézett-előhívott emlékeket, gondolatokat.

A félévszázaddal ezelőtti eseményekről e lapszámunkban három történeti tanulmányt is közlünk, hozzájuk csatlakozó képanyaggal. (63–76. o.)

Képeinken, a felső sorban: bombatámadás után; a Martinelli tér 1945 februárjában; kibombázottak; lent: meggyilkolt zsidók exhumálása a Dohány utcai zsinagóga udvarán és háztetőre zuhant repülőgéproncs az Attila utcában

Ennek a kislánynak a mosolyát mutassuk föl most a világnak! A magunk hitének erősítésére. Ez a mosoly a legtisztább emberi üdvözlés. Üzenet a múltból, a mélyből... meg lehet, meg tudjuk őrizni az emberi lény szépségét, méltóságát.

Göncz Árpád

Ez a kép a pillanat rögzítésén kívül külön jelentést is hordoz. A felvételen látható két ember összetartozik. Az egyik sárga csillagot visel, tehát kiközösített. Ők ketten mégis vállalják egymást. A szeretet és a szolidaritás adta méltóság éppen úgy rajta van a képen, mint a bombázás nyomai.

Fodor Gábor

GÖNCZ ÁRPÁD 1944-45-ben is a cselekvők közé tartozott. Az egyetemistákból álló Táncsics zászlóaljban harcolt a nyilasok és a németek ellen. A rákosligeti nyilasház elfoglalásakor megsebesült, társai magukkal vitték. Menekülés és bujkálás közben vágta ki orvostanhallgató bajtársa combjából a golyót. Bujkálás, lakásváltogatások közepette vészeltte át az ostromot.

FODOR GÁBOR, a Fidesz egyik vezetője: őt arra is kértem, hogy a képek kapcsán idézze fel, hogyan és miképpen találkozott, találkozott-e egyáltalán gyermekkorában a háború emlékével.

– Nagyon erős hatásúak ezek a képek – kezdte a fiatal politikus. – Óhatatlanul számvetésre kényszerítik az embert. Mit tett volna akkor, mit tesz most? Visszatérhet-e, megismétlődhet-e mindaz, ami a képeken látszik... Azt hiszem, az emberiség tanult a történetekből, s olyan, mindenki által elfogadott elvekkel, intézményekkel védi önmagát, amelyek lehetetlenné tesznek egy újabb katalizmát.

MEGHATÁROZÓ

Göncz Árpád ekkor látja először a képeket. A napi munka gyors lendületével kezdi nézni őket, automatikusan beazonosítja az időpontokat és helyszíneket. Fodor Gáboron látni, érezni a képek kiváltotta megrendülést, a köztársasági elnököt is kiveszi a jelenből a látvány.

– Úgy tartoztak az 1945-ös utca-képhez a halottak, akár a romok... Ránézek a képre, s megmondom, hol feküdtek csoportosan, s hol egyenként azok, akiket ott ért a halál. Érzem, ahogy akkor hónapokig – tele a gyomrom a vér és a halottak szagával...

– A családomtól én megtudtam, mit jelentett a háború – mondja Fodor Gábor. – Apám fogságba is esett, igaz, rövid időre, s „csak” amerikai fogságba. Kisgyerekkoromban azt is észrevettem, hogy anyám fél a sziréna hangjától, a propelleres repülő bűgásától, morajától. Megértettem, hogy fél. Az ő idegeiből az anyémbe is átkerült a szorongás...

Göncz Árpádot a félelemlről kérdezem.

– Nem féltem... A reflexeim kiválóan működtek. Mestere voltam a

szökésnek és a túlélésnek. Több hadsereg fegyvereseinek fogságából szöktem meg, hozzászoktam az állandó életveszélyhez. Mintha még élveztem is volna... Pontosan éreztem, hogy mikor kell földre vetnem magamat, mikor kell futni, mikor dekkolni, mikor lakást változtatni. Ha tévedek, ha nincs szerencsém... ott maradok.

– Erre a figyelmeztető veszélyérzetre szükség volt 1945 után is.

– Igen. Rákosiék tudták, akik szembeszálltak a németekkel és a nyilasokkal, azok velük és a szovjetekkel is szembeszállnak, ha kell...

– A történelmi veszélyérzeten kívül szükség volt történelmi tájékozódóképességre is.

– A zsidóüldözés egyértelműen eligazító volt. Hitemmel, tudásommal, neveltetéssel annyira ellentétben állt... Ilyen egyszerű ez. Meghatározza az embert a neveltetése, a barátai... Világosak a koordináták; ezt tedd, azt ne tedd. A többi már a véletlen dolga. Az én nemzedékem sorsát például plusz-mínusz két év is meghatározhatta... Kit, mikor vittek

KOORDINÁTÁK

katonának. Nekem már egyszerű volt, mire behívtak, tudtam, szöknöm kell. Szöktem, s utána ferences papok összehoztak a régi társakkal. Mentem velük, lőttünk és lóttak ránk... egyértelmű volt a helyzet.

*

Nincs értelme ezen túlmenően, leegyszerűsítve, rövidítve visszaadni a két ember további beszélgetését. A többit máskor, másutt. Meglepő volt számomra az eszmei, lelki, s talán alkati hasonlóság is kettejük közt.

Kértem végül őket, válasszanak ki egy-egy képet. Olyat, amelyet fontosnak tartanak megjelentetni. Fodor Gábor azonnal adta a maga választotta felvételt, Göncz Árpád próbálta felidézni, megfejteni, hol láthatta, honnan ismerheti a kiválasztott arcot és mosolyt.

Fodor Gáborral közösen adtuk meg a választ — ez a jelenet látható volt Bódy Gábor Privát történelem című filmjében.

Módos Péter

MTI fotó Németh Ferenc felvételei

BUDAPEST OSTROMA 1945-BEN

— Emlékezés —

Milyen egy ostromlott város? Milyen volt Budapest utcáról utcára haladó ostroma 1944–45-ben? Elég halvány elképzeléseik lehetnek róla azoknak, akik nem élték át azt az időt. Persze a lapok és a televízió mutat azért régi és újabb képeket. (Ma például Bagdadról mutat. Főként fényvillanásokat és továbbítja a dörrenések moráját. A fiatalabb nemzedékekben kelhetnek képzetek.) Meg a Dunába zuhant hidak fényképét, a megdőlt, felénél égbe meredő Ferenc József hidat (ma Szabadság híd), a Lánchíd test nélküli girbe-gurba drótkajait mindenki ismeri. Ezek azonban csak látvány k egy tragédia végkövetkezményeiről. De arról, hogy budapesti lakóknak milyen volt élni a tragédia foytamaráhan, keveset mondanak. Am . például, hogy milyen volt az ostrom idején áthaladni a német katonák által őrzött, és öt-tíz lépésen át vastag robbanótöltetekkel bepólyált hídtartó láncok alatt. Majd arról, hogyan dobta meg, mint egy földlökés, a hidrobbantás a házakat még a város közepe táján is. Az ingó falak nyikorogtak, igen nyikorogtak, a plafonszélék végigrepedtek, hullott a vakolat, és az ablakok? Dehogyan törtek be. Már akkor jó ideje az utcai ablakok üveg nélkül feketélltek. Január 17-én robbantották fel a Ferenc József hidat, 18-án az Erzsébetet. Az emberek kiszaladtak az utcára. Sírtak, összeölelkeztek: — Jaj, a hidak! A hídjaink!

Hogy az ostromlott város lakóinak életmódját valamelyest is érzékeltessem, kénytelen vagyok személyes emlékeket idézni. Valamelyest vissza is lépek az időben. 1944 karácsonya táján át kellett költöznünk Nemes Nagy Ágnessel a Múzeum körút 10-be, egy nyugatra menekült rokon család lakásába. Természetesen már megváltoztatott névvel, melyhez hamis papírokat, házasságlevelet, a nagyszülőnkig kiterjesztett keresztleveleket kellett gyártani. Egy postatiszt igazoló iratát „szerez-

te meg” számomra egy merész rokonom egy páncélszekrényből: eszerint Budapesten maradhatok és nem kell bevonulnom. Az ő nevét kellett felvennem, hozzá igazítani papírjainkat. Előző lakásunkban a Margit körúton (ma Mártírok útja) — melyet azért vettünk ki, hogy Szerb Antal megint csak más névvel, színkeresztény családfával oda-költözhesen hozzánk a munkaszolgálatból —, még a saját nevünkön élünk. Legfeljebb némi óvatosságból — hiszen a katonaságot önkényesen elhagytam — Leng Bella néven jelentkeztem be a rendőrországban, a bejelentőlapot a lepecsételés után egy perc alatt nevemre javítva. De a Múzeum körúton már más néven kellett élni, hiszen a plakátok minden katonaköteles férfit, akinek nem volt olyan papírja, mint annak a bizonyos postatisztnek, felkoncolás terhe mellett bevonulásra köteleztek. Ha beteg, ha csonka, akkor is.

A Múzeum körúti lakás a ház legfelső emeletén volt. Fölöttünk csak a tető. Egy szép nap az év vége táján beállított hozzánk, géppisztollyal a vállán egy zászlós barátom — hadapród társaim közül a beavatottak tudták a címemet. A frontróljött, a Cse-

pel-szigetről, HÉV-vel. Civil ruhát kért. Azt mesélte, hogy a szovjet tankok úgy mennek át az általuk telepített nagyfeszültségű dróttakadályon, hogy meg se rebbennek. Ő a maga részéről a háborút befejezte. Ott is maradt nálunk éjszakára.

Igen, de az éjszaka — az éjszakák! Becsapódások, dörrenések — úgy tízpercenként, negyedóránként. Katyusákkal lőtték a várost. Meg felberregtek a keringő repülőgépek, nyomukban a légvédelmi kilővések sorozatai, akkor a légvédelmi állásokra a gépek tüzelése. Alvásra nem a legzavartalanabb.

— Te, mi van itt még fölöttünk? — kérdezte barátom egy közeli robbanás után.

— A tetőszerkezet. A cserepek.

Reggel pedig azt mondta: — Viszszamegyek a frontra. Ott sokkal nyugodtabb meg biztonságosabb is. — S visszament. (Csak később tudtam meg: ott esett orosz fogságba, és hat év múlva, 1951-ben tért vissza a Szovjetunióból. Mondjam azt: balszerencsében még szerencsés volt?)

Ahogy a bombázások sűrűsödtek, a ház lakóival együtt éjszakára leköltöztünk mi is a pincébe, a szűk légoltalmi óvóhelyre. Napközben az első emeleten tartózkodtunk, s ha a bombák közel robbantak, s a falak nyikorogtak, egy alkóvszerű részbe menekültünk, ott porzott ránk a mész meg a vakolat. Nappal a pince nem volt biztonságos a nyilas járőrök miatt, akik a fiatalabb férfiakat sáncásásra, tankcsapda állítására kihajtották. Lehetőleg az utcai harcok első vonalába.

Így éltünk. Január elején megszűnt a villany, a gáz, s aztán a víz. A fényhiányát előbb a petróleumlámpa, majd mikor kincset érő, egyetlen cillindere eltört, a cipőpasztadobozokból készített olajmécsesek pótolták, de vízre szükség volt. A Múzeumkörút túlsó oldalán, nem messze az ötvenes években Újhold-fészekké

vált Darling eszpresszótól — az már másik kor menedéke volt — működött az egyik házban egy kút. Vízért oda kellett menni, ott kellett hosszan sorba állni érte. Két vödörrel az úttesten átvágvá, majd futni még vagy két-háromszáz métert. A víz-hordás férfimunka volt. Érthetően. De nemcsak azért, mert a vödört cipelni nehéz. A körút úttestét az oroszok aknázták. A tele vödörrel álldogálni kellett a kutas ház kapujában, lehetőleg az ajtó közelében, de úgy, hogy valamelyest védjen is az a vastag faajtó, s mikor a negyedik vagy ötödik akna felrobbant — négyet vagy ötöt lóttak sorozatban —, akkor a kis ideig tartó csendben átfutni a még lőporfüstös úttesten. Némi rizikója így is volt a dolognak. A sebesült vagy halott vízhordókat úgy húzták be később a kapualjakba.

Ám ebben az „idillben”, amelyben éltünk, beütött a villám. Egy reggel a pincében, mint egy kísértet, repdeső ősz hajjal, megjelent Ágnes édesanyja. Azzal, hogy neki odaát Budán elege volt a családjából, és ideköltözik hozzánk. Hát elég vészes és terhes kísértet volt. Egy ágyunk volt a pincében — többnek nem volt helye — így hát hárman aludtunk benne. Nem a legkényelmesebben. De ez még ment volna. Nagyobb baj volt, hogy nem tudta megtanulni az új nevemet. Éppen Vilmosnak hívtak, ő meg egyre-másra elvéve az igazi nevemen szólított. Ez a tévesztés vérre ment. Bárki feljelenthetett volna. A pincelét megtöltötte az állandó veszekedés, az asszonyok hisztérialázása-féjelme, s közben a nyilas igazoltatók emberelhurcolásának jelenetei. Anyósomat vissza kellett vinnem Budára. Át az őrzött, robbantásra készített Ferenc József hídon.

Igen, de korántsem egyszerű séta ez, mint manapság. A Múzeum körúton, át a Kálvin téren s tovább a Fővám téren (volt Dimitrov tér) a hídig. Szó sem lehetett erről. A házak felett, alacsonyan szovjet repülőök köröztek, s aki mozgott, „rásturcoltak”, lelőtték. Átjáróházakon s kis utcákon át értük el a Molnár utcánál a Fővám teret. Ha a gépzúgás fel erősödött, be-beugorva kapualjakba. A Fővám tér s a híd azonban nyitott. Lélek sem járt rajta. Némi várakozás és körütekintés után nekivágtunk mégis a hídnak. Át a fedezék nélküli Fővám téren, a hídfőig. Csakhogy a hídra érve, két kerengő szovjet repülőgépet is megpillantottunk. Visszafutottunk a Molnár ut-

cába, s be az első kapualjba. A gépből ránk lőtt golyók ott spricceltek előttünk a járdán. Vagy egy óra várakozás után csend lett. Nem volt több berregés. Akkor újra nekivágtunk a hídnak, s végigfutottunk rajta Budának. Csakhogy kissé nehéz volt az öregasszonnyal — akkor húsz évvel volt fiatalabb, mint ma én — loholni a hídon. Budán, végig a Dunaparton jó négy-öt méter magas hálószzerű drótkerítés védte a partot. A németek már számítottak Pest esle-

tére. Akadálynak állították a vízen átkelők ellen.

Valahogy átértünk a hídon. S a korai esthomályban pedig már magamban visszalopakodtam. Nem jöttem rá, pedig logikus, hogy a szovjet repülőök a hidat nem lövik, hiszen az előkészített töltetek felrobbanhatnak, s ők a hidakat épen akarták. Az üres, lélek nem járta utcákon hazabujkálva, folytatódott a Múzeum körúti ostromélet.

Egy nap, január közepe táján, még a hidak felrobbantása előtt, benyomult első emeleti, átmeneti szobánkba két géppisztolyos német. Valójában nem szoba volt, hanem udvari

Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs házasságkötésükkor, 1944 áprilisában

előtér, a belőle nyíló két szoba az utcára nézett, vakon, üvegtelenül. „Gyorsan, gyorsan az ablakhoz” — parancsolták a németek. De ahogy az ablakokhoz értek, már fordultak is vissza. Az ablakok a körütra nyíltak, s ők a Sándor utcára (ma Bródy Sándor utca) kerestek kilövőhelyet. Onnan a rádió s a Múzeum felől nyomult előre az orosz gyalogsági támadás. „Más ablak nincs?” — kérdezték, s mutatták az irányt: „Arra, arra!” Nagydarab, kemény, mindenre elszánt fickók voltak. Velünk civilekkel, magyarokkal parancsolva megvetők. Alig hiszem, hogy életben maradtak. S kétkem, hogy életben maradásukban ők maguk hittek.

Ezekben a végső napokban hogyan éltünk? Ahogy lehetett, de az ember nem tudja megtagadni önmagát. Emlékszem, nappal, amikor fény volt, Flaubert Érzelmek iskoláját olvastam, s még a pincében, a mécses mellett is megpróbálkoztam vele. Hogy mit ettünk? Olykor babot főztünk, borsót vagy lebbencslevest a spóron vagy egy dobkályhán. De az étlapot a háború is bővítette. A Sándor utca elején, szemben a Múzeum-kerttel, egy mély bombatölcsér mellett feküdt egy agyonlőtt ló. Az alkonyati elcsendesedésben trancsírozták fel a környék lakói. Furcsa, édeskés ízű húsleves készült belőle. Meleg lötyty az éhes bendőnek. Kenyér már régesrég nem volt.

Január 18-án megérkeztek az oroszok. Végigrohantak a házban tartott géppisztollyal, feltúrták a szobákat, kidobálták a szekrények, fiókok tartalmát: fegyvert kerestek és „fasisztákat”. Mutogatásukból értettük meg őket.

Most, hogy emlékezésemben ide értem, be kell számolnom életem legnagyobb, legveszedelmesebb hülyeségéről. A ház lakói, jó előre, vadászpuskáikat meg a hozzájuk való patronokat bedobták a világítóudvarba. Én viszont sajnáltam megválni tisztí pisztolyomtól, mellyel legfőljebb néhányszor célba lőttem az egész háború alatt. Még az erre arra heverő vadászpatronokat is sajnáltam, hogy kárba vesznek. A pisztolyt s néhány patronot betettem papírok s könyvek alá egy íróasztalféle valamelyik fiókjába. A fegyvert kereső oroszok vagy két fiókot kiborítottak. Azt a bizonyos fiókot nem. Ha kiborítják, ott helyben agyonlőnek.

Akkor már az első emeleten — a ház felső része már romos volt —, abban a bizonyos udvari szobában tartózkodtunk nappal, éjjel pedig a pincében töltöttük az éjszakát. Egy munkáscsalád fogadott be bennünket. Szervezett munkás lehetett a férfi, talán nyomdász. Első mondatából megértettem, hogy kiféle, mi féle. Azt mondta: „Az ember ésszel éljen, arra való az esze”. Ez akkoriiban jellegzetes gondolkozásmódot tükrözött. Jól sejtettem, később kiderült, szociáldemokrata volt.

A németektől való megszabadulást a házaspárral ünnepi vacsorával ültük meg. Az asszony grizes tésztát főzött, arra hívott meg bennünket — könnyelmű, nagy pazarlással. Alig fejeztük be a vacsorát a szintén üveges, udvarra néző konyhában, melyben négyünkön kívül egy szelíd tyúk is tartózkodott, s tojta a kincset érő tojásokat két nap egymás után, egy nap szünettel — Nemes Nagy Ágnes szerint: anapesztikus ritmusban — berobbant az ajtón egy orosz katona, s nekem integetett, hogy menjek vele. Valamelyik szomszéd lakásba vitt, s egy rekamiéra mutogatott, hogy vegyem fel és hozzam. Jeleztem, hogy fogja meg a rekamié másik végét. Fejét rázta, s mutatta, hogy vegyem egyedül a hátamra. Nagy nehezen megtettem. De közben felsejlett bennem, hogy bár vártam, sőt a magam módján elő is segítettem, nem következmények nélküli a németektől való megszabadulás. Hogy az ország — bármit gondoltunk és tettünk is (hiszen a magyar katona az ostrom alatt tömegesen adta meg magát vagy éppen lőtt a németekre), mondom, az ország a vesztesek oldalára került.

A város képe is ezt mutatta. A koraesti csendben kimerészkedtünk az utcára, a kapu elé. Vöröses fény világított. Lángolt, égett a város, a dunaparti szállodasor, a Vigadó környéke, balra a Kálvin tér, jobbra messzebb a Lipótváros. Hátra, a további pesti részekre nem láttunk. De a világos égbolton füst gomolygott arról is. A kapu előtt, félig a hóba fagyva, holtan feküdt egy fiatal lány. Arca fehérszürke, mint a mocskos hó. Teste: tárgy.

Másnap reggel a katonák kizavartak a pincéből, s a ház férfilakosaival együtt elindítottak „malenki robotra”. Végig a Rákóczi úton, a házómladékokat és a holttesteket kerülgetve. Aki érdeklődve felénk közelí-

tett, hogy megtudja mi ez a vonulás, beállították a menetbe. Hiába intgettünk neki, hogy álljon odébb. Majd az így felduzzaszt ferfitőmegett becsúfolták egy Rákóczi úti helyiségbe. Ott topogtunk egész nap és a következő éjszaka. Olyan szorosan egymáshoz préselve, hogy leülni sem lehetett. Suttogták közöttünk, hogy aki az öröknek odaadja az óráját, azt elengedik. Csasz! De aki odaadta s megpróbált nekiindulni, puskatussal visszalökték.

Másnap reggel az egész sokadalmat a géppisztolyos örök elindították gyalog Gödöllőre. (Különben végig az úton a HÉV síneiből úgy tíz méterenként a németek kirobbantottak egy-egy arasznyit.) Aki a hóban gyalogolók sorából kilépett vagy kifutott, azt őrzőink lelőtték vagy jobb esetben puskatussal visszaverték. Gödöllőn a premontrai gimnázium ablaktalan, dermesztő épületében úgy huszonhatezer „hadifoglyot” — többségük civil volt — zsúfoltak össze az oroszok a már szögesdróttal körülvett táborban. Még a gettóból frissen szabadultak közül is jócskán kerültek oda, nem egy úgynevezett zsidó századot alakítottak belőlük. A kivert ablakú tantermekben itt sem nagyon lehetett éjszakánként elnyúlni, legfőljebb topogni lehetett a dermesztő folyosókon. De egy-két nap után adtak legalább valamelyes kenyeret és vízben főtt, kemény, de meleg borsót. Kétszer egy nap. Hajnali négykor vagy ötkor és este sötétedés előtt. Meg ásattak az udvaron egy hatalmas gödröt, lazán keresztbe tett deszkákkal félig letakarva, latrinának. Mindenki ott végezte a szükségét, közösen, még a nők is, mert nők is voltak a táborban.

Új kálváriám kezdődött ezzel: a szovjet fogság. Gondolkozhattam, volt időm, a mínusz tíz fokos fagyban kabát nélkül álldogálva — úgy hajtottak el — s az órákig tartó létszámmegállapításra várva gondolkozhattam a felszabaduláson. Mit vártam, s mi lett. Bár igaz, váratlan magyarországi szabadulásom után — jelentkeztem katonának az új magyar hadseregbe — volt még két és fél év, amikor valamelyest újra reménykedtem.

Csak a fogság után tudtam meg, hogy a magyar asszonyok sokasága nem kisebb testi kínok között élte meg, ha megélte, ha a kollektív erőszaktétel közben el nem pusztult gerinctörésben, az ostrom befejezését s az elkövetkező béke első napjait. ■

Bárány Tamás

KÉPEKET NÉZVE

Serdülőkorunkban nem győztük eléggé irigyelni apáink nemzedékét, mert végigélték — s jószerivel végigharcolták — az akkor még sorszám nélküli világháborút. Mint titkok tudóira, próbált bölcssekre néztünk fel rájuk, csodálván gazdag élettapasztalatukat s harcokban edzett elszántságukat.

Aztán rövidesen nekünk is kijutott a harcokból, mi is begyűjtöttük a magunk tapasztalatait. Országok tűntek el a térképről, milliós városok omoltak porrá, gyakran egyetlen éjszaka alatt. Mindez ma már unt történelmi lecke, de a mi nemzedékünknek forró élmény, sors és végzet volt.

Ahogy e képeket nézem, átzúgnak rajtam az emlékek. Negyvenháromban a százötvenezer halott a Don-kanyarnál, a visszavonulók, a fogságba esettek, a sebesültek, a negyvenfokos fagy áldozatai ötvenezren, közöttük osztálytársaim, barátaim... Azután negyvenegyben a német megszállás, a „kénsárga nyár” azokkal az arcpirító, ríktó csillagokkal szerencsétlen embertársaink ruháján. A marhavagonok a félmillió elhurcolt áldozattal, köztük osztálytársaimmal, barátaimmal... Aztán a bombázások, az Erdélyből özönlő menekültek, a nyilas csőcselék lázadása, a felrobbantott hidak, majd a főváros iszonyú, hetekig tartó ostroma.

Engem, aki egyetemi fölmentéssel úsztam meg a katonáskodást negyvennégy őszéig, csak most októberben hívtak be, egy Duna-menti községben, Adonyban állomásozó alakulathoz. Az első napon beöltöztettek az angyalbőrbe, s a másnapi kivonuláson már abban feszítettem. A zászlóalj mindhárom századát a libalegelőre vezényelték, s ott glédába állították az altisztek, majd vár-tuk a parancsnokot. Kisvártatva bedübörgött egy páncélozott autón, s a vezető mellett felállván, elkiáltotta magát:

— Újoncok! Most bemutatom maguknak a puskát! — Körülnézett, s intett az altiszteknek. — Adjanak egyet!

Az egyik őrmester vigyázzba kapta magát.

— Százados úrnak alázasosan, nincs itten velünk egy se!

— Akkor hozzanak!

— Igenis! — Néhány másodperc múltán három oldalkocsis motorkerékpár

szárguldott el, a szélrózsa három irányába. Talán tíz perc múltán érkeztek vissza. Feszés vigyázásban jelentették:

— Százados úrnak alázasosan, sehol nem találtunk puskát!

A hadisten bosszúsán levágta magát az ülésre és elviharzott.

Este a körletünkül szolgáló iskola udvarán levegőztünk. A távolban, a Duna túlpartja felett fények villódtak.

— Micsoda vihar lehet! — álmélkodott valamelyikünk.

— Affenét! — legyintett az egyik öregkatona. — A ruszlik veretik ágyúval Szolnokot reggel óta!

Körülnéztem, s óvatosan így szóltam a körülöttem állókhöz:

— Ha legalább egyetlen puskát talált volna a százados, azzal most átmennék a Tiszáig, s egészen a Donig kergetném vissza Malinovszkijékat! De pusztá kézel?!...

Másnap az első teherautóval feljöttem Pestre. Harmadnap pedig — ahogyan tervezték — az alakulat elindult Németországba, én meg elkezdtem bujdoskálást a tizenegyes helyőrségi kórházban, hamis papírokkal. Az ostrom legelső napján pedig, amikor bezárult a gyűrű Budapest körül, s többé nem kellett attól tartanom, hogy a náció nyugatra hurcolnak, megnősültem. Fakulhatatlan emlékem: a kihalt budai utca, a távoli fegyverropogás zaja, egy-egy géppisztolyosorozat lövedékeinek száraz kopogása a kövezeten s a házfalakon, és a lélegzetvételnél szünetek közti futásunk menyasszonyommal meg a tanúkkal a közeli előjáróságig, ahol a harcok miatt bennszorult anyakönyvvezető a légtalmi pincében összead bennünket...

Hat hetet töltöttünk odalent egy bérház dohos óvóhelyén, s amikor feljöttünk onnét, rom és rom fogadott mindenütt, ameddig a szem ellátott. És ebben a romvárosban kellett új életet kezdenem, a felelősséget már nemcsak önmagamért viselve, a ránkszakadt embertelen körülmények között.

1945. február ötödikén értek el hoz-zánk a szovjet csapatok, s előőrseik személyazonosságunk igazolása végett ki-parancsoltak bennünket a pincéből. Amíg a tolmácsra vártunk, aki okmányainkat lefordítja az orosz kapitány-nak, egyfolytában húztak el mellettünk a

A szerző a negyvenes években

Vár felé nyomuló szovjet alakulatok katonái. Mindjárt a legelső odaugrott hoz-zám — keskeny szemrésű, kiálló arcsontú legény volt, a kalmük vagy a kir-giz puszták küldötte —, és széles mozdulattal átölelt. Bizonytalán meghatott volna a távoli rokonnép fiának e forró, testvéri gesztusa, ha oldalamon és zsebeimen meg nem érzem ujjainak szorgos matatasát.

— Csaszí? — kérdezte barátságosan.

Óram kabátom bélése alatt lapult, ezért kissé bizonytalanul így feleltem:

— Germanszki szoldát! — és bágyad-tan nyugat felé intettem.

A katona bólintott, s tovább motoz-zott, míg zakóm belső zsebében megtalálta cigarettásdobozomat, benne az ostrom előtt beszerzett kicsiny készletem maradéka: tíz árva Memphisz. A kiska-tona zsebre vágta, s már indult is tovább, a Vár, aztán nyilván Berlin felé.

Néhány pillanat múlva felbukkant egy másik katona, s ő is hevesen átölelt. Ekkor már tudtam, hogy nem rokoni csók következik, ezért amikor megkér-dezte: „Csaszí?” — habozás nélkül in-tettem, hogy a germanszki elvitték. Ek-kor újra végigmotózott.

— Papiroszi? — kérdezte aztán csaló-dottan; azaz van-e cigarettám.

Immár a jól begyakorolt mozdulat kellemével böktém az égére.

— Germanszki szoldát!...

A fiú fejét csóválta, benyúlt pufajkája zsebébe, kihúzott egy bontatlan csomag Extrát — száz darab volt benne —, zse-bembe dugta, melegen megrázta kezem és elviharzott a társa után.

Hűdötten bámultam utána; aligha-nem némán mozgott a szájam. Mert mérhetetlen szerencsémre már ekkor megértettem, hogy az eddigi normák nem érvényesek többé; valami végérvé-nyesen véget ért, és most valami egészen más kezdődik.

Gyurkovics Tibor

AZ ÉN BOLDOG HÁBORÚM

„A háború Istennek útja az emberek szívében”

Móricz Zsigmond

Gyermekkoromban ért a háború. A gyerekek minden szép. Biológiai lény, aki a paradicsomban él. Nem a kellemes, hanem a kellemetlen paradicsomban — hiszen szorong, fél, retteg —, de a veszélyes liánokból, halálos füvekből és mérgező bozótokból is titokzatosság árad — és ez mégiscsak paradicsom.

*A vész kitört. Vérfagyaló keze
Emberfejekkel lapdázott az égre,
Emberszivekben dúltak lábai.
Lélegzetétől meghervadt az élet,
A szellemek világa kialutt,
S az elsötétült égnek arcain
Vad fénnel a villámok rajzolóak le
Az ellenséges istenek haragját.
És folyton-folyvást ordított a vész,
Mint egy veszetté bősziült szörnyeteg.
Amerre járt, irtóztató nyomában
Szétszaggatott népeknek átkai
Sohajtanak fel csonthalmok közül;
És a nyomor gyámoltalan fejét
Elhamvadt városokra fekteti.*

A költő mindezt száz évvel a második világháború előtt írta — és ilyen pontos és kíméletlen diagnózist ma sem lehet — „szebbet”, „jobbat” írni. Megírni az embert, „A félig istent, félig állatot.”

Mikor fölviijogtak a szirénák — már boldog voltam. Már mikor bemondta a rádió: „Légiveszély, Nagy-

Tudom, hogy kétségbeesetten hangzik, de személyesen számomra a háború gyönyörű volt. Izgalmas, fölfokozott, az agy aranylemezeit bízsergető morfiomos állapot. Heroikus küzdelem. Soha nem olvastam olyan robusztus nyelvű, erőteljes verset, mint Vörösmartytól az *Előszó*-t.

kanizsa, Zalaegerszeg...”, valami halálos remegés fogott el. Nemcsak félelem — várakozás. A Balaton fölött fölragyogtak a Liberátorok. Fénylő, kék monstrumok, melyek mint a rendőrviccben, ilyen picik — milliméternyiek — voltak a tízezer méteres, légvédelmi ágyúknak elérhetetlen magasságban. Gyönyörű volt.

A szétlőtt város, a targoncán hanyatt fekvő hatalmas termetű német halott, a beomlott hidak térdreerogva — borzalmas, amit mondok —, nem volt borzalmas, inkább nagyszerű. Rejtélyes és megmagyarázhatatlan, mint valami véres farsang Budapest februárjában.

Családunk a Fővárosi Kenyérgyár óriási pincéjébe — apám volt az igazgató — húzódott, hogy a rákosfalvi fászpincénk helyett komoly menedéket találjunk. Apám az elegáns német főhadnaggal vívott valamilyen reménytelen szócsatát, miért nem megyünk Nyugatra, gépestől, munkásosztályostól együtt, nyilván „az oroszoknak akarjuk átjátszani a gyárat”, pedig az „már alá van aknázva”, s bármikor a levegőbe repülhet a tiszt úr jóvoltából — apám a lábánál lévő vödörbe hányt, gyomorfekélyéből és enyhe idegességéből kifolyólag, aztán folytatta a diskurzust.

Egy régi, „kedves”, betört orrú nyilas — tisztviselő — némi befröccsözés nyomán nagy testű bombát cipelt be az óvóhelyesek közé, hangoskodván, hogy ő kiszerelem, nyugodjunk meg, csak meg akarja magyarázni, milyen silányak az orosz bombák. Nem tudom, hogy szabadultunk tőle. De a bomba bennem maradt, és fölöttem — örökre a háború.

*Bombák ragyognak kiolvadva magukból,
talán megállnak még az útközépen,
és hirdetik az Excelsis Deo-t
a levegőbe rögzítve fehéren!*

Az éjszakai szőnyegbombázások! Mikor hallottuk már a „kezdődő” szőnyeget — dumm, dumm —, még csak a Ruggyanta gyár táján, tőlünk

vagy hat kilométerre, aztán ahogy közelebb kúszott, terült felénk a bombaperzsaszőnyeg, hogy éjszakajtó robbanásokkal mellénk repüljön!

*Mindig a bomba a bomba
mintha itt zakatolna
ha elhallgatok dűnnyög
szétreped mint a sülttök
városok falvak égnék...*

*Mindig a bomba a bomba
ledobva alattomban
nők hasára gyerekeknek*

*kopasz fejére betemetnek
ezreket mésszel földdel*

Mindig a bomba a bomba

*furakszik a nyomomba...
valaki száll fölöttünk
gumisapkában fönt ül
alatta nádas kórház
ő cigarettázik bombáz*

Mindig a bomba a bomba

Apám azonban csak szállította – rejtékútjain, jegy nélkül persze – a kenyeret, zsömlét – napi 5000 kiló kenyeret – a gettóban senyvedő zsidóknak. Csak később, felnőtt fejjel kerültem szembe azzal a képpel, mely mint egy vakító röntgenkép, átégett a bombák feje fölött.

Egy emberről kell beszélnem, s nehezen teszem. Pedig foszladozó magyarságtani érzéseimen túl jószereint a hazaszeretetem értelmét is neki köszönhetem.

Felnőtt koromban ismertem meg F. J.-t mint feleségem hűgának a férjét. Keveset tudtam róla, de annyit hamar megtapasztaltam, hogy eladig kevés hithűbb magyarral találkoztam.

Egy katolikus pap és egy zsidó lány gyermekének született, 1928-ban. A leányt a família rövid úton kitagadta, a pap eltűnt a reverenda és az akkori idők homályában. A leányanya ötéves koráig próbálta nevelni, tartani, aztán árvaházba adta gyermekét. A fiú toporzékolt, kaspaszkodott az anyjába – de az tanítói oklevelével nem tudott elhelyezkedni és pénzt keresni.

Idővel nevelőszülőkhöz kerülve – és, mi sors! őt sem saját nevéen, hanem Pistának szólították –, megparaszatosodott, jól elagyabugyalta a zsidó srácokat, lerohadtozva őket, de azért – bár karácsonykor is az istállóban hált – önkörében falusi boldogságra, jó bizonyítványokra tett szert. Ám kíváncsiskodván, gyermekfelügyelőjétől megtudta, anyja él. Van anyja. Csak meg kell keresni.

Megkereste. Egy mosókonyhában találta, vastelepen dolgozott Hódmezővásárhelyen. A fiú pékségbe ment inasnak, kenyeret szállí-

tani, hogy legalább az jusson az anyjához. Egyszer nem találta otthon – maga a pékségben kapott szállást –, csak a szomszédoktól tudta meg, már a vasútállomáson van, oda gyűjtötték be, „hát hiszen zsidó! Nem tudtad?”

János szökén, kékszeműen futott, és bejutott a német örökön át a bátyus kis zsidók közé. Anyja kérlelte, meneküljön; ő könnyedén és megint csak szökén átvette magát a téglakerítésen, és a talpfákon lépegetve elindult visszafelé a városba. Aztán egyszer csak megállt, megfordult és visszairamodott az anyjához. Hogy megmenti. Dolgozni kell, majd ő segít neki.

Auschwitzban Mengele doktor egy könnyű mozdulattal balra intette az anyját – akit mint használhatatlan anyagot és munkaerőt még aznap elégették.

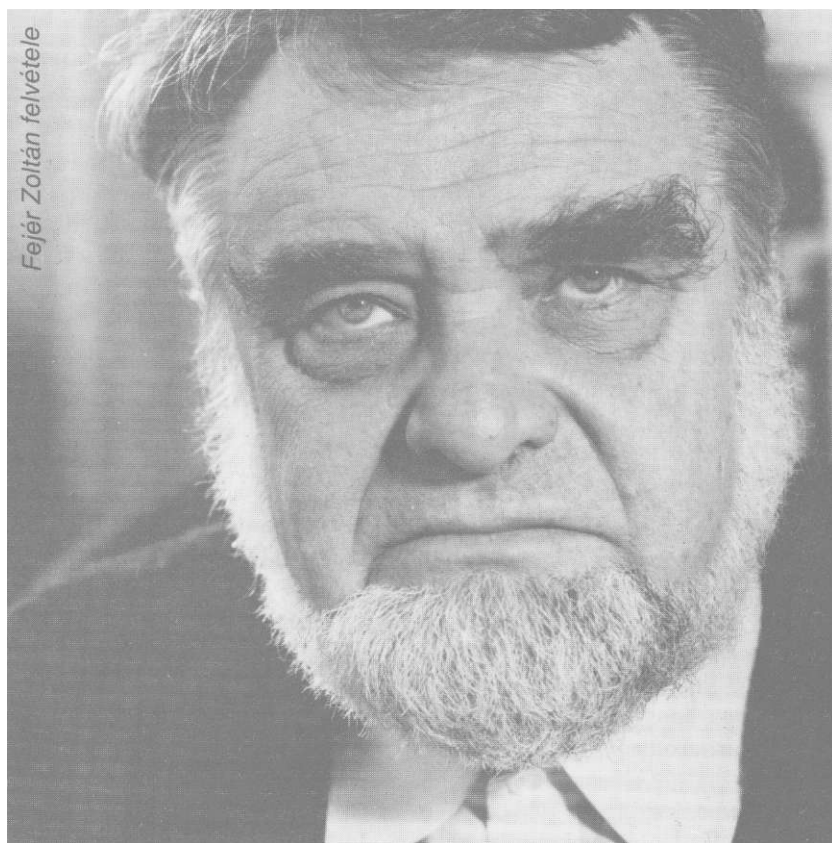
Nem részletezem Jánosunk történetét, nehezemre esik. Példának okáért nem ítélték halálra krumpliszerzés miatt, szökése révén

„csak” huszonöt botütéssel félholtra verték. A fölszabadulás napján egy fabarakban volt már harmincöt kilósán, de kigurult onnan, mert félt a tűzhaláltól. Éppen akkor terítette le egy néger katona a toronybéli SS-t. Emlékszik erre a napra, azóta ha fúj a szél, ő kimegy május elsején ünnepelni a levegőt. És szereti a négereket. Talán a fehér embert sem annyira.

Roncs testét német orvosok finoman agyonoperálták – tüdejét reszekálták, két évig gyógyították a svájci hegyekben, ahol németül és franciául is megtanult vidáman beszélni. Egy fogadós lányát és kis szülőjét ajánlotta a maradás fejében. Ő az első Magyarországra jövő vonat tal hazajött, egyetlen barát és rokon reménye nélkül, és megcsókolta az anyaföldet.

Ez a fényes, vakító röntgenkép ég mindig az én háborúm fölött, az én „boldog” háborúm fölött, melyről nem lehet csuklások nélkül beszélni. A vers befejezése így szól:

*De gyönyörű! A könnyeket az arcon –
állj föl, siess, a könnyeket töröld le,
ez az a föld, amely elengedett,
s ez az az ég, mely arcodat betörte.*

Ralf Dahrendorf

REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT - AZ ÁTMENET KELET-EURÓPÁJA

Politika, gazdaság és szabadság

Szemünk előtt játszódnak le olyan események, amelyeket 150–200 éve élt meg utoljára az emberiség. Néha úgy tűnik, 1789 és 1848 támad fel újra, egybemósódva. Ami tegnapelőtt elképzelhetetlennek és tegnap lehetetlennek tűnt, mára valóság. Ki gondolta volna 1989 tavaszán, hogy a nyár végén a Solidarność alakít Lengyelországban kormányt? Ki látta előre a berlini Fal megnyitását, az MSZMP önfeloszlatását, Ceausescu bukását. Václav Havel elnökké választását? Mi, többiek szívdobogva figyeltük mindezt: sikerülni fog? Tartós lesz?

Szenvedélyesen szeretem a szabadságot, mind az elméletben, mind a gyakorlatban. Szellemi tekintetem ide-oda vetődik: Lengyelországra; a Franco utáni Spanyolországra, az utóbbi másfél évtized ritka sikertörténetjére; a latin-amerikai nemzetek félresikerült próbálkozásaira – diktátoraiktól megszabadultak, problémáiktól annál kevésbé; az Afrikában vagy másutt a szocializmus kómájából ébredező harmadik világbeli nemzetek harcaira; s végül a két posztkommunista hatalomra, Kínára és Szovjetunióra. Mindenütt felfedezhetők a szabadságra való törekvés csirái. Széttaposhatják ezeket oly brutálisan, mint a Tienanmen téren, fenyegetheti őket az új fundamentalizmus, amelynek valóságfeletti absztrakciók többet számítanak, mint az emberi élet esélyei, vagy egyszerűen belesüppedhetnek a törvénytelen és a szegénység mocsarába – a szabadságvágy kétségbevonhatatlan marad. Éppily kétségtelen, hogy ez a vágy összefonódik a gazdaság és a politika, a jólét és a demokrácia, az elegendő élelem és a politikai beleszólás igényének problémáival.

Nem mi küszködünk elsőként a gazdaság és a politika összefüggéseinek problémájával. Mikor a francia forradalom végképp rossz irányba fordult, és a nép az utcára vonult, mert nem volt mit ennie, a feldúlt Robespierre így szólt a Konventhez: „Mi az, hogy megkapták a köztársaságot, és most kenyeret akarnak? Csak zsarnokok adnak kenyeret alattvalóiknak. Amivel az alkotmány tartozik a népnek, az a humánus törvényeken alapuló szabadság. Nem más ez, mint az emberiség szent jogainak élvezete, és gyakorlása mindazon társadalmi erényeknek, melyeket a köztársaság kiteljesít.”

Szerencsére Gorbacsov nem Robespierre, és a történelmi emlékezet Robespierre nevét nem épp a szabadság és a humánus törvény szinonimájaként jegyezte meg, de mégiscsak elképzelhető a szovjet elnök, amint felsóhajt magában: Mi az, hogy megkapták a szólásszabadságot és a szabad választásokat, és most panaszkodnak a boltok üres polcai miatt? Nemcsak kenyérrel él az ember, ez bizonyos, de az is, hogy pusztán glasztnosztyból, peresztrojkából vagy épp demokráciából sem lehet megélni.

Ami a kenyeret és a tele polcokat illeti, forradalommal itt nem megyünk sokra. Érdeemes elolvasnunk Simon Schama nemrég megjelent krónikáját¹ a francia forradalom korának gazdaságáról. Az ipar, a kereskedelem, az infrastruktúra és az egyén jóléte szempontjából az 1770-es és 1780-as évek Franciaországa nem mutatott kedvezőtlen képet. A forradalom, ahelyett, hogy gyorsította volna, megállította a modernizálódás folyamatát, és ez a hatás „sok tekintetben igencsak erőteljes volt: az 1795-ös francia kereskedelem felét se tette ki az 1789-esnek, és csak 1815-ben sikerült elérni a korábbi mennyiség 60%-át. Csak akkor pörgött fel ismét a gazdasági és társadalmi változások folyamata, amikor a forradalom és az általa teremtett katonai állam eltűnt a színről.”² Ezt a katonai államot ne tévesztjük szem elől. Végül is a forradalom se kenyeret nem adott, se szabadságot. „Felfedezte és egy éven át gyakorolta a parlamenti demokráciát; két éven át kényszerrel erőszakolta keresztül a mindenki egyenlőségét valló elvet (némileg egyszerűsítették a folyamatot); tartós termékként egyedül egy újfajta, két évtizeden át fennálló katonai államot állított elő.”³

Még visszatérünk a forradalom drámájára. Azonban az *átmenet*, abban az értelemben, ahogy itt a szót használjuk, nem forradalom. Épp ellenkezőleg, abban a reményben zajlik, hogy megvalósíthatják a forradalmi célokat, anélkül, hogy ennek meg kellene fizetni az

¹ *Der zaudernde Citoyen, Rückschritte und Fortschritte in der französischen Revolution.* München, 1989.

² *Id. mű.* 193. oldal

³ *Id. mű.* 192. oldal

árát. Timothy Garton Ash, a kelet-európai változások nagyszerű elemzője épp ezért „refolució”-ról, a reform és a revolúció párosításáról beszél.

Az átmenet nem más, mint ellenőrzött átalakulás liberális állammá egy nem-liberális alakulatból. Az átmeneteket felülről indítják útjukra. Lehetnek ezek válaszok is a lakosság érezhető nyomására, és kezdeményezheti őket a mindenkori kormány is. Az ilyen kormányok erősen átalakulnak a változás folyamatában, legalábbis ez a szabály; ezért kézenfekvő, hogy az átmenet hatásait forradalminak minősítsék, ám a folyamatosság szálai sohasem szakadnak meg teljesen. Angliában 1688 átmenet volt, Franciaországban 1789 vagy talán 1792 forradalom. Az átmenetek nem éppen népnepélyek. Könnyen meglehet, hogy túl sokat követelnek az egyéntől. Az átmeneti folyamatok kínos ügyek, és gyakran kibújnak az ellenőrzés alól. 1790-ben a korai forradalmárok még beérték azzal, hogy a polgárrá lett királyt, XVI. Lajost megeskették, „védeni és oltalmazni fogja az alkotmányban rögzített szabadságjogokat”. A jakobinizmus, a guillotine, a katonai diktatúra épp annyira volt az átmenet kisiklása, mint valamilyen sötét terv része. Szükségszerű volt-e az átmenet meghiúsulása? Nincsenek történelmi szükségességek. El kell fogadnunk, hogy elképzelhető a fokozatos és erőszakmentes átmenet is.

Polgári társadalom felé

Átmenet — de honnan hová? Ennek az elmélkedésnek nem ez a tárgya elsősorban; inkább azt a kérdést feszegetem, mitől sikeres és mitől út ki balul egy átmenet. Természetesen itt a *javulás* folyamatáról van szó. Ha az átmenet sikerül, az emberek életkilátásai jobbabbak lesznek, mint korábban. Ebben a vonatkozásban jelentős a polgári társadalom (*civil society*) fogalma. Az átmenetek olyan próbálkozások, amelyek mérsékelt ütemben, de gyakran döntő változásokon át a polgári társadalmakat igyekeznek megteremteni vagy újjáteremteni. A „megteremteni” és „újjáteremteni” közötti különbség nem csekély. Egyes átmenetek olyan országokban zajlanak, melyekben már többé-kevésbé létezik vagy létezett a polgári társadalom, másutt viszont most teszik meg az első tétova lépéseket a polgári társadalom felé, mint például a harmadik világ országaiban. (Érdekes kérdés, hol helyezzük el a Szovjetuniót e két lehetőség között.) Egy polgári társadalomhoz mindenképp hozzátartoznak olyan *intézmények*, amelyek abban az értelemben *autonómok*, hogy nem az állam irányítja őket, nem uralkodik felettük királyok és zsarnokok önkénye, hanem olyan polgárok töltik el élettel őket, akiknek jogaik vannak, sőt eszközökkel is rendelkeznek ahhoz, hogy ezekkel a jogokkal éljenek. Nagy célkitűzés ez — a legjobb a modern világban. Csak néhány társadalomnak sikerült, hogy polgárivá váljék, de ezek valóban nyújtanak is jogokat polgáraiknak, és azokat a konkrét lehetőségeket is megteremtik, melyekben e jogok érvényesülhetnek. Ezek a szabad társadalmak.

Marx tanítójának, Hegelnek a gondolatát követte, amikor a *polgári társadalom* fogalmáról beszélt, és a következmények mérlegelése nélkül használta ki e fogalom többértelműségét. A *citoyen* vagy a burzsoá társadalmáról volt-e szó, netán mindkettőről? Nem csupán szavakkal játszottunk itt. Marx meg volt győződve arról, hogy a polgári jogok és a burzsoájólét ugyanannak az éremnek a két oldalát jelentik, s ezt az érmet egyazon forradalmi folyamat során verték. Témánk szempontjából rendkívül jelentős ez a súlyos következményekkel járó tévedés. A marxi forradalomelmélet egybeötözte a francia forradalmat az ipari forradalommal: egy elnyomott osztály az új „termelőerők” nevében megdönti a régi rezsimit. Az elnyomott osztály politikai győzelme egyben gazdasági diadal az egész társadalom számára. Ez jól hangzik. Valójában ennek a jövődőlésnek köszönheti egész vonzerejét a marxizmus. A forradalmi szocialisták azt hitték, vagy legalábbis azt hirdették, hogy a politikai elnyomástól megszabadított nép számára ugyanakkor a gazdasági növekedés és egyben a meggazdagodás hatalmas potenciálja szabadul fel.

Szabadság és jólét

Végül is sem egyik, sem másik nem következett be. A szocializmus alig ért el mást, mint hogy létrehozta a viszonylag privilegizált bürokraták nómenklatúrájának szigetét a szegénység és jogfosztottság tengerében. A hiba nem abban rejlett, hogy a téves gyakorlat árulója lett volna az elméletileg jó szándékoknak. A hiba magában az elméletben volt. Marx ugyanis összevonta a XVIII. század két, valójában nem is egyidőben zajló forradalmát. Mint láttuk, a francia forradalom épp-hogy megállította a gazdasági fejlődést, és nemzetgazdaságilag évtizedekkel visszavetette Franciaországot. Az ipari forradalom viszont olyan országban zajlott le, amely már egy évszázaddal korábban, az 1688-as átmenettel rálépett a polgári társadalom felé vezető útra: Nagy-Britanniában. Legalábbis kétséges, hogy az iparosítás első szakaszában lényegesen hozzájárult volna a polgárjogok kialakulásához. Az egyidejűség véletlene nem igazolhat egy elméletet, amely a két folyamat közt összefüggést teremt, és még kevésbé igazolhat egy programot, amely egycsapásra ígér politikai emancipációt és gazdasági fellendülést.

Persze nyilván nem ez az utolsó szó az ügyben. Marxnak nem volt igaza, amikor azt hangoztatta, hogy a modernizáció forradalmi folyamatában a társadalmi osztályok cselekvőleg egymásba fogják kapcsolni a társadalmi és politikai változást. Elvégre a két folyamat mégsem annyira független egymástól, mint azt az a tény sugallja, hogy az egyik Angliában, a másik meg Franciaországban zajlott le. A XVIII. századi burzsoáziának mindkét esetben érdekében állt a régi rendi kormányzat eltávolítása — ettől minden politikai hatalmat elragadott — és azoknak a korlátoknak a megszüntetése, amelyek az új gazdasági lehetőségek teljes kibonta-

kozatását akadályozták. Végülis mindkettőt elérte, csak rendezetlen és költséges úton, egy évszázadosnál is hosszabb küzdelem után. Nincs-e ma Kelet-Európában, Latin-Amerikában és a fejlődő világ országaiban mély vágyakozás arra, hogy mindkettő megvalósuljon: a politikai szabadság és a gazdasági felemelkedés? Miért ne teljesülhetne ez a teljesen érhető kettős álom? Pontosabban, miként lehetne megvalósítani?

Nem elég, hogy határozott igényt érzünk a viszonyok bizonyos állapotára — ez az állapot csak azok között a tényleges történelmi feltételek között alakulhat ki, amelyben működünk.

A nem-liberális államra — lett legyen az a tényleges szocializmus országa, egy fasiszta diktatúra vagy más zsarnoki állam — egy méltó válasz van: a demokrácia. E fogalom jelentése azonban gyakran nem egészen világos. Mire gondolhattak pontosan a pekingi és sanghaji diákok, amikor demokráciát követeltek? Mit akart az ellenzék Santiago de Chillében, és mi volt az elvárása Varsóban? Valamennyien azt követelték, hogy a lakosság — elsősorban választások útján — beleszólhasson — a politika folyamataiba. A hatalmat birtokoló kormányzat alternatíváját keresik valamennyien. Szó-lás- és gyülekezési szabadságot akarnak, azt követelik, hogy legyen vége az önkényuralomnak, a bírósági eljárás nélküli letartóztatásoknak, a kínzás minden formájának. Más szóval a „demokrácia” a jogállamiság és a politikai jogok egyfajta keverékét jelenti, s ezt általában összekapcsolják a szabad országok alkotmányával.

A demokrácia előfeltételei

Van-e a világon bárki, aki megfosztaná embertársát azoktól az áldásoktól, melyeket a jog polgári intézményei és az a politikai forma jelentenek, mely a változásokat vérontás nélkül, választások útján, az állampolgárok részvételével hajtja végre? Ez a kérdés nem csupán elméleti jellegű. Jeane Kirkpatrick 1979-ben írt egy cikket „Dictatorships and Double Standards” címmel, s ebben azt fejtegette, hogy nincs szükségszerű összefüggés a modern idők és a demokrácia között, hogy a régi demokráciák rendkívül különleges történelmi feltételek közt jöttek létre, amelyek közt megerősödhetett a *polgári társadalom*, olyannyira, hogy elég ideje volt a választott képviselők parlamenti rendszerének bevezetésére. A demokrácia azonban sokkal több, mint egy alkotmány megszüvegezése vagy egy parlament megválasztása. Aki egy kicsit is foglalkozott a weimari köztársaság bukásának történetével, nem táplálhat illúziókat afelől, hogy milyen veszedelmek fenyegetik a demokrácia intézményeit, ha ezek egy fejletlen polgári társadalomra épültek rá.

A demokrácia már önmagában is kívánatos cél, és akik érte küzdenek, méltóak támogatásunkra. Nem lehetségesek hatásos polgári jogok demokrácia nélkül, és az erőszak nélküli fokozatos változásokban sem reménykedhetünk, ha nincs demokrácia. Ám a formális demokratikus intézmények még nem biztosítják sem a

polgári jogokat, sem a stabilitást. Számos példája van annak, mennyire fenyegethetik ezeket a tradicionalista vagy épp fundamentalista erők. És az is veszélyezteti őket, amit a „demokrácia gazdasági tehetetlenségé- nek” nevezhetnénk.

Csábító a feltételezés, hogy az átmenet során megadott politikai szabadságjogok felszabadítják a korábban béklyóba vert erőket, a gazdaságiakat is. A valóságban az így meginduló folyamatok sokkal bonyolultabbak. Sürgő-forgó figurák lépnek a porondra, akik kihasználják az új lehetőségeket, a többség azonban a háttérben marad. Gazdasági tekintetben még lassabban alakul ki a bizalom, ha egyáltalán kialakul. Amíg a régi, romlott rendszert ki nem tudják vonni a forgalomból, addig nem forr ki az új szisztéma. Minden közgazdasági tankönyvben azt olvashatjuk, hogy ilyen körülmények közt a befektetők számára az a helyes magatartás, ha kivárik a további fejleményeket. Egyes kockázatos hajlamú egyének kihasználják az új szabadságot és meggazdagodnak, a társadalmi vagyon felhalmozásában résztvevők többsége azonban nem bízik a változásokban, és a kárvallott végül is a fogyasztó lesz.

A demokratikus átmenet periódusai egyben a népesség erős politizálódásának időszakai is. Mindenestre a politikai aktivisták kevésbé törődnek a gazdasági kérdésekkel, vagy legalábbis politikai eszközökkel keresnek rájuk választ, amennyiben például megtiltják a vodkaárusítást, vagy olyan törvényeket hoznak, amelyek megengedik szövetkezetek létrehozását. Az átmenet eufóriája egy ideig elfelejti az élharcosokkal, hogy fájnak és éhesek. A többség viszont megkérdezi, hol maradnak a beígért változások. Az aktivisták annyira el vannak foglalva a szabadság megteremtésével, hogy elkerüli figyelmüket a sokaság kenyér utáni vágya.

A kezdeti nélkülözés

Látható, hogy az átmenet légköre kevésbé kedvező a gazdasági bizalom megteremtése számára. Azonkívül ilyen körülmények közt még egy különleges dilemma is fellép. Ha a demokratikus átmenet egy szocialista országban következik be (de ez vonatkozik egyes katonai diktatúrákra is), akkor igen valószínű, hogy kezdetben fellép az állami árellenőrzés. Lesznek tehát hivatalos és nem hivatalos árak, a kettő között jelentős réssel. A termelők és a gazdasági fejlődés számára csak egyetlen sarkalló tényező lehetséges — a rés szűkítése az árak felszabadításával. A következmény az árak szükségszerű magasba szökellése, míg a reáljövedelmeknek állandóknak kell maradniuk, különben a piac hullámszik. Ekkor megtelnek a polcok az üzletekben, viszont igen sok embernek le kell mondania arról, hogy megvegye, amire vágyik. A gazdasági átmenetek a siralom völgyében kezdődnek.

Az emelkedő árak és a stabil jövedelmek ellentmondása nem lehet tartós. A siralom völgyére pontosan az jellemző, hogy valamelyik szélén felfelé visz a lejtő. Idővel kibontakozik egyfajta piaccgazdaság, amelyben a

fogyasztók vásárlóereje megfelelő készítés lesz a termelők számára. De meddig tart ez a folyamat? A világháború utáni Nyugat-Németországban három évet vett igénybe: nem sokkal az 1953-as választások után kezdtek emelkedni a bérek, és a lakosság érezte a helyzet jobbra fordulását. Hasonló élménye lehetett Margaret Thatchernek 1982-ben. Spanyolországban Gonzáles miniszterelnök épp azt az embert menesztette, akinek a gazdasági csodát köszönhették, Boyert — a gazdaságpolitika fanyar gyümölcse épp három év után kezdett beérni. De mindezek viszonylag jámbor példái az átmenetnek, amely kedvező külső körülmények közt zajlott le, olyan országokban, amelyekben alaposan felkészültek az átmenetre. Ennek ellenére nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy három év után mindezen kormányok mélyesen kritikus helyzetben leledzettek. Csak kevés szocialista országban volt annyi bátorság, hogy rámerészkedjék erre az útra. Gorbacsov tanácsadói látták a dolog szükségszerű voltát, de az élelmiszerárak támogatásának drasztikus csökkentésétől visszariadtak, pedig ez lett volna a legfontosabb első lépés. Lengyelországban ez is volt az első lényeges pont annak a parlamentnek a napirendjében, amely felerészt kommunistákból, felerészt a Solidarność tagjaiból állt, és csak remélhetjük, hogy Balcerowicz pénzügyminiszter legitimitációja elég szilárd alapokon nyugszik ahhoz, hogy sikerre vezesse a fájdalmas politikát.

Gazdasági tehetetlenség

Egy demokrácia könnyen kerülhet gazdaságilag ájult állapotba. Adott körülmények közt ugyanis valóban megoldhatatlan probléma elé kerülhet. Vagy bízunk az átmenet élharcosai a politikai változások felszabadító hatásában, és szembekerülnek a lakosság morgolódásával a nem kielégítő áru kínálat miatt, vagy az alacsony bérek és magas árak kíséretében vezetik el népüket a siralom mély völgyébe, és akkor is szükségszerűen kialakuló nyugtalanságokkal számolhatnak. A demokrácia mindkét esetben veszélybe kerül. Az első mód mintegy felhívja a régi kormányzat vezetőit, hogy hódítsák vissza a hatalmat, és mondják azt a népnek, hogy „láttuk előre, hová fog ez vezetni”. A másik úton járva populista vezérek lépnek a színpadra: fundamentalisták, peronisták vagy akár fasiszták.

Mi van akkor, ha az átmenet másik oldalánál fogjuk meg a dolgot, és a *gazdasági változással* kezdjük? Mi a helyzet egy *kapitalista* átmenettel, amelyet szembeállíthatunk a Kelet-Európában megfigyelhető *demokratikus* átmenettel? Úgy tűnik, a kelet-ázsiai országok inkább ezt a módot választják. Valamennyi kelet-ázsiai „sárkány” a piacorientált (igaz, államilag is támogatott) gazdasági növekedés mellett döntött a modernizáció felé vezető első lépésként. Ugyanezt tette Japán is a reáljellemző módon. És ez a gondolat volt az alapja Teng Hsziao-ping „nagy ugrás”-ának Kínában. Úgy tetszik, mindezen országokban a „francia forradalom-aspektus” háttérbe szorult a modernizációban az „ipari for-

radalom-aspektus”-hoz képest. „Csak zsarnokok adnak kenyeret alattvalóiknak” — mondta Robespierre. Ezeknek az országoknak a kormányai ugyan nem ingyen kenyeret osztogattak, viszont az idők folyamán az emberek megszokták, hogy van mit enniük, és más javakhoz is hozzájuthatnak. Ezalatt a kormányok keményen és nem-demokratikusan uralkodtak. Ez a piacgazdaság politikai tehetetlensége volna?

A piacgazdasághoz vezető gazdasági átmenet legfontosabb jellemzője az, hogy szüksége van az igénykielégítés elhalasztásának periódusára. Már megismertük ennek egy változatát — azt, amikor az árak emelkednek, és a bérek állandóak maradnak vagy épp csökkennek. A probléma azonban sokkal általánosabb. A már megindult növekedés a társadalmakat szükségszerűen egy olyan periódushoz vezeti el, amelyben már többet termelnek, mint amekkora a fogyasztás. Míg a növekedésnek mindenki javát kell szolgálnia, és a jólétből mindig több nemzetnek kellene részesülnie, a fogyasztásról való lemondás nem csupán azokat érinti, akik meg tudnak vele birkózni, hanem azokat is, akik nem tudják elviselni; a szegények csak még szegényebbek lesznek, mielőtt módjuk lett volna tisztességesen táplálkozni, öltözködni és fedeleket szerezni a fejük fölé. Miért vállalnák ezt az emberek? Max Weber megpróbált erre a kérdésre a korai kapitalizmust illetően a vallásos meggyőződés, az „etika” segítségével felelni, különösen a predestináció tanának kálvini etikáját és a lutheri hivatásetikát emelve ki. Az ember eszerint úgyszólván szabad akaratából takarékoskodik, és megtakarításai biztosítják az általános haladást. Azóta azonban sokkal kevésbé puritán módszerekkel is el lehetett érni ugyanazt az eredményt, és a mai kapitalista gazdaságok virágzása, úgy tűnik, inkább a hitelen, mint a megtakarításon alapul, más szóval inkább az előre hozott, mint az elhalasztott igénykielégítésen.

Valószínűleg ez az egyik oka annak, hogy a fejlődő országokban nem az önkéntes, hanem egyfajta kényszerű takarékoskodás jelenik meg. A zsarnokság a „protestáns etika” modern válfaja. Ha ez nem szocialista diktatúra, melyben a fogyasztó igényének kielégítése mindörökké halasztást szenved, akkor olyanfajta kapitalista diktatúra, amelyre Kelet-Ázsia számos példát szolgáltat. Mindkettő lehet többé vagy kevésbé jó akaratú, de minden esetben politikai hatalomra van szüksége, hogy működtesse a gazdasági átmenetet. A folyamat hosszadalmas és kimerítő. Egy egész nemzedéknek kell a jogok minimumával és — legalábbis eleinte — az anyagi lehetőségek szerény kilátásával beérnie. Azonban fokozatosan emelkednek a bérek, és az emberek fogyasztási cikkekhez jutnak elérhető áron. Ha egyszer eljutunk idáig, akkor „sikerült a mutatvány”. Az emberi erőfeszítés nem volt kicsi, de a gazdaságra való hatás is jelentős lesz.

És a gazdasági átmenet ezen a ponton kerül nehézségekbe. Ha az emberek rendszeres fogyasztókká válnak, többé nem vállalják, hogy elzárják előlük a további polgárjogokat. Van kenyerük, fedél a fejük felett, televízi-

ós készülékük a nagyszobában, esetleg autójuk is a ház előtt, ám külföldre is szeretnének utazni, s végül bejelentik igényüket a demokráciára. Elképzelhetünk egy fordított Robespierre-t — vagy talán Neckert? —, aki kétségbeesetten kiált fel: „Hogy van ez, van kenyérük, és mégis a köztársaságot követelik?” Lényeges szerepe van mindebben az oktatásügynek. Az általános iskolázottság a modern gazdasági növekedés előfeltétele — egyébként egyben az igénykielégítés elhalasztásának egyik fázisa is —, ugyanakkor azonban a viták és nyugtalanodások egyik oka.

Kenyér és politikai szabadságjogok

Nem éppen lélekvidító történet ez. A *politikai* átmenet gazdaságilag nélkülözéshez vezet, s annak labilitás és lázongás a következménye; a *gazdasági* átmenet a politikában való csalódást vonja maga után, s ezzel ugyancsak a labilitást és lázongást is. Mindkét esetben a szabadság a vesztes.

Bizonyára nem ez az utolsó szó az ügyben. A „kiegyensúlyozott növekedés” nem az egyetlen válasz: lehet, hogy a gazdaság és a politika „kiegyensúlyozatlan” módon is eljuthat a növekedéshez és a demokráciához.

Semmi esetre sem árt emlékezetünkbe idézni, hogy a gazdaság, politika és szabadság egyszerű összefüggéséről szóló elmélet — valamennyi — hamis. Nem áll, hogy a demokratikus intézmények már önmagukban gazdasági erőket szabadítanak fel. Az sem, hogy a piacorientált növekedés mintegy automatikusan szabadságot hirdető alkotmányhoz vezet. Legalábbis számottevő időbeli elhúzóadás figyelhető meg a gazdaság és a politikai változás jelentkezése között. Mindazonáltal mindkettő nyilvánvalóan szükséges ahhoz, hogy az emberek életének esélyei javuljanak, mert az élethez éppúgy hozzátartoznak az anyagi javak, mint a jogok, a kenyérből és a politikából egyaránt részesedni kell, s bizonyos életszínvonalra meg a polgári jogok teljességére egyaránt szükség van.

Mi a teendő? Egyelőre nem az elméletben, hanem a történelemben kereshetjük a választ erre a kérdésre. Már említettem a háború utáni Szövetségi Köztársaság példáját. Konrád Adenauer és Ludwig Erhard egyénisége maximálisan különbözött egymástól. Mindkettőnek volt azonban egy látomása, mégpedig egy valószerűtlen és ráadásul anticiklusos vízió. Adenauer Nyugat-Németországot szorosan Franciaországhoz és az Egyesült Államokhoz akarta kapcsolni, Erhard viszont a világgpiac előfeltételeként a (nyugat) német piacgazdaság kiépítésén fáradozott. A történelmi véletlen sodorta egymás mellé a két férfit olyan korszakban, amelyben sorsdöntő változások váltak lehetővé. Nem sok mondanivalójuk volt egymás számára, de hajlandók voltak arra, hogy a másikat munkájában szabad kezet biztosítsanak, mindenekelőtt azután, hogy rájöttek: külön elért sikereikből közösen húzhatnak hasznot.

Két kívánatos stratégia

Az 1948 utáni nyugat-németországi fejlődés az átmenet igen kevésbé tipikus története volt, viszont szemléletes példáját nyújtja annak a lehetőségnek, hogy a gazdasági és politikai változások a gyakorlatban egybefonódhatnak anélkül, hogy ez elméletileg is így volna, és hogy hosszabb távon kölcsönösen támogatják egymást.

Az átmenetek olyan történelmi periódusok, amelyekben egyes személyiségek nagyobb szerepet játszhatnak, mint normális körülmények között. A szabad társadalmak hosszú időn át is elfogadhatnak egy bizonyos középszerűséget; azok a társadalmak, amelyek nem szabadok, kényelmetlen választás elé kerülnek — vagy egy karizmával rendelkező zsarnok, vagy egy erőskezű, középszerű nomenklatura uralmát veszik magukra. Az átmenetek idején azonban olyan vezetőkre van szükség, akik megragadják a lakosság képzetvilágát, s rendelkeznek az irányítás azon érzékével és képességével, amellyel az országot a helyes útra tudják vezetni. Ehhez mindenképp szükség van két dologra. A gazdasági reformerek rá vannak utalva a politikai vezetők védelmére, és a politikai reformereknek, hogy védjék magukat a szélsőségesek ellen, szükségük van oldalukon a gazdaságpolitikai intézkedések élharcosaira. A hangsúly a gazdaságpolitikán van. Gorbacsov-nak számos elméleti tanácsadója van, aki száműzetésében jól kihasználta az időt, de nincs senkije, aki olyan keményen és meglepően gyakorlatias volna, mint Ludwig Erhard vagy Boyer volt. Másokat — mint Corazon Aquinót vagy Benazir Bhuttót — hasonló balvégzet üldözött, nem is beszélve Raoul Alfonsínról, akinek utóda, Menem minden jel szerint ismét a politikát egyértelműen előtérbe helyező elnök lett. Talán túl sokat kívánunk, ha azt mondjuk, hogy minden országnak két vezérre van szüksége, ha el akar jutni a szabadsághoz, hiszen már egy is isteni adomány — ám a gazdasági és a politikai liberalizálódás két — egymást kölcsönösen támogató, mégis elkülönülő — folyamat, amely két, egyaránt a szabadság vágyából táplálkozó politikai stratégiát követel meg.

Az Adenauer—Erhard kombináció szerencsés véletlenének megismétlődésére várni — nem sok segítséget nyújtó tanács ez azoknak, akiknek most kellenek a szükséges reformok. Ha egy ilyen tanácsnak egyáltalán van értelme, akkor el kell hagyni a makroösszefüggések területét, amelyen e tanács azoknak szól, akik a hatalommal rendelkeznek, s nem azoknak, akiknek hozzájárulásától vagy ellenzésétől minden függ. A gyakorlatban nem jutunk nagyon messzire sem a Nemzetközi Valuta Alap burkolt világnézetével, sem az amerikai külpolitika leplezetlen geopolitikájával. Jó okkal mondtunk le minden fejlődési elméletéről, legyen az az „átszivárgásmodell” elmélete vagy a Marshall-tervé, és nem tehetünk másként az átmenetek tekintetében sem. Különösen a Marshall-tervnek volna szüksége egy kiváló történészre, aki kimutatná, hogy csak egyetlen

esetben járhatott sikerrel, és ráadásul csak az áldásai-
ban részesülő országok egy részénél, mindenekelőtt
azonban olyan feltételek között, amelyek másutt aligha
hozhatók létre még egyszer. A tőke biztosítása önma-
gában nem oldja meg a problémákat; épp ellenkezőleg,
ez a tulajdonképpeni oka Kelet-Európa és a harmadik
világ adósságproblémájának. Még messzebb is mehet-
nénk, s azt mondhatnánk, hogy ha az alapvető problé-
mák megoldódnak, akkor tőkéből is lesz elég, mivel a
világban az elegendőnél is több tőke keres magának si-
kerrel kecsegtető befektetést.

Forradalom és reakció

Ezek az alapvető problémák visszavezetnek minket a
polgári társadalomhoz. Ha van olyan elképzelés, amely
összeköti egymással a politikai és gazdasági reformokat,
ennek mindenképp van valami köze a polgári társada-
lomhoz. Ami itt hiányzik, az az intézmények kiépítése,
fáradtságos és időt rabló folyamat. A harmadik világban
ma a nem-állami szervezetek valószínűleg nagyobb
eredményt érhetnek el, mint az összes kormány együtt-
véve. Amikor szövetkezetek alakítására ösztönöznek,
helyi rádióállomásokat állítanak fel, takarékpénztárakat
alapítanak olyanoknak, akiknek minden hitelbiztosítéka
munkaképességükben rejlik, amikor figyelmeztetik az
embereket jogaikra és segítenek nekik azok érvényesíté-
sében, akkor az állami szervezetek a polgári társadalom
intézményeit építik ki. Mutatis mutandis ugyanez érvé-
nyes Kelet-Európára is.

E töprengések arról szólnak, hogy egy olyan népgaz-
daság, amelyben a kényszert és a központi tervezést
mindinkább a termelésre készítés és a piaci mechaniz-
musok helyettesítik, éppolyan szabad és teljes állam-
polgárokat igényel, mint az a politikai közösség,
amelyben demokratikus államrend lép az egypártrend-
szer helyébe. A polgári társadalom minden sikeres át-
menet megoldásának nyitja.

Ehhez a kulcshoz azonban nem lehet csak úgy
könnyedén hozzáférni. Nem is lehet azokból az orszá-
gokból, ahol már jól szolgált, egyszerűen elvinni más-
hova, tetszőleges körülmények közé. A polgári társa-
dalom s vele együtt a sikeres átmenet nagy szerep-ját

szik minden egyes ország és társadalma különös és sa-
jatos körülményeinek kialakulásában.

Az átmeneteknek egyetlen közös tulajdonságuk
van, s ez az, hogy felmorzsoló hatású folyamatok, s
hosszú időn át nap mint nap veszélyben forog létük.
Évtizedekre van szükség egy polgári társadalom meg-
szilárdulásához, és még akkor is felléphetnek fenyege-
tő változások. A remény vagy akár a segítségnyújtás
nem vezethet ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyjuk a
kockázatot. A kezdő demokrácia e pillanatban több
panaszt szabadít fel, mint vállalkozókedvet a kettős,
politikai és gazdasági reformok megindítására. Simon
Schama szerint a 1789-es Franciaországban a harag és
az éhség összefonódása robbantotta ki a forradalmat.
Minden mai átmenet mögött ott lapul a forradalom ve-
szélye, és nem szabad elfelejtenünk, hogy a forradal-
mak mindig több problémát okoztak, mint amennyit
megoldottak. Általában valahol Napóleon és Sztálin
között érnek véget. A másik kockázat a reakció, melynek
két formája is lehetséges. A régi rend visszaállítása azo-
kat vonzza, akik például a Brezsnyev-éra idejét nem is
találták olyan rossznak, s ezeknek az embereknek a
száma, akik így gondolkodnak, igencsak milliókra te-
hető. Csakhogy századunkban a régi és az új között le-
begő társadalmakat még egy veszély fenyegeti, és pedig
a fasiszmus valamely válfaja, légyen az etnikai vagy
nemzeti egységet, illetve ideológiai tisztaságot követelő
zsarnokság, amely összeköti az érzelmeiktől átfűtött
nyelvezetet minden „elhajlás” elnyomásával. Mindez
bizony belül van a lehetőségek tartományának határa-
in, nem is szólva az erők nemzetközi játékának módo-
sulásairól, amelyek gyakran követik a belpolitikai
nyugtalaniságot hordozó korszakokat. Épp ezért ne-
künk, a világ szabad és gazdaságilag virágzó része kis-
számú boldog lakóinak az a dolgunk, hogy óvakodjunk
a túlzásba vitt lelkesedéstől, és azzal törődjünk, érvé-
nyesülnek-e a tényleges polgári jogok, amelyek mind-
addig veszélyben fognak forogni s nem lesznek telje-
sek, amíg nem sikerült megteremtünk a világpolgá-
rok társadalmát.

Székely András fordítása

Megjelent a *Transit* – a bécsi Institut für Wissenschaften vom
Menschen folyóiratában – 1990. I. számában

Németh Miklós

SORSFORDULÓK, TÖRÉSVONALAK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁRAN

A második világháború után Európa a több mint ezer évvel ezelőtt létezett Karoling birodalom határait követve hasadt szét, az Elba—Saale és a Lajta folyó mentén, és ez a törésvonal az elmúlt évtizedek tektonikus megrázkódtatásai nyomán tátonog szakadékká mélyült. Kelet-Közép-Európa modernizációja ugyanis zsákutcába jutott, és 1989-ben olyan történelmi fordulat kezdődött, amely azóta is a sorsforduló ígéretét hordozza magában. Kelet-Európa számos országában megszűntek a szocializmusnak nevezett diktatúrák, másokban alapjában inog a hatalmi szerkezet.

Az utóbbi negyven évben Európa megosztott volt; nyugati része az Egyesült Államokkal, keleti része pedig a Szovjetunióval élt többé-kevésbé szimbiózisban.

Most szétesett az ún. keleti blokk, szemünk előtt zajlik az erózió. Nincs vége azonban a világ ideológiai, politikai szempontú katonai megosztottságának, a két szuperhatalom, a Szovjetunió és az USA kötélhúzásának, amelyhez a kötelek az emberiség idegeiből és zsigereiből fonták.

Akinek nem „térkép e táj”, aki nemcsak madártávlatból szemléli Kelet-Közép-Európát, az már láthatja az egykori Karoling birodalomtól keletre eső területeken a régi, történelmi nyomvonalak mentén alakuló újabb törésvonalak kontúrjait; Nyugatról Keletre haladva az elsőt az egységesült Németország határán, a másikat Lengyelország, Csehország, Magyarország keleti határán, valahol Jugoszláviában folytatódva. A harmadik határvonal az orosz Keleten formálódik, ahol a Szovjetunió népei — feszültséggócok helyzetekben — tájékozódnak új gravitációs irányokban. A negyedik határvonal pedig Dél-Kelet-Európát választja külön.

A sorsfordító idők kétségtelenül megkezdődtek, de még senki sem tudja, hogy győzelmi ünnep vagy gyászmenet lesz-e a végén.

Az irányokban és az ütemben jelentkező különbségek, a törésvonalak elle-

nére az már nyilvánvaló, hogy Kelet-Közép-Európa — mint már történetében jó néhányszor — újabb, gyötrelmes átalakulást kezdett el.

Még nem dőlt el azonban, hogy a hidegháború válik-e történelemmé vagy éppen most, szemünk láttára születnek kínokban vajúdvá az újabb és újabb diktátorok.

Még nincs biztos válasz. Persze reménykedünk benne, hogy az ideológiai háborúk korszaka lezárult. Nekünk elégünk volt belőle, hiszen pusztítóbbak voltak, mint a vallásháborúk és az inkvizíció.

Kelet-Közép-Európában már felgördült a függöny. Itt már valóságos dráma zajlik. Es mi nemcsak nézők vagyunk, hanem szereplők is. Ezért felelősségünk óriási, mert még megakadályozhatjuk, hogy a dráma görög sorsragédiába csapjon át. Most ez minden politikai erő közös kötelessége itthon is, másutt is.

Veszélyek és lehetőségek

1989 Kelet-Közép-Európában a csodák éve volt. Mostanra viszont nemcsak az átmenet lendülete torpant meg, nemcsak az átmenet békés jellege került ve-

szélybe, nemcsak a békés, alkotmányos forradalom esélyei halványulnak, hanem a polgárháborús veszélyek is erősödnek.

A KGST romokban hever. Nem galvanizálható életre. A régió egyes országai között a kapcsolatok lazulnak. A politikai függetlenség megteremtésétől elválaszthatatlanul — annak mintegy árnyékában — kitapinthatók a nacionalista elzárkózás, sőt nemzeti, faji gyűlölködés jelei. Itt-ott újraélednek a régi, restaurációs hangok. Nem is akármilyen erővel. Mindez akár egyik pillanatról a másikra anarchiába és káoszba sülyesztheti a régiót.

Pedig Magyarország és a közép-európai régió országai előtt új lehetőségek nyíltak: felzárkózni Európához. Kérdés viszont, hogy mellékösvényeken botorkálunk-e tovább, vagy megtaláljuk végre az igazán Európába vezető utat.

Az biztos, hogy nem vezet Európába a hamis és hazug fölény hangja, a szupremácia igénye, a nacionalizmus, az antiszemitizmus, az irredentizmus, a birodalmi terjeszkedés törekvése, a revizionizmus.

A térség népeinek nem revízió kell, hanem prevenció. Nem szabad visszahátrálni a régi viszonyokhoz. Előre kell lépni, és így előzni meg, hogy a térség újból ideológiai megosztottságok áldozatává lehessen.

Nemrégiben még a „létező szocializmus”-tól elválaszthatatlan volt a szovjet-orosz birodalom homogenizáló törekvése. Ez erőltetett, mesterséges volt, organikus gyökerei hiányoztak, tulajdonképpen külső burok, sokszor szorító pánt volt az egyes nemzeti társadalmak testen, amit legjobban az bizonyít, hogy a térség önálló országai ezt a politikai rendszert úgy vedlik le magukról egymás után, mint a kígyó a bőrt.

Mi, kelet-közép-európaiak nemcsak most tudjuk, hanem a múltban is éreztük, hogy a betonbunker alatt mindig volt élet. A gyors változások pedig bizonyítják, hogy a közösségi élet hajszálgyökerei működőképesek marad-

tak, vagyis a homo sovieticus mégsem tudták „kikovácsolni”.

Az igazi kérdés persze az, hogy megtalálják-e Kelet-Közép-Európa népei új identitásukat. Remélem, hogy már csak néhány gyászvitéz gondol valamiféle nemzeti, faji, világnézeti neutralizálásra vagy sterilizációra, fejlett technológiájú robotemberek falanszterársadalmaira vagy valamiféle új internacionalizmusra, amelynek örve alatt el lehet szorítani a nemzetek életének ütőereit.

Én — éppen ellenkezőleg — a népek, nemzetek, kisebbségek, vallások, felekezetek és világnézetek irányában megnyilvánuló valódi toleranciát tartom az Európába vezető út irányelzőjének.

Persze ez még önmagában nem elég. Évtizedeken át kellett tapasztalnunk: a nincstelenség, az elmaradottság, a hiánygazdálkodás „demokráciája” — az ún. „népi demokráciák” gyakorlata — túltengő államhatalomhoz, központi elosztáshoz, a „másként gondolkodókkal” (hívökkel, más-nemzetiségűekkel) szembeni nyers intoleranciához vezetett.

Állítom: a szegénység „demokráciája” mindig és mindenhol diktatúra. Igazi demokrácia csakis gazdasági biztonságban valósulhat meg. S éppen ez a cél kívánja meg, hogy a térség gazdasági fejlesztését ne akadályozzák, ne keresztelzék ideológiai, pártpolitikai, nemzeti-nemzetiségi preferenciák. A jövő — és ismétljük: nemcsak Közép-Európa jövője, hanem innen kisugárzóan egész Európa és a világ biztonsága — nagymértékben múlik azon, meg tudja-e valósítani ezt a felismerést a gyakorlatban a volt Nyugat és a volt Kelet, azért, hogy a jövő évezredben, itt, ebben a térségben demokratikus társadalmak éljenek egymással békében, föderációban.

Csak így van esély arra, hogy a térség természetes etnikai-gazdasági kisebbségei ne kerüljenek kiszolgáltatott helyzetbe, hanem egyenrangú, méltó módon kapcsolódjanak Európához, a fejlett ipari világhoz. Külön-külön nem tudnak beilleszkedni, és az Európába vezető út helyett a lassú enyészet lesz a sorsuk.

Közös európai felelősség

Kelet-Közép-Európa pluralista demokráciáinak organikus bázisa még gyenge. Hiányzik a tulajdoni alap, az autonóm közösség, a teljesítményt ösztönző értékrend. Még hat a megosztottság, a kicsinyes gyűlölködés tehetlenségi nyomatéka.

Csak egy toleráns és pluralista társadalomban lehetséges olyan életképes közösségek megteremtése, amelyekben

ezek a hiányosságok megszűnnek, és az emberek rendelkeznek saját életükkel a politikában, a munkahelyen, a településeken.

Ez azonban elszigetelten, kizárólag belülről építkezve nem érhető el, ehhez a Nyugat határozott és célirányos segítsége is szükséges.

A nyugati országok segítőkészségét egy percig sem vitatom. Mint Magyarország miniszterelnöke lépten-nyomon éreztem ezt, és nemcsak a pártállam lebontása és a parlamentáris köztársaság kiépítése közben, nemcsak a piacgazdaság feltételeinek megteremtése során, hanem az önálló magyar külpolitika újrafarmálásakor is. Lelkes nyugati támogatás övezte kormányom döntését, amikor kiengedtük az NDK-menekülteket, vagy amikor 1989. október 23-án kikiáltottuk a Magyar Köztársaságot.

Igaz, hogy Kelet-Európa országaiban az emberi mentalitás — évtizedek alatt — rugalmasan alkalmazkodott az állami gondoskodás körülményeihez. Sokan váltak — képletes értelemben — állami gondozottakká, és így képtelenek az új típusú emberi szocializációra, a szabad vállalkozásra, az autonóm polgár szerepvállalására. És az a baj, hogy akik esetleg képesek lennének még, azok is félnek, kételkednek önmagukban.

A Nyugatnak azonban most el kell döntenie: gyámolítani akar-e, vagy önálló, fejlődésre képes térségnek tekinti Kelet-Közép-Európát; segély zónának tartja-e azt, vagy befektetésre érdemes övezetnek?

Igaz volna az, hogy a Nyugatot felkészületlenül érték a gyors kelet-európai változások? Most mindenesetre bizonytalanok mérlegel. Néha az az ember érzése, hogy az évtizedeken keresztül hön óhajtott változások tényleges bekövetkezése láttán ugyan először örvendezett, de most gondterhelten, hitetlenkedve-tépelődve, a jó tanácsra vár.

A nyugati országok — már eddig is — sokat segítettek. Sorra érkeznek Kelet-Európába a segélyszállítmányok, beindultak a támogatási programok, megindult a kelet-európai országok csatlakozása a Nyugat politikai és gazdasági integrációs szervezeteihez.

Sajnos, nagy szükség van ebben a térségben segélyekre és kedvezményes hitelekre. De: a stratégiai feladat mégsem ez, hanem Európa keleti részének talpraállítása és azután összekapcsolása a világgal.

Állítom: ha Kelet-Európa nem lép a modernizáció, a technológiai megújítás, a piacgazdaság kiépítésének útjára, akkor Nyugat-Európának sem lesz esélye a

jövő évezred gazdasági versenyében mint a világgazdaság harmadik erőközpontjának.

Tudom, hogy a Nyugatnak arra nincs pénze, hogy finanszírozza azt az időszakot, amelynek során a Kelet-Közép-Európa régió olyan demokratikus államszociális védőhálóval ellátott, többségében magántulajdonon alapuló, életerős piacgazdaság jellemez.

De segíteni kellene a piacgazdaság olymértvű belendítésében, amely már visszafordíthatatlanná teszi a folyamatot, és ahonnan a térség országai már önerőből képesek megkezdeni a felemelkedést.

Segíteni kell a tulajdoni szerkezet, a gazdasági struktúra átalakításában, a privatizációban, a technológiai fejlesztésben, a bankrendszer kiépítésében.

Csak megismétlem a vezető nyugati gazdasági, pénzügyi szakemberekből álló „Group of Thirty” követelését: gondolja végig a Nyugat, hogy Kelet-Európa talán éppen a kilencvenes évek legjövődélőbb és legnagyobb üzletét kínálja a potenciális befektetőknek.

Ehhez viszont — minden kezdeti nehézség és bizonytalankodás ellenére — végre el kellene hinni a Nyugatnak: a kelet-európai térség megváltozott politikai rendszerei — persze csak azok, amelyek ténylegesen megváltoztak, és nemcsak a díszleteket festették át — már nem akarnak csatázni.

Éppen ellenkezőleg: csatlakozni akarnak a Nyugathoz. A demokratikus törekvések és az együttműködési szándék egyértelmű kinyilvánítása az az egyetlen olyan kritérium, amelynek alapján súlyozni kellene a támogatást. Vagyis, ahol valóságos az előrehaladás a demokrácia és a piacgazdaság kiépítésében, ott kell többet segíteni. Most még nem késő. Még végig lehet gondolni Nyugaton: van-e perspektivikus esélye Nyugat-Európának arra, hogy a fejlődés élvonalában annak ösztönző ereje legyen, prosperáló Kelet-Európa nélkül?

Szerintem nincs.

Az európai országok érdekei stratégiaiilag közösek. A fejlődés stratégiája Európában egy és oszthatatlan. Ebben a Nyugatnak nincs más választása, mint a felelős támogatás. Mindenfajta halogató, bizonytalanság és késlekedés a saját esélyeit veszélyezteti.

A szöveg az Oxfordban 1991. január 21-én és 22-én elhangzott előadások alapján készült. ■

Schöpflin György

NACIONALIZMUS ÉS NEMZETI KISEBBSÉGEK

A XX. század egyik nagy talánya a nemzetek és a nemzetiesség továbbélése. Az utóbbi kétszáz évben mind a marxisták, mind a liberálisok többször is leírták a nacionalizmust, az mégis tovább él. Sőt, a kommunizmus európai összeomlása után nagyon is olyan ideológiának tetszik, amelynek jövője van. Szokványos marxista álláspontból nézve ez nem történhetett volna meg, ha egyszer az egyén osztályérdeke szükségképpen megelőz minden más érdeket.¹ A liberális szemlélet, bár nem ennyire szélsőséges, hasonlóképpen bajban van a nacionalizmussal, mert végső feltevései túl szorosan kötődnek az anyagi érdekekhez, s ezért a liberalizmus sehogyan sem tud zöld ágra vergődni az olyan ideákkal, amelyek a nem anyagi érdekeket rendszeresen az anyagiak fölé emelik. De mert ezeknek az eszméramlatoknak a hívei, úgy tetszik, sosem gondolkodnak el, miért él tovább a nacionalizmus, újra meg újra meglepődnek, és feléledését látva újra meg újra magyarázkodni kénytelenek. E magyarázatok többnyire oda lyukadnak ki, hogy a nacionalizmust „irracionalisnak” vagy „törzsinek” bélyegzik, a kevésbé „civilizált” országok nyavalyájának. Ám a „miért” kérdését végül is mellőzik².

Pedig tökéletesen jó oka van, hogy a nacionalizmus nemcsak tovább él, hanem virágzik is. A tisztázás érdekében az anyagi-gazdasági magyarázatokat megfelelő összefüggésbe kell helyezni, és más feltevéseket kell fontolóra venni. Az itt előadandó gondolatmenet lényege az, hogy a nacionalizmus és a nemzetiesség saját

ismérvei szerint működik, és az eseményekre a saját, a liberalizmusétól és a marxizmusétól különböző racionalitásának bélyegét nyomja rá.

Ezek az ismérvek úgy deríthetők fel a legjobban, ha rákérdezzünk, mi a célja a nemzetiességnek — nyilván kell lennie valamilyen céljának, különben a nemzetek ugyanúgy eltűntek volna már, ahogyan eltűnt, mondjuk, a feudalizmus. A nemzeti mivolttal kapcsolatban az a döntő pont, hogy az politikai kategória, de olyan, amely nem a gazdasági, hanem a kulturális ügyekből származik. Kultúrán értjük itt a szubjektív fogékonyságok összességét, a kollektivitások életét rendező szabályokat, a közös múlt és a közös jövő valamilyen tudatát és a közösség társadalmilag megalkotott világképét.

Erkölcsei-kulturális univerzum

A nemzeti mivolt programja azon a tételen alapul, hogy a közösség kulturális jegyek alapján azonosítható, és e jegyek megelőznek minden más azonosító ismérvet — a vallást, a dinasztit vagy a gazdasági érdekeket. Ha a szerveződés főtengelye a nemzet, akkor ennek nem csupán kulturális következményei vannak, hanem politikaiak is, mihelyst felmerülnek a politikai hatalom kérdései. Ebben az értelemben a nacionalizmus nem más, mint egy közösség kultúrájának átpolitizálása, annak igénylése, hogy ezek a kulturális jellemzők élvezze-

nek elsőbbséget minden más igénnyel szemben, s részesüljenek politikai védelemben.³

Ez nyomban felveti a kérdést, miért kell a kultúrának elsőbbséget adni. A válasz a kultúra funkcióiban keresendő, azokban a sajátos feladatokban, amelyek a modern korban a kultúrára hárulnak. A közösség számára a kultúrája a morális előírások tárháza, ahol őrzik mindazokat a szabályokat, amelyekkel a közösség kijelöli morális univerzumát, megszabja, mi a helyes, mi a helytelen, melyek az elfogadható viselkedési formák, melyek az elfogadhatatlanok.⁴

Ezek a szabályok adják meg a közösség életének érzelmi-indulati, affektív dimenzióját is. A csoportok világfelfogása – csakúgy, mint az egyéneké – tartalmaz affektív és nem affektív elemeket, és az affektív megnyilvánulások teremtik meg a közösség összetartó kötelekeit, biztosítják fennmaradását, s rezdítik meg megfoghatatlan, mégis reális módon a törekvéseket.

Az affektív dimenzióban osztozók – a közösség tagjai – tehát kötődnek egymáshoz, és összefűző köteleiket saját azonosságuk részének tartják. A legtagabb értelemben ez volna a nemzeti mivolt funkciója. Ennek az identitásnak a meghatározásai a társadalmilag meghatározott elemek széles köréből épülnek (nyelv, történelem, terület, vallás stb.); rituálék és szimbólumok rajzolják körül őket, melyeket nemcsak tudatosan, hanem igen gyakran tudattalanul mutatnak be. Ezek kitűzik a közösségek létezésének belső és külső határait.

A külső határok azonban áthághatók, s ebben a közösségek állandó kihívást látnak, vagy egyenesen fenyegetve érzik magukat. A legkomolyabb kihívást a többi közösség – vélt vagy valós – igényei jelentik, s ilyenkor a kollektivitások minden elérhető eszközt elvesznek határaik megóvására. A kultúra átpolitizálása ennél fogva szükségképp maga után vonja a védelem politikai eszközeinek kikovácsolását. Ez a funkciója a nemzetállamnak, amely sokkal szorosabb, sokkal erősebb szerveződés, mint bármely korábbi állam. A nemzetállam feladata, hogy védje a nemzetet, s így a közösség erkölcsi rendjét és azonosságát, s a védelemnek nyilván a lehető leghatásosabbnak kell lennie.

A kultúrákat ugyanakkor a változások is fenyegetik, különösen a gazdasági és technikai változások, mivel ezek átszabják a mindennapi élet szövetekét, befolyásolják a közösség tagjainak kapcsolatát, és a közösséget arra kényszerítik, hogy új szabályokat alakítson ki, a megváltozott helyzetnek megfelelő új viselkedési normákat állítson föl. A világpiac működése például alapvetően megváltoztathatja a mezőgazdasági életmódot, ami komoly fenyegetést jelent az érintetteknek. Vagy, mondjuk, a gyorsított technológiája megváltoztathatja a közösség étkezési szokásait, amelyek közismerten a közösséget összetartó legbensőségesebb kötelek közé tartoznak. Az érintett kollektivitás szemében ezek a változások gyakran külsődlegesnek és ellenőrizhetetlennek tűnnek, s bizonyosan akadnak majd egyesek – bár nem okvetlenül valamennyien –, akik ellenállnak a változásoknak, amelyek azonban óhatatlanul jócskán átförmálják a társadalmi viszonyokat.

Az ily módon érintett kollektivitás aligha tehet mást

az ilyen fenyegetésekkel szemben, mint hogy megpróbál elzárkózni a világtól, ami mindenesetre súlyos döntés, s csak elodázza a problémát. Csak egy aránylag nyitott, biztonságos gazdasággal bíró és politikailag egységes közösségnek van elegendő önbizalma, hogy fel tudja dolgozni a világban mostanság napirenden lévő roppant változásokat. Ebben a tekintetben tehát valóban van összefüggés az anyagi és kulturális tényezők között, de a valóságban egyik sem tudja egyedül megszabni a közösséget alkotó értékeket és előírásokat; csak kettejük kölcsönhatása dönt abban, hogy a változásokat miképp tudják beépíteni és feldolgozni.

Alkotmányos és mindennapi politika

Különbséget kell tenni mindennapi és alkotmányos politika között: az előbbi anyagi ügyekkel foglalkozik, míg az utóbbi az identitás, az erkölcsi kérdések, alkotmányos formák, a társadalmi érintkezési irányító viselkedési normák és szabályok körül forog. A nemzettel összefüggő kérdések fontosak az alkotmányos politikában, de irrelevánsak és tárgyaltalanok, ha épp nem félrevezető, amikor a mindennapi eseményeket érintő ügyek eldöntéséről van szó.⁵

A nehézséget az okozza, hogy a nemzet fentebb vázolt különböző funkciói szétszalazhatatlanul egymásba fonódnak, és az egyik területet érő kihívást az egész morális rend fenyegetésének fogják érezni. Emiatt azután a politikai közösségekben lejátszódó alkufolyamat alaposan összebonyolódik, mihelyst etnikai-nemzeti kérdések kerülnek szóba. Mihelyst az azonosság kérdései kerülnek napirendre, és az emberek a határokat veszélyeztetve látják, sem az egyének, sem a csoportok nem könnyen engednek, a kölcsönös cselekvéseket hamar zéró összegű játszmának érzik, s kezdik feltölteni emocionális töltettel, amelyet a közösség a lojalitásra és az efféle hivatkozva gerjeszt. A közös tárgyalási alap egyszerűen semmivé válik. Valahányszor két közösség az azonosság kérdésében konfliktusba keveredik, az alku lényegében lehetetlenné válik.

A megoldás tehát az volna, ha kerülnek az effajta redukcionizmust, s az azonosság kérdéseit kizárni a politikai játszmából. A liberális demokráciákban ez többé-kevésbé megvalósul, itt egy-két kivételtől eltekintve a nemzeti mivolt kérdései nem játszanak szerepet az érdemi politizálásban. Az etnikai-nemzeti azonosság kérdései lényegében megoldódtak, legalábbis egyelőre, márpedig a nemzetiség és a nacionalizmus politikai szerepét úgy értjük meg a legmeggyőzőbb módon, ha csoportok és egyének sajátos érdekeit és identitásait látjuk benne. A modern társadalomban a politikai identitás az osztály, vallás, fogyasztás, termelés, nem, státusz, környezetért való aggodás, generáció és más egyebek választóvonalai mentén áll össze. Ez arra vall, hogy a nemzetiség érzelmi lendítőereje alábbhagy az anyagi kérdések előnyomulásával. Nagyjából ez történt Nyugat-Európában, ahol a nacionalizmus kérdései átalakultak az etnicitás kérdéseivé, amelyek már nem érintik a hatalom alapvető megoszlását, hanem elsősorban a kultúrára és a helyi politikára tartoznak.

Ez persze nem jelenti, hogy ez a módszer biztos siker. A sikerhez két dologra van szükség. Az egyik, hogy az adott társadalom elég nagy része legyen elkötelezve a demokráciának, abban látván érdekei és törekvései leghatásosabb védelmét. Kivált ott, ahol nemzeti kisebbségek vannak érintve, mind a többségnek, mind a kisebbségnek fel kell ismernie, hogy a demokrácia a legjobb megoldás kapcsolatukra.

Ahol viszont ez nem valósul meg, ott megindul a redukcionizmus megállíthatatlan folyamata, és mindent a nemzetiesség prizmáján át kezdenek látni. Az ilyen helyzetekben a tárgyalás és alku demokratikus módszerei nem működnek mindaddig, amíg a kedélyek meg nem nyugszanak az etnikai-nemzeti kérdésekben. Ezt, mint utaltam rá, rendkívül nehéz elérni, sok éves türelem, keserves kitartás kell hozzá. Észak-Írország és Baszkföld lehet a példa rá, mi történik, ha a redukcionista nacionalizmus kerekedik felül, és az alku lényegében lehetetlenné válik. A mérsékelték radikalizálódnak vagy félreszorulnak, és az érzelem telítette lojalitás védelmezi a szélsőségeket.

Soknemzetiségű államok

A soknemzetiségű államoknak sajátos nehézségekkel kell megküzdeniük. Soknemzetiségű államon értem azokat az államokat, amelyekben egynél több etnikai-nemzeti csoport államalkotó jellege van kimondva. Az ilyen államok szükségképp nagyon összetettek, mert az érintett két vagy több közösség kultúrája esetleg nem fér meg egymással súrlódások vagy összeütközések nélkül. A legjobb megoldás az, ha megpróbálnak felhúzni egy olyan legitimáló ideológiai boltozatot, amely alatt a kultúrák érintetlenül maradnak, s amely ugyanakkor állami szinten a lojalitás további kötelékét kínálja. A föderális elrendezés bár elősegíti, de automatikusan nem garantálja a sikert, mert ha a legitimáló ideológiai boltozat repedezni kezd, az egész állam veszélybe kerül.

Az ilyen szituációkban tanácsos, ha az állam legnagyobb csoportja nagyvonalúan kezeli a többi csoportot, sőt, hogy megőrizze az állam egészségét, egyet-mást felad kívánalmaiból – feltéve persze, hogy a legnagyobb csoport valóban az egységes államot akarja. Az ideális megoldás az, ha az állam iránti lojalitás felül emelkedik a helyi kultúrákon, s a politikai identitás ezen a magasabb szinten fogalmazódik meg, de úgy, hogy ne bántsa az alacsonyabb köteléket vagy kötelékeket. Lényegében ezt látjuk Svájcban, ahol létezik egy átfogó svájci azonosság, amely állami szinten fölülemelkedik a német, francia vagy olasz kulturális jelrendszeren, de anélkül, hogy fenyegetné ez utóbbiakat. A belgiami megoldás már kevésbé jól működik, és a belga identitás gyenge; Kanadában az anglofónok és a frankofónok újkeletű feszültsége az állam szétszakadásával fenyeget, és a kanadai identitás nagyon törékeny.

Nem sok kísérlet birkózott meg a soknemzetiségű államalakulat problémájával akár ennyi sikerrel is. A kommunista kísérlet, ahogyan Jugoszláviában és a Szovjetunióban üzték, lényegében megbukott. A csőd annak tulajdonítható, hogy az állam egységét itt is, ott is

egy nemzetellenes legitimáló ideológiához kötötték: a Szovjetunióban a marxizmus–leninizmushoz, Jugoszláviában a neoleninista titoizmushoz. Egyik sem kínált sikeres erkölcsi-kulturális univerzumot, ezért aztán amikor a leninizmus kimerült, a nemzeti kérdés nagy erővel bukkant fel újra.

Nemzeti kisebbségek

Ezen a háttéren kell közelebbről megvizsgálni a nemzeti kisebbségek kérdését. Ezek az etnikai-nemzeti csoportok olyan kollektivitások, amelyek más, nagyobb csoportok erkölcsi-kulturális univerzumát érzik magukra nehezdedni, miután olyan nemzetállami alakulatnak részei, amelyben csekély a súlyuk. A nemzeti kisebbségekkel való bánás sok lehetőségét láthatjuk, az elnyomástól az integrációig. A demokratikus rendszereknek az a problémája, hogy hiába adnak az etnikai-nemzeti kisebbségeknek egész sor törvényi, sőt alkotmányos biztosítékot, ezek semmit sem oldanak meg, ha egyszer mozgolódás kezdődik az etnikai-nemzeti választóvonal mentén, mert ilyenkor beindul a redukcionizmus folyamata, ami lényegében lehetetlenné teszi az értelmes tárgyalást.

Ez a probléma nyilvánvalóan elmergesedett a poszt-kommunizmus körülményei között. Amint eltűntek a kommunizmus súlyos korlátozásai, mozgásba jöttek az összes etnikai-nemzeti csoportok, kezdték kijelölni a politikai cselekvés új határait, s ennek során összeütköztek a hasonló csoportokkal. Ráadásul a kommunista időkben a nemzeti azonosságtól különböző formák legtöbbször meggyengítették, miáltal a nemzetiségre olyan feladatok maradtak, amelyek elvégzésére nem feltétlenül alkalmas.

A nemzeti mivolt nem lehet minden pozitív érték leteleményese, amint arról a nacionalisták szeretnének meggyőzni bennünket, és keveset tud mondani a szabadságról, igazságosságról, prosperitásról stb., jóllehet ezek az eszmék könnyen, de tévesen társíthatók vele. A kialakult helyzetben az a veszély fenyeget, hogy túl sok folyamatot kezdenek etnikai-nemzeti szemüvegen át nézni, ami messzemenő következményekkel jár a posztkommunista politikai rendszer stabilitására.

Minden modern társadalomnak és politikai közösségnek szembe kell néznie a kollektív és egyéni jogok kiegyensúlyozásának bonyolult feladatával. Az etnikai-nemzeti kisebbségek esetében, amint láttuk, a feladat azért nehezebb, mint mondjuk, a gazdasági csoportoknál, mert az etnikai-nemzeti azonosság sajátos erkölcsi-kulturális szerepet kapott. Ez persze nem jelenti, hogy a feladat megoldhatatlan, csupán különös gondosságra van szükség, hogy elkerüljük a többségi uralom veszélyét. A kisebbségi politikát két nagy elvnek kell vezérelnie, ha a cél a kisebbségek integrálása és a demokrácia megőrzése. Az egyik az, hogy a törvény szellemét és betűjét minden esetben be kell tartani; a másik, hogy mindig többet adjanak, mint amennyit a kisebbség kíván az adott időben.

Ebből világosan az következik, hogy a többségnek korlátoznia kell kívánalmait, különös erkölcsi és affektív parancsait a kisebbség kedvéért; kivált azért, hogy

olyan állami identitást kell teremtenie, amely magában foglalja a kisebbségi kultúra elemeit. A többségnek lehetnek tagjai, akik megkötik magukat, s azt hangoztatják, hogy a kisebbséggel bánjanak kevésbé nagylelkűen, és azzal érvelnek, hogy az állam a többség politikai akarátának kifejezése, s így a kisebbség csak megtúrt kisebbség. Ez alapos félreértés. A kisebbség nem a maga jószántából él egy olyan államban, amelyben erkölcsi-kulturális jellemzői veszélyben vannak – a többség viszont területi és hatalmi előnyöket húz abból, hogy a kisebbség lakta körzeteket az államához csatolták.

A demokráciában minden kisebbség jogait megfelelő módon el kell ismerni, s nem tehető megkülönböztetés az etnikai-nemzeti és más kisebbségek között, nem utolsó sorban azért nem, mert az etnikai-nemzeti kisebbségeket pontosan ugyanazok az állampolgári felelősségek terhelik, mint az összes többit (adófizetés, katonai szolgálat stb.). A legnagyobb nehézség az, hogy a demokratikus állam önkorlátozó állam, és az önkorlátozás egyáltalán nem könnyű dolog az erkölcsi-kulturális területen, bár egy nyitott társadalomban ez sem kevésbé fontos, mint bármi más. Az állam emez önkorlátozása nélkül hamar megsemmisül a különbség az állampolgárság és a nemzetiség között.

Tovább bonyolítja a dolgot, hogy az állam autonómiára tesz szert a társadalommal szemben. A modern államra mind több funkciót bízunk, a legtöbbjük a célkitűzéssel, az újraelosztással és a végrehajtással kapcsolatos. Jól ismert jelenség, hogy ahogyan szélesedik az állam szerepköre, úgy szorulnak a háttérbe állítólagos céljai, s az állam egyre inkább arra hajlik, hogy hivatalos feladatait szervezeti érdekeinek rendelje alá.⁶ Nehéz erre hatásos ellenszert találni, de a nemzeti kisebbség szempontjából a helyzetet komolyan rontja, ha az autonómiára törő állam, anélkül, hogy tudatában lenne, más erkölcsi-kulturális normákat követ, ami a kisebbség sérelmének eshetőségével jár.

Vannak továbbá olyan megfontolások, amelyek szerint ha a kisebbség megkapta az oktatási, művelődési és nyelvi jogokat, be kell érnie ezekkel, s a többi dologban el kell fogadnia a többség kívánalmait. Ez nem meggyőző. Az iskolázás, a művelődési körök kialakítása és az alapvető nyelvi jogok csupán a kiindulás, a kisebbségi jogoknak ez csak a kezdete. Azt, hogy egy kisebbséget kollektivitásnak ismernek el egy demokratikus rendszerben, követnek további, potenciálisan sokkal mélyrehatóbb következmények. Vegyük például az oktatást: ha a kisebbségieknek iskolát létesítenek, melyik tárgyban mi legyen az oktatás nyelve; csak a kisebbség történelmét tanítsák, vagy a többségét is? És milyen nyelven? Mennyi időt szánjanak a többségi nyelv oktatására, és mi legyen a technikai tárgyakkal, foglalják-e össze őket a többségi nyelven vagy nem? Ha nem, vajon a kisebbség tagjainak nem korlátozódik-e a mobilitása, s ezzel nem szűkülnek-e komolyan életesélyei?

Mi legyen a felsőoktatással? Mekkora kell lennie egy kisebbségnek, hogy jogot támaszthasson saját egyetemre, és ki finanszírozza azt? A nyilvánvaló válasz az, hogy a kisebbségi egyetemet ugyanúgy kell finanszírozni, mint az állam összes többi egyetemét, de

akkor mekkora felügyelet illeti meg a többséget a kisebbség fölött? Vannak megoldások: közös bizottságok, felügyelő szervek, a helyi politika erősítése – a szubszidiaritás, ez a jelenleg olyannyira kedvelt fogalom, amelynek értelmében minden döntést az ehhez a döntéshez legalkalmasabb szinten kell meghozni. Nagyjából ezt mondhatjuk a hivatalos igazgatási nyelvre is. Csakhogy a kétnyelvűség, ha szigorúan ragaszkodnak hozzá, költséges és fáradságos dolog, s inkább a kisebbségnek kedvez; a többség tagjainak többnyire nincs kedvük megtanulni a kisebbség nyelvét.

De a dolgok csak még jobban összebonyolódnak, amikor a gazdasági tevékenység kerül sorra: egy vállalat kétnyelvű működtetése nyilván kiadásokkal jár, és a magánszektor nem szívesen fogja fedezni őket, viszont ha itt nem biztosítják a kisebbségi nyelvhasználatot, gazdasági okokból diszkrimináció támad. A legvitatottabb a terület kérdése. Legyen-e minden állampolgárnak szabad költözési joga az állam egész területén? A válasz elsőre megátóleretődőnek látszik, de ha ez azt eredményezi, hogy veszélybe kerül a kisebbségi közösség tömörsége, abból komoly súrlódás származhat, mert a kisebbség aggódni fog, hogy aláássák kulturális reprodukciójának feltételeit.

A társulás elve

Végül essék szó a társulás elvéről, amely eszközül szolgálhat a mélyen megosztott politikai közösségek kormányzására. Az olyan államokban, ahol erős és nem szűnő hasadások vannak (etnikai-nemzeti, vallási, faji, nyelvi hasadások), a többségi politizálás biztosan szakadáshoz vezet, mivel minden csoport minél nagyobb előnyre törekszik a többi kárára. Valóban, ha két etnikai-nemzeti közösség viszonya megromlik, s megindul a redukcionizmus, amint az előzőekben ecseteltem, akkor egyetlen megoldásul a különválás és lehetőleg a területi átrendezés marad. De ennek hiányában érdemes megvitatni a társulás technikáit, különösen azért, mert azok nem egy soknemzetiségű államban elég sikeresnek bizonyultak a demokratikus rend megőrzésében.

A társulás elvének az a lényege, hogy a döntéshozó folyamatba az összes különböző szegmentumot igyekeznek bevonni az elit képviselőitén keresztül, bár szóba jöhetnek más intézményes formák is, például az, hogy az elnök rendszeresen konzultál mindegyik csoporttal. A társulási rendszer alapelvei között szerepel, hogy minden csoporttal konzultálni kell, ha támogatást akarnak szerezni az alkotmány megváltoztatásához; hogy minden csoportnak vétője van az őt érintő fontosabb kérdésekben; hogy a csoportok arányosan részesedjenek az állami kiadásokban és támogatásokban; s hogy minden csoportnak meglegyen az autonómiája híveinek szabályozásában és irányításában. A hivatalokban ki kell alakítani azt a szellemiséget, amely biztosítja, hogy az ügyintézés ennek megfelelően folyjék; a kormányzatnak tárgyalásai jó részét zárt ajtók mögött kell tartani, nehogy egy-egy csoportidentitást érintő kérdés körül népi mozgolódás kezdődjön, és el kell fogadnia egy sor hallgatolagos játékszabályt.⁷

Ahhoz azonban, hogy a társulás elve működjön, be kell tartani két lényeges feltételt. Először is minden érdekelt csoport hajlandó legyen alkalmazkodni, s kész legyen az alkura, ami pedig azt jelenti, hogy olyan tárgyi és eljárási megoldásokat eszeljenek ki, amelyek mindegyik félnek a segítségére vannak. Vagyis minden csoport azon legyen, hogy akár a kétértelműséget is kockáztatva, de kerülje a zéró összegűjáték szituációját. Mindenek fölött ne legyenek nagy nyertesek és nagy vesztesek. Másodsor, a csoport vezetői képesek legyenek a döntésekhez követőik támogatását megnyerni, különben a társulásos alkuk meghiúsulnak; a siker azon áll, hogy a csoport tagjai bízzanak a rendszer egészében — ismerjék el, hogy érdekeiket tekintve veszik az alku során. A csoport vezetősége tehát képes legyen eladni a megoldásokat a tagságnak. A társadalomnak csakúgy, mint vezetőknek leleményeseknek kell lenniük a társulásos megoldások jó működéséhez.

A társulásos elv sikerének további fontos tényezője többek között az, hogy a lehető legtöbb hatáskör kerüljön maguknak a csoportoknak a kezébe, vagyis minél szélesebb körű önkormányzat valósuljon meg. Ez a modern társadalmakban bonyodalmas ügy, a területi elv megkopása miatt; a dinamikus társadalmak különböző metszeteihez tartozó emberek többnyire szétszórva találhatók az országban, s a társulási elvre végzetes lehet, ha a hatalom decentralizálását csupán a területre alapozzák. Azután szigorúan be kell tartani az arányosság elvét, de a kisebb csoportok szám fölötti képviselésével. A szám fölötti képviselés azonban nem tévesztendő össze az önérvényesítő akciók stratégiájával, amely a kisebbségek egyenlőségének, nem pedig stabilitásának előmozdítását célozza.

A társulásos elv sikerének van még számos hasznos, de nem lényegbevágó előfeltétele. Többek között az egyes részek viszonylagos egyenlősége és egy többségi csoport hiánya; aránylag kis számú össznépszerűség, mert akkor nem túl nagy az elit sem, és nagyobb az esély, hogy az elit tagjainak a hasonló vagy azonos iskolai és egyéb élmények folytán közös értékeik vannak. Érezzenek a polgárok felülemelkedő lojalitást az állam legitimáló ideológiája iránt, s legyen egy megfelelő erkölcsi-kulturális külső határ a többi állammal szemben. Mindehhez hozzávehetjük a politikai alkalmazkodás hagyományát, amely igazán nagyon hasznos lehet. Le kell szögezni, hogy ezek az előfeltételek sem nem szükségesek, sem nem elégségesek a társulásos elv sikeréhez, de igen hasznosak.

Milyen esélyei vannak hát a társulásos gyakorlat meghonosításának a posztkommunista rendszerekben? A szóba jövő országok között van Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és Bulgária, némely eljárás bevezetése értékes volna Magyarországon és Lengyelországban is. Romániát és Bulgáriát egyelőre gyakorlatilag törölhetjük, bár más-más okból: Románia nem tekinthető demokráciának, a nemzeti kisebbségek problémája pedig nagyon kiélezett; míg Bulgáriában a szilárd demokráciára emlékeztető rend megteremtése eddig nem került az elitek látókörébe, bár a török kisebbség képviselője nem ütközött komoly nehézségbe.

Jugoszlávia minden jel szerint (szerbiai választások, szlovéniai népszavazás, a knini válság) megállíthatatlanul halad az állam felbomlása és a kommunista társulási elv meglehetősen vérszegény kísérletének kudarcra felé. A részek illeszkedését visszaszorították a többségi elv javára, minek folytán a kisebb részek a teljes kilépés felé tájékozódnak.

Csehszlovákiában ezzel szemben mind a cseh, mind a szlovák elit a megegyezést keresi, hogy egybetartsa az államot; a Szlovák Nemzeti Párt gyenge bemutatkozása a novemberi helyi választásokon legalábbis rövid távon arra utal, hogy ez a törekvés sikerrel jár. Két probléma azonban megmarad. Sem a cseh, sem a szlovák vezetés nem lehet biztos követőik támogatásában, különösen ha a gazdasági reformok hatni kezdenek. Másodsor a cseh—szlovák kölcsönös idomulás nagyrészt figyelmen kívül hagyja a magyar kisebbséget, és leértékeli a morvákat. Az etnikai-nemzeti stabilitás csak úgy biztosítható, ha a magyarok és morvák valamennyi fent körvonalazott módon teljesen integrálódnak.

Az etnikailag egynemű Lengyelország mítoszában élő lengyel közvéleményt valósággal sokkolta az a felfedezés, hogy az ország területén még mindig él egyjókora német kisebbség, amelynek a kommunista időkben semmilyen kulturális joga nem volt, s mellette vannak még belorusz, ukrán és litván csoportok is. Ez nem épp jó kiinduló helyzet a kisebbségi jogok elismeréséhez, nem is szólva a társulásról. Magyarországon ezzel szemben a kisebbségi jogok erős verbális és némi tárgyi támogatást is élveznek, a társulási elv már kevesebbet, bár a cigányokat csak most ismerték el egyáltalán mint kisebbséget. Mindezen kísérletek sikerének azonban az az előfeltétele, hogy az 1990 folyamán bevezetett demokratikus rendszerek fennmaradjanak, márpedig Közép- és Kelet-Európában a demokrácia győzelme még korántsem lefutott ügy.

Farkas János László fordítása

Jegyzetek

¹ Ez a szervező elv áll a következő kötet mögött: Eric Hobsbawm és Terence Ranger (szerk.), *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. L. továbbá Walker Connor, *The National Question in Marxist—Leninist Theory and Strategy*. Princeton University Press, 1984.

² Harold R. Isaacs, *Idols of Tribe: Group Identity and Political Change*. Cambridge/Mass.: Harvard UP, 1989.

³ Andrew Orride, „Varieties of Nationalism”. A következő kötetben: Leonard Tivey (szerk.), *The Nation-State: the Formation of Modern Politics*. Oxford: M. Robertson, 1981. 39—58. o.

⁴ Mary Douglas, *How Institutions Think*. Syracuse University Press, 1986., John Edwards, *Language, Society, and Identity*. Oxford: Blackwell, 1985.

⁵ Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto and Windus, 1990.

⁶ Eric A. Nordlinger, *On the Autonomy of the Democratic State*. Cambridge/Mass.: Harvard UP, 1981. Stanislav Andreski, „Society, Bureaucrats, and Businessmen”. *Survey* 25 : 4 (1980 őszi) 112-126.

⁷ A társulásos elv klasszikus kifejtése: Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies: a Comparative Explanation*. New Haven: Yale UP, 1977. L. továbbá: G. Bingham Powell Jr., *Contemporary Democracies: Participation, Stability, and Violence*. Cambridge/Mass.: Harvard UP, 1982. 212-218. o.

Enyedi Ildikó

ANARCHIA, KÁOSZ, SZERETET

„Az állatok egész természetét betölti annak szükségessége, hogy érzelmeiket egymásnak tudtul adják. Játsszanak, csevegjenek, vagy legalábbis érezzék, hogy barátságos lények vannak a közelben. És mindez az életnek éppolyan szükségszerű része, mint bármely más élettani működés.”

Ma, amikor ezeket a sorokat írom, néhány óras a Magyar Köztársaság. Megtérhetünk vagy visszatérhetünk Európa kebelébe (az értelmezési árnyalatok száma végtelen). Mi más lehetne a kulturális együttműködés célja, mint az, hogy minden módon segítsük azoknak a sajátosan európai értékeknek az erősödését Kelet-Európában, melyekre méltán lehet büszke ez a civilizáció?

Ehelyett egy másfajta gondolat-sor felvázolására teszek itt kísérletet (a bizonyítás és az árnyaltabb érvelés oly jóleső biztonságáról a terjedelem miatt lemondva).

Melyek az európai civilizációnak azok az értékei, melyeket most felkínál a „Keletnek”?

- *A piacgazdaságot* — mint működési receptet.
- *A polgári demokráciát* — mint játékszabályt.
- *Az emberi jogokat (humanizmust)* — mint mindezt átfűtő szellemet.
- *A racionális gondolkodást* — mint technikát.

Vizsgáljuk meg, mélyen fejet hajtva értékeik, mint saját múltunk előtt, vajon mennyiben jelentenek hajtóerőt ma ezek az értékek.

Az előző negyven évben Európában a fantáziát lekötötte a két létező társadalmi forma egymás mellett létezéséből adódó hasonlítgatási kényszer.

A manipuláció egyik legveszélyesebb formája, amikor egy harmadik tiltása helyett két, egyaránt érdektelen lehetőség közötti választás elé állítunk valakit. Az illető — a demokratikus gondolkodásmód feltételes reflexzé vált logikája szerint — elkezd törni a fejét, vajon melyiket válassza. A kettő közül mindig ki lehet választani egy számára jobbat. Ami csak motoszkál még gondolatai között, arról megfélemezik. Nem fogalmazza meg, s így az igény maga meg sem születik.

Rengeteget nyert hitelességben, bizalomban a nyugat-európai polgári demokráciák kicsiny, de erős csoportja az Európa keleti felén születésétől agonizáló társadalmi forma lassú, de egyértelmű és látványos kudarcának közeli szomszédsága által. Ez az előny még nem foszlott szét, de nem kellett hozzá sok idő. Nem kell sajnálni. Valószínű, hogy az egyik pólus megszűnése, aminek ma tanúi vagyunk, ismét kiszabadítja a képzeletet e kettős kényszer kényelméből.

Ha a Kelet és a Nyugat értelmisége kapcsolatokat keres egymással, jó lenne, ha nem az önként kínálkozó dichotom problémakör kötné le az energiák egészét. Vegyük hát kissé gyanakvóan szemügyre az előbb felsorolt „alappilléreket”. Használjuk ki előnyünket, hogy nem vagyunk sem politikusok sem az ő munkájukat értelmező elméleti szakemberek: a praktikus gondolkodás egyik értelemében sem (vagyis gyakorlati és elméletgyártói szempontból sem)

kötelező ránk nézve. Erősítse önbi-zalmunkat az, hogy azok a gondolatok, melyek mai legmindennapibb világunkat létrehozták vagy akár a legporosabb iskolai tananyag, melyet gyermekeink magától értetődőként tanulnak, zömében használhatatlan, élettől idegen és ingerlően bárgyú gondolatként debütáltak valaha.

A piacgazdaság

Az, hogy racionális viselkedésnek (ez a kifejezés eleve életveszélyes szűkítésnek ad megfellebbezhetetlen értékfedezetet) ma a gazdasági-lag racionális viselkedést tekintjük, merőben új és semmiféle örök emberi tulajdonságból nem származtatható jelenség. A piaci gazdaság által diktált viselkedésmód, melyet ma a legtermészetesebbnek érzünk, cseppet sem tűnik magától értetődőnek a legkevésbé pedig természetesnek, ha mint egyetlen alternatívát nem a keservesen működő „szocialista” gazdaságok példáját illesztjük mellé, hanem bármi mást: ha felsorakoztatjuk az emberi társulások rengeteg eddig létezett, más alapelveken működő fajtáját s különösen, ha hozzávesszük még mindazokat, melyeket csak elképzelni tudunk.

Idézzük fel, nem követendő példaként, csupán felüdülés végett az ún. Kula-kereskedelem példáját, mely neve dacára társadalmi forma volt, és tagjainak biztonságot, s ezen

belül gazdasági biztonságot is szolgáltatott. A példabeli nagy sziget-csoport lakói az év egy adott napján ajándékokat vittek saját szigetükről egy másik sziget lakóinak. Egy másik napon pedig ajándékokat kaptak egy másik sziget lakóitól, de — és itt a példa túlmegy a rousseau-i idillen — soha nem azoktól kapták ezt, akiket ők előzőleg megajándékoztak. Viszonylatlanul adtak, mindig újra és újra, s nem érezték szükségét, hogy viszonyozzák azt, amit kaptak. Ez utóbbi a bizalomnak talán még az előbbinél is nagyobb jele. A szemlélet, ami ezt a viselkedést áthatja, nem utópia, emberek és boldogultak ennekjegyében a Földön, hosszú ideig. Ez is lehet természetes.

Magabiztosságunk máris csökken a piaczgazdaságot illetően, mert az, kimondva vagy kimondatlanul arra alapozza érvényességét, hogy lehet ugyan nála szebbet kitalálni könnyedén, de a velünkzűletett emberi gyarlóság úgysem tesz mást a gyakorlatban is sikeressé. A piaczgazdaság sikerességével valóban nincs is baj. Működésének azonban ára van, s ezt jelzi a piaczgazdaságon belül, annak magát önként alárendelő társadalom maga. Ebben a társadalomban ugyanis a legfőbb érdek (jelen esetben tehát a gazdasági) akkor is magától értetődő prioritást élvez, ha az ellentmond a testi, szellemi épség, néha egyszerűen az életben maradás vagy egyszerűen az örömben, szorongás nélkül eltöltött élet érdekének. Bár az az ezerféle biztosíték (a humanizmus fogalma is ezek közül való) mellyel a társadalom védi magát a piaci elv csupasz megvalósulása ellen, hat és működik, mára mégis egy maga alá piszkító önmérgező és önfelszámoló természeti civilizáció lakosai lettünk. Amíg elismerjük a gazdasági racionalitást, mint fő elv érvényességét, addig az működni is fog, akárhany zöld párt alakul.

Ahhoz, hogy egy aránylag szűk területen, a legfejlettebb országokban élhető, vonzó arcot mutasson, hatalmas, minden (környezeti, gazdasági, kulturális, politikai) értelemben vett szeméttelpekre van szüksége a perifériákon, melyek a Föld országainak nagyobb részét teszik ki.

Hasonlóképpen saját személyes háztartásunkhoz, ahol a használt

anyagok sosem látott százaléka minősül szemétnak. Az pedig, hogy mi szemét és mi nem, mint tudjuk, nem az adott tárgy tulajdonsága, hanem a rátekintő szem dönti el.

A polgári demokrácia

Más szóval a játékszabályokba vett hit. A mindennapi élet kérdéseinek, a személy és a közösség kis és nagy gondjainak jogi szempontú megközelítésébe vetett hit. Az a feltetelezés, hogy különböző emberek azonos helyzetben azonos módon kell, hogy döntsenek. (Ennek az elvnek másik aspektusát szokták inkább felmutatni, azt ugyanis, hogy azonos helyzetben minden ember azonos elbírálás alá esik.)

A polgári demokrácia azzal, hogy egy biztonságos játékszabály közbeiktatásával tökéletesen meg akarja védeni állampolgárait saját gyarlóságuktól, Ezt az iránytűt, melynek minden egyes személyen belül kellené léteznie, kívülre helyezi.

Ügyes fogással, egy játszótéri szabadság és aktivitás biztosításával lesereli a hiúságot is. Így teljesen védtelenné teszi a lelket. Mivel munka nélkül hagyja, ezért elgyengíti a lelkiismeretet, az ítélőképességet, nem hagy rést nyugtalanságnak. Ezzel a túlbiztosítással halálosan veszélyes fegyvert teremt maga ellen, éppen legszebb értékei ellen a polgári társadalom. Tagjai, ha olyan helyzettel találják szembe magukat, mely nem értelmezhető a játékszabályokon belül, teljesen tanácstalanok, s így bármire felhasználhatók lesznek.

A gyerek, akivel elhitették, hogy képtelen egyedül hazatalálni, majd otthagyják az útkereszteződésben, megfogja az első járókelő kezét és elmegy vele. S újra megfogja majd, a humanizmus, a polgári liberalizmus összes biztosítéka, deklarációja, tiltása és felháborodása ellenére, nem azért, mert elvetemült, rasszista, fasiszta, inteloráns gazember, hanem mert árva.

A humanizmus

Mivel e fogalmak egymást kiegészítő egységet alkotnak, már érintettük ezen szép fogalom elégtelenségének bizonyos aspektusait. De in-

kább egy szubjektív érvelés föl annak érzékeltetésére, miért nézünk rá gyanakodva.

Ahogy a piaci gazdaságot megelőzően soha nem merült fel annak szükségessége, egyetlen egy nyelvben sem, hogy külön szó jelölje az anyagi életkörülmények összességét (maga a gazdaság szó, mai értelmében, csupán kétszáz éves), mert nem volt szükség rá, hogy ezeket a külön megnevezés által kiemelje a társadalom szövetéből, úgy egy „humánus” társadalomban valószínűleg nem teremne meg a humanizmus elnevezés sem. Megkülönböztethetetlen lenne ugyanis a társadalom egészének működésétől.

Maga a fogalom léte egy hiányra figyelmeztet, egy vágyat jelez és egy alapvető felebaráti bizalmatlanságot takar.

A racionális gondolkodás

Talán ezen a ponton ragadható meg legérzékletesebben, miért merült ki az a szemlélet, ami végülis kétezer évig a fejlődés motorja lehetett és amelynek utolsó termékeit veszszük most ijesztően vázlatosan szemügyre.

Ne is szűkítsük a mondandót a „racionális” gondolkodásra: egy hosszabb és jelentősebb szakasz, az analitikus gondolkodás dominanciáját jelentő szakasz, a végéhez értünk. A logika, a görögség öröksége hosszú ideig büszkeségünk forrása volt, és élesztő ereje a szellem és így a társadalom kiteljesedésének. Ez a fa, mely oly sokáig növekedett és lombosodott, áll még és lehet is csodálni, de nem ad már gyümölcsöt.

Az utóbbi hetven évben a természettudósok egyre kétségbeesettebben keresgélnek más források után. A hibátlan következtetés képességét, mivel már nem elégséges, átadták a gépeknek, s eszközzé fokozták vissza.

Az a világ, melyet használunk, s mely főleg emberalkotta tárgyakkal áll, természettudósok gondolkodásának a terméke. Mivel a tárgyi világ sosem látott mértékben cserélődött ki az utóbbi száz évben, szinte hermetikusan körülvesz bennünket tárgyakra fagyva egy más, a XIX. századinál kevésbé magabiztos, a newtoninál kevésbé kételymentes szem-

lélet. Nagy önérettel használjuk tárgyakat, melyeket alapvetően nem értünk (ez is merőben új az emberiség történetében) s próbáljuk irányítani és magyarázni ezt a már másról szóló, de fülünkbe hiába szóló világot 19 századi, két világháború tabudöntő viharaiban lezúllott szemléletünkkel.

Nem véletlen, hogy a természet-tudósok, akik nem jószántukból, hanem kénytelen kellelten nyújtják ki kezüket a gondolkodás más, kevésbé használt – mert társadalmilag kevésbé becsült – területei felé, úgyszintén kénytelen kellelten, egyfajta felelősségérzettől hajtva kezdik átvenni a filozófusok szerepét. Szinte kiáltásokként adnak hírt egy változás szükségességéről, mely változás nem körülöttünk, nem viszonyainkban, hanem belül a gondolkodásban, s mivel az még nem szabad, kezdeni igazán csak a szívben lehet.

Idejét múlta az a szemléletmód, amely a tudományt mint túlspecializált titokzatos „szakmák” együttesét

– melyet közönséges halandó már úgysem tud követni –, mintegy rezervátumba zárja. A nehézséget mi rakjuk kettőnk közé azzal, hogy csak végtelenül bonyolult módon vagyunk hajlandóak a tudósok által kínált új szemléletet vagy még inkább új kétélyeket megközelíteni. A polgári demokrácia, a piacgazdaság és a newtoni világ összecseng. Ezért egy polgári demokrácia lakójának a newtoni gondolkodást sokkal könnyebb megérteni, mint bármely másikat.

Még „newtoni” társadalomban élünk, de ami már körülvesz bennünket mint tárgyi életkeret, s ami belső igényként, formátlanul vagy éppen megtevesztően torz formába feldereng, az egy másfajta gondolkodásmód terméke, jele.

Mik ezek a kósza jelek és milyen irányba mutatnak?

Az a folyamat, aminek most az „Európa Ház” körvonalazódásával tanúi lehetünk, tekinthető a polgári demokrácia megdicsőülésének is, de egy új folyamat még nem értelmezett jelének is.

Enyedi Ildikó

Megfigyelhető egyrészt a nemzetállamok határainak bizonyos, leginkább éppen gazdasági értelemben vett feloldódása s ugyanekkor a kis, etnikailag, vallásilag stb. elkülönülő regionális közösségeknek a nemzetállam központja helyett inkább befelé fordulása, identitásuknak néha határozottan agresszív eszközökkel való erősítése. Ez utóbbit szokás egy elkésett, anakronisztikus nacionalizmus számlájára írni. De e két mozgás, figyelembe véve még néhány más jelet, értelmezhető gyökeresen másként is.

Elképzelhető, hogy Európa a polgári demokrácia biztonságot nyújtó talaján lassan, fokozatosan, meghirdetett program, ideológia, meggyőzés és harc nélkül egyszerűen anarchista kisközösségek laza konglomerátumára hullik szét vagy forr össze.

Ha ez valóra válna, az életünket, jövőnket fenyegető és most kétségbeesítően megoldhatatlan gondjaink zöme önmagától megszűnne. Nem

megoldódna, mert azt már megtanulhattuk, hogy a problémákat megoldani soha nem lehet, bármilyen fontos mozgatóerőt jelent a problémamegoldási vágy a szellem számára. Pusztán meg tudjuk keresni azt a pontot, ahonnan nézve a probléma nem létezik, s ilyenkor váratlanul, sok meddő csata és erőlködés után magától, anélkül, hogy egy ujjal is hozzányúlnánk, porrá omlik. Ezt ma egészen szégyenletes módon éljük át Magyarországon. Érdemes használni ezt az új tudást.

Akárcsak a kártyajátékban, ha az adut megváltoztatjuk, a kezünkben levő kártyák alapvetően mást jelentenek. Ne felejtjük el ezt, amikor elemezzük és nagy komolyan újra és újra értelmezzük a lapokat. Az adut megváltoztatni lényegesen egyszerűbb, mint mondjuk átfesteni a lapjainkat. Aggályaink ne legyenek: nem szabad ennél komolyabban venni semmilyen társadalmi berendezkedést, ha valóban komolyan akarjuk venni az embereket, akik benne élnek.

Ha megvizsgáljuk, mi az, amitől minden szemétté és méreggé válik szép világunkban, minden rosszindulat nélkül visszajutunk ahhoz, hogy az elv, mely a konszenzus alapja, alapvetően intoleráns.

Az emberi jogok biztosításának hangoztatása, a humanista viselkedésre való felhívás olyan, mintha bűnözőket akarnánk egyrészt féken tartani, másrészt szebbre nevelni. De miért nézünk úgy a társadalom tagjaira, mint bűnözőkre? Mert a „gazdaságilag racionális viselkedés”, mint alapelv fenntartásával erre bízgatjuk és egyben ítéljük őket. Aki nem gazdasági érdekei szerint cselekszik, az bolond. Jobb esetben szent. De semmiképp sem normális, mindennapi ember.

Érdemes talán új adut keresni, de milyen jellegű lehetne ez?

Az utolsó száz évben a lehető legteljesebb mértékben kompromittálódott minden fajta ideológia és bebizonyosodott, hogy bármilyen elmélet lehet bármilyen aljas gyakorlat igazolása. Naiv reménykedéssel egy újabb elmélet felé nem nézhetünk. A struktúrák, mint időzített bombák, magukban hordják szétesésük okait.

Mind egyik valamilyenfajta erőszakra alapít.

Az anarchista szemlélet alapvetően toleráns, lényegét tekintve az. Ezért nem létezhet valódi anarchista filozófia, s ezért nem lehet semmilyen erőszakos tett indokál az anarchista szemléletet felhozni. Jobb híján ezt itt most csak kijelenteni tudom, hatalmas feladat lenne azt a 150 éves félreértés-gubancot kibozgani, melybe az anarchista mozgalmon kívül, ami veszélyesebb, belül jónéhány gondolkodó belegabalyodott.

A struktúra mentesség a teljes káosszal s a káosz, a mi civilizációnkból nézve a működőképtelenséggel egyenlő. A káosz talán a legfélelmetesebb szó volt az utolsó kétezzer évben. Az utóbbi 30–40 év fizikájában, matematikájában viszont termékenyítő, a tanácsstalanság időszakából kimozdító fogalomná vált. Ezekben a tudósokban nem működik olyan elemi erővel az ősi rettegés a mindenségbe való beleolvadáستól, visszaolvadáستól, ami az elszakadás többmillió éves folyamatában mint állandó, mert még mindig közeli lehetőségként ott kísértett. Tudják, hogy az ember már olyan erővel és elszántsággal határozta meg önmagát, hogy belemerülhet a káoszba, nem fog beleveszni. Ezt a tudósgenerációt humor, gyengédség és végtelen alázat jellemzi. Attól ilyenek, amilyen világot látnak. Nem erőszakmentes világot, hanem olyan világot, amelyben nem értelmezhető az erőszak. Ahogyan a newtoni rendszer viszont az erőszakmegnyilvánulási formák rendszerének leírását adja.

Káosz és anarchia. Világkép és életforma újbóli összezsugorodásának egy lehetősége. Megteremhet-e benne, nem szabályként hanem az egészet átható közérzetként a szeretetet?

Ahogy a valamire való képtelenség legtöbbször nem hiány, hanem gátlás eredménye, joggal remélhetjük, (hiszen egy ideje úgyis a vágyfantáziák világában járunk) hogy a szeretet tiltásának megszűnésével, mint a léleknek nyugalmat és kiteljesedést hozó állapot, ez is visszalopakodik. Az első tudatos mozdulat óta, a Paradicsomból való kiűzetés napja

óta külső pontot kell keresnünk, melybe megfogódzhatunk. Az emberi találékonyosság kimeríthetetlen. A külső súlypontok végtelen sorát látjuk, ha a múltba tekintünk. Mivel a súlypont mindig az emberen kívül helyezkedett el, az egyensúly sosem volt végleges. A mozgás, változás és a célokért való harc, az erőszak, mindaz, ami csodálatos és mindaz, ami szégyenletes ember mivoltunkban, ebből származtatható. Talán megkockáztathatja már az ember azt a merészséget, hogy engedi, hogy visszaszálljon a súlypont középre, legbelülre, s nem kell attól tartania, hogy ő maga eltűnik ebben a nagy harmóniában.

Ennek az elképzelt világnak az elviselésére a legyengített és agyonijesztett lelkeket kell erősíteni, semmi mást. Nem a személyt. Az embernek nem a személyiségébe, hanem egyszerűen ember mivoltába vetett bizalmát. Hagyni kell, hogy kibéküljön a világgal, melynek csodálatos, de szerény része. Hadd csuljon bele vissza immár gondolkodása révén is. A természettől való különválás hangsúlyozásának dackorszaka talán lejárt. Feladatát elvégezte, ma már ez a dac a fennmaradás pusztaság lehetőségét veszélyeztetni.

A mozgékonyosság és a gyors reagálóképesség, a mozgó szellem volt Európa legsajátabb sajátja, mióta ez a civilizáció létrejött. Kár lenne most, ha saját nagyszerűségünktől meghatódva, mint múzeumi örök járkálnánk ebben a pompás palotában, az európai kultúra termeiben. Maradjunk annyiban európaiak, amennyiben mozgékonyak, kíváncsiak, mindig kérdezők és mindig próbálkozók maradunk.

S harci kedvünket, energiánkat ne a kelet–nyugat kettősség kérdéskörébe bezárva éljük meg.

U. I. Eltelt egy év és én most újraolvastam ezt a kis írást. Elkezdtem átjavítani, de felhagytam vele: meghagytam személyes kordokumentumként. Ma nem írnám meg. Pedig ugyanúgy vélekedek mindenről, amit ez az írás érint, de lényegesen kedvetlenebb vagyok. Ott egye meg a fene. Más is van így ezzel!

TÖRTÉNELEMI KERESZTÚTON

Cseh-Szlovákia helye az integrált Európában

A történelem útkereszteződésében ma nemzetek, nemzeti kisebbségek, Közép- és Kelet-Európa országai találkoznak, s mintha kissé szűk lenne számukra a hely. Forgalmi dugóról ugyan nem beszélhetünk, ám úgy tűnik, nem indulunk egyszerre, gyorsulási sebességünk sem azonos, mintha mindenki saját jelzőlámpáját keresné. Hiába rokon vagy hasonló a sorsunk, heterogének vagyunk. A közösségbe, melyben az európai nemzetek többé-kevésbé már integrálódnak, mi felettebb egyéni öltözékben, különféle elképzelésekkel és törekvésekkel akarunk belépni. Ezekkel próbáljuk hangsúlyozni különbözőségünket, azt, hogy mások vagyunk, hogy nemzeti, állami vagy nemzeti-kisebbségi identitásunk csak ránk jellemző. Ezért azután szívesen büszkélkedünk nacionalizmussal, populizmussal, olyan szélsőségekkel, melyek nem egy nemzetet a történelem szemétdombjára taszítottak. A totalitárizmus mint örökség életrajzunk részeként velünk együtt vonul be az európai demokráciába. Szerencsére ezek a jelenségek nem tömegesek, mégis elég sok egyénre vagy csoportra jellemzőek. Főleg azokra, akik túlértékelik a fiktív önrendelkezési jogukat és sajátosságaikat és alábecsülik az összetartozást; nem veszik észre, hogy közben talán lemaradnak a gazdasági és szellemi együttműködés utolsó vonatáról. Ehelyett nemzeti és emberi összeférhetetlenséget szítanak, saját igazuk kizárólagosságát hangsúlyoztatják, s ez valóban végzetes lehet.

Azért beszélek erről, mert Európának, s főleg Közép- és Kelet-Európának, mely sorsa útkereszteződésében most keresi történelmi esélyeit, ilyen arca is van. S mint közismert, esély, alkalom általában csak egyszer adódik. Megérteni ezt az esélyt nem más, mint megérteni a múltat és a jelent, mindazon körü-

mények és összefüggések tükrében, melyek között e térségben éltünk, s a továbbiakban is élnünk kell. Államokat, nemzeteket, kisebbségeket, sőt gyakran egyéni sorsokat kereszteznek ezek a körülmények, összefüggések. Nemzetek, etnikumok, kultúrák keverednek össze és hatják át egymást, alakítják ki az emberi vagy állami hovatartozás sajátos, közép-európai típusait. Az összefonódások és kapcsolatok eme bonyolult szövevényében lehetetlen lemondani az emberi, sőt a nemzeti vagy állami együttműködésről, arról az eszményről, melynek megvalósítása talán nem is olyan irreális, hiszen nélkülünk is létezhet – az igazi európai konföderációról.

Az autentikus európai konföderáció eszményét azért említem, mert hazánkban még saját, autentikus cseh-szlovák föderációkkal sem vagyunk teljesen tisztában. A tavaly őszi forradalmi változások a második felvonásban felszínre hozták (és nemcsak nálunk) a nemzeti és nemzetiségi kérdéseket, melyek a totalitárius rendszer idején tabunak számítottak. A nemzeti problémákat akkoriban elfedte a harsány proletár internacionalizmus, mely elsősorban egyetlen állam egyeduralmát jelentette. A fiktív proletár internacionalizmus, valamint köztársaságunk formálisan föderatív leple alatt az ország megszállásával „garantált” 1968-as év után nőtt a nacionalizmus, igaz, elsősorban a határon túli szlovák emigráció körében. Az igazsághoz tartozik, hogy a hazai ellenzék sem figyelte fel eléggé erre a jelenségre. És most, amikor a nemzeti jogok kérdésében is valóban egyenjogú, demokratikus feltételeket kellene kialakítanunk, igaz, hogy csak a társadalom pere-mén, ám mégis extrém jelenségeknek lehetünk tanúi, melyek jövőjét és minőségét egyelőre nem tudjuk megjósolni. Jelentkezésüknek érthető történelmi okai vannak, hiszen ebben a térségben nemcsak bennünket betegített meg a történelem, de

vannak enyhébb megnyilvánulásai is, melyek szerencsére inkább itthon találunk visszhangra, mint külföldön és a kezdeti örömet és lelkesedést követő törvényszerű depresszió bizonyítékai. Igaz, hogy az efféle jelenségek válságos helyzetben krízishez vezethetnek, de nem engedhetjük meg, hogy országunkban valóban destabilizáló tényezőként hassanak. Gyógyításuk vagy megoldásuk legyen inkább türelmes és enyhe, jóllehet napjaink embere – egy poszt-totalitárius rendszer és kor neveltje – természetesen inkább türelmetlen.

E látszólag részletkérdésről azért beszélek, mert kétségtelenül része európai kontextusnak, és mert nem volna jó, ha bárki is közömbös lenne iránta. Elsősorban a szomszédainkra gondolok. Ebből a szemszögből nézve országaink, Magyarország és Cseh-Szlovákia, de elsősorban a magyarok és szlovákok viszonya fontos stabilizáló tényező itt, Közép-Európában. Korábban nemegyszer inkább a történelem szenvedő alanyai, mintsem formálói, a nagyhatalmak érdekeinek játékszerai voltunk. S az ésszerű együttműködés helyett mi magunk is nemegyszer „az együtt-nem-működést”, vagy a formális és nem őszinte együttműködést választottuk. Következményeit mind a mai napig közösen viseljük. A térséget, ahol élünk, megszállhatatlan befolyás érte, szándék formálta, s ez a történelmi összefonódás csak látszólag paradox módon gyakran engesztelhetetlen nacionalizmust szított, végletekbe sodort bennünket.

Kétségtelen, hogy a szlovák identitás a magyar identitással való érintkezésben, vitában formálódott, ugyanúgy, ahogy a cseh identitás és államiság is főként állandó német nyomás alatt volt. A történelem ugyan együttéléstől beszélt, a történetírás azonban főleg konfliktusokról és háborúkról. Csakhogy voltak nem elhanyagolható integrációs és kooperációs törek-

Elhangzott a „Párbeszéd Európáért” című szimpóziumon 1990. október 10-én, Gyulán.

DUNASZERDAHELY

vések is, és nemcsak Podebrad György cseh király alatt, aki 1462–64 között talán elsőként terjesztette elő ez európai uralkodók együttműködésének nagyon is konkrét tervét, mely a bizánci birodalom szét hullása után a Balkánra behatoló török ellen irányult. Ha eltekintünk is a történelmi következményektől, ezt a javaslatot úgy kell értékelnünk, mint valamiféle összeurópai parlament korszerű politikai-biztonsági tervét, amely a meg nem támadást, a békét és az együttműködést biztosította volna. Az európai összetartozás tudata történelmünkben azóta többször is felerősödött, jóllehet főleg századunkban nemegyszer keserű megpróbáltatásoknak volt kitéve. S nemcsak a müncheni szerződés által, de Hitler és Sztálin idejében is, amikor saját nemzedékem számára is mintha kettészakadt volna a világ. Akkoriban, az ötvenes évek elején, szocialista realista klasszikusunk megírta a közismert sorokat: „Egy a világ, mégis két világ van.” Több mint negyven esztendőn át nem az integráció és kooperáció, hanem a konfrontáció és az ellenségeskedés uralta a viszonyokat.

Miközben mi a sztálini–breznyeви konfrontációs légkörben élünk, Nyugat-Európa megtalálta saját kollektív identitását, melyet nemegyszer (s nem is egészen jogosan) összeurópai identitásnak kiáltott ki. Ebből az optikai csalódásból, ebből a történelem számára csupán epizódszerű távolmaradásunkból eredeztethető mai traumás és kapkodó visszatérésünk Európába, melyet mindenki a maga módján értelmez. Az új európai reintegráció küszöbén tehát talán kissé ingatag lábon állunk, de annak tudatában, hogy a demokrácia védelmében meg kell változtatnunk nemcsak társadalmi, de nemzeti ethoszunkat is, s be kell vezetnünk az új tantárgyat, az európai tudatra való nevelést, egy új európaiság kiművelését. Ez nem lesz könnyű, sem egyszerű, senki se számítson gyorstalpaló tanfolyamra. Hosszú, türelmes és megértő munkálkodásra van szükség, hogy megvalósítsuk azt, amiről több mint negyven éven át oly fennköltén, s ezért olyan kegyeletsértően beszéltünk: a szebb, azaz közös jövőt. ■

- ELSŐ ÁLLOMÁS

Liberalizmus és kollektív jogok — nemzetközi konferencia a kisebbségi kérdéstről Szlovákiában 1991 januárjában

— naplójegyzetek —

◀ A közép-európai „közös történelmi élmény” képei. Balra fent: 1968 — a pozsonyi tiltakozása a „testvéri” segítség ellen. Alatta: 1990 — „a bársonyos forradalom” is összekapcsolta a Cseh és Szlovák Köztársaságban élőket

GREDEL LAJOS:

”A kisebbségi és nemzetiségi kérdések megvitatását az utcáról, a konferenciaterembe akartuk bevinni...”

BÁBA IVÁN:

”A Bibó István által megfogalmazott közös történelmi élmény’ összekapcsolhat különböző nyelvű és kultúrájú csoportokat...”

ORBÁN VIKTOR:

”Ha a FIDESZ a kisebbségi kérdésre és a nemzetiségi problémákra nem tud a liberalizmus elvi megállapításainál gyakorlatibb, a 90-es évtizednek is megfelelő választ adni, akkor nem érdemel történelmi jelentőségű szerepet.”

MOLNÁR GUSZTÁV:

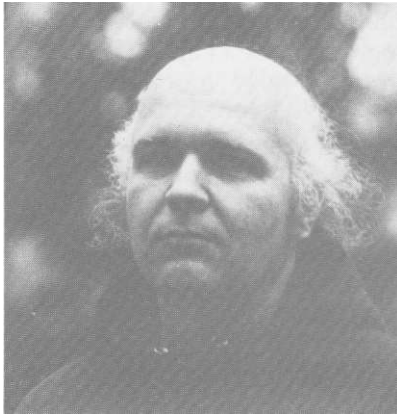
”Minél többet beszélünk az egységes Európáról, annál nyilvánvalóbb, hogy Európa végérvényesen kettészakadt.”

NÉMETH ZSOLT:

”A FIDESZ számára ez a találkozó is egyik állomása volt a térség problémáinak, minél alaposabb és ugyanakkor gyakorlati megismerésére. De, azt hiszem, az elméleti vita színvonaláért sem kell szégyenkezniük.”

KENDE PÉTER:

A politikai állam nem az egynyelvűek közösségét jelenti...”

Liberalism and Collective Rights

(International conferertce)

Dunajská Streda
11-13. January 1991.

Foundation
for Democratic
Political Culture

Sándor Márai
Foundation

Friderik Nizsman
Foundation

„A konferencia tagjai Bécsbe érkeznek, a repülőtéren fogadó standot állítunk fel részükre.” És repülőjáratok és érkezési idők és indulóállomások! Brüsszel, Helsinki, Frankfurt, Zürich!

Dunajská Stredáról egy pár évvel ezelőtti incidens jutott eszembe. A csak szlovákul beszélő rendőrök átkutatták a kocsit, a ruhámat, hosszasan tanulmányozták az irataimat. Nem voltak túl barátságosak. A végzésre még rámontírozódott a magyar–csehszlovák határon való mindenkor átvergődés néhány kínos emléke is. Szóval ez a vidék nekem eddig valahogy nem állt közvetlen kapcsolatban Európa boldogabbik részével. Most meg? Mintha egy búvópatak segítségével a Csallóköz hirtelen közvetlen összeköttetésbe került volna, mondjuk, az Atlanti-óceánnal.

Szívélyesség és fiatalok

Mintha iskolai rendezvény készülődne a dunaszerdahelyi *Perfect* elnevezésű nyelviskolában. A következő padlójú, szocreál stílusú előcsarnokban nagy a zsúfoltság, mert egyik oldalán a tanteremből kihordott táblák, a másikon fémlábú asztalok foglalják el a helyet. Stencilezett cédulákon program, előadók, témák. Az asztalok mögött a fogadóbizottság, fiatalok, főleg lányok. Angolul, szlovákul, magyarul, németül, franciául válaszolgatnak.

Jólesik elvegyülni a nyüzsgésben. Mintha egyetemi előadás kezdődne, nem csak az életkor, a ruházat is fiatalos — sok a pulóver, kevés a nyakkendő, öltöny. Hirtelen rájövök, nincsen biztonsági szolgálat. Mintha nem volna terrorizmus. Nincs géppisztoly, nincs detektor, amellyel átvizsgálnák a ruhánkat. Csak bemondom a nevemet, s hogy Budapestről jöttem, és máris kapok egy azonosító cédulát, amelyet kitöltök, s attól a pillanattól kezdve a konferencia regisztrált vendégének számítok.

Üldögélek a diákkantinban, ahol az ár és a választék a diákok zsebéhez mért. Nagy a hangzavar és a füst, mint egy igazi egyetemi klubban.

Egyedül ülök, s ugyanazt a feszültséget érzem, mint 1989 decemberében, az Európai Utas létrehozá-

sának legelső állomásain. Elképesztően újszerűnek tetszett akkor egy olyan orgánus, amely csak úgy, magától értetődően összekapcsolja Közép-Európát. Mintha nem is volna határok. Ideológiai és valóságos határok.

Ez most itt ismét vizsga — de már a gyakorlat vizsgája: megy-e Budapest és Pozsony között az egyszerű, a hétköznapi együttműködés.

Tavaly decemberben — mint társlapot — meglátogattuk a *Fragment-K-t*. Vittünk a mi lapunkból, s hoztunk az ő lapjukból, megbeszéltük hogyan tartjuk a kapcsolatot. Elhatároztuk, hogy írásokkal segítjük egymást.

Találkozom-e most itt Šimečkával, Žiákkal? Kapok-e tőlük írást? És kapok-e írást Dobos Lászlótól és a többiektől, akik a tavaly decemberi találkozón mind, mind fontosnak ítélték a Budapest és Pozsony közti együttműködést?

Van-e a szavaknak fedezete a valóságban is?

Mellettem valakik hangosan vitatkoznak. „...Gondoljátok meg, hogy nincs még két éve annak, hogy Jakeš és Ceaușescu elvtársi csókokkal és ölelésekkel találkozott! Kik ellen szövetkeztek akkor? Ellened, meg ellenem, meg ellenünk!” — mutat rá az asztal mellett ülőkre.

Ezt a tényt rögzítem először a dunaszerdahelyi találkozóra nyitott jegyzőfüzetemben. Akármilyen történetik itt, nem árt emlékezni arra, hol tartottunk még két évvel ezelőtt.

És rögzítettem az alapvető információt is: a Friedrich Naumann Alapítvány Németországból, a Márai Sándor Alapítvány a Cseh és Szlovák Köztársaságból, valamint a magyarországi bejegyzésű Alapítvány a Demokratikus Politikai Kultúráért (létrehozója a Fidesz) szervezték ezt a találkozót, amelynek fővédnökségét Václav Havel vállalta.

A konferencia három fő témája:

- egyéni és kollektív kisebbségi jogok,
- európai integráció és nemzeti kisebbségek,
- a liberalizmus válasza a nemzeti kisebbségek kérdéseinek megoldására.

Egy nap krónikája

Gyorsan hozzá lehet szokni a jó légkörhöz. Az egész nap könnyű lebegésben telt. Újabb és újabb nevek, arcok, vélemények. Bent a konferenciateremben, kint a büfében vagy az étteremben vagy akár sétán a megenyhült januári télen.

A legnagyobb esemény, hogy nincsen esemény. Úgy értem, konferencián kívüli.

Grendel Lajos, a kitűnő író, a Független Magyar Kezdeményezés egyik vezető tagja — mintha folyton jönne valahonnan, vagy éppen indulni készülne — mondja is a Fideszeseknek, mi az igazi célja, értelme ennek a konferenciának: *a nemzeti-ségi kérdés vitáját az utcáról bevitni a konferenciaterembe*. A tettek és az indulatok vitáját, a szavak összecsapásával szelídíteni. Jó volna meghaladni az évtizedeket, múltat, nem elfeledve a történeteket, de előre nézni.

Éjfél elmúlt, amikor mindezt írom, s egyben kérdelem — lehet-e, sikerülhet-e? Kétoldalú hajlandóság szükségeltetik ehhez. Olyan gesztusok, mint Martin M. Šimečkáé, aki amikor egy Magyarországról jött szlovák hozzászóló kezdte az otthoni magyarok „bűneit” sorolni, szót kért, s változtatva légkörön, színvonalon s témán, a saját identitásáról, problémáiról beszélt — apja cseh, ő szlovák, így egyfelől kisebbségben érzi magát, másfelől a magyarokhoz való viszonyában a többség képviselője.

Mit érdemes még feljegyezni?

Szót válthattam Orbán Viktorral a tanácskozás szünetében, s örömmel tapasztaltam, hogy a Fidesz-vezető tisztában van azzal, gyakorlati választ kell adni a térség kérdéseire. Nincs általános recept a nemzetiségi problémára sem — más a helyzet Szlovákiában, mint Romániában vagy Jugoszláviában. S a nyugat-európai gyakorlatot (Svédország, Finnország, Svájc) nem lehet csak úgy „ideképzélni”.

Miroslav Kusý professzor hozzászólását jegyeztem meg fel, mint a legjobb egyikét, s kaptam egy helybéltől egy cédulát is, miközben jegyezgettem. Idemácsolom szó szerint:

„A professzor úr nagyon okos és bátor cikket írt, kétszer is hozzászólt a nyelvtörvény vitájához. Tessék megnézni! Új Szó, augusztus 30.: Nincs szükség nyelvtörvényre, és ugyanott szeptember 6.: A nemzet nyelvét hiába fel ne vedd!”

Így telt a nap, amely a tanácskozás jó néhány résztvevője számára még nem is fejeződött be. Tart még a Liberális Internacionálé és a Fidesz által adott fogadás. Itt Schöpflin György rögtönzött, tanulmányértékű geopolitikai elemzéseit vonzották leginkább a népes hallgatóságot.

Politikai állam — nemzetállam

Az igazi elméleti vita az utolsó napon lobbant fel. Faragó Béla (Párizs) előadása a korzikaiak

problémájáról már jelezte, hogy a politikai állam; a kelet-európaiak számára mégoly ideális változata, mint a francia — sem jelent minden kisebbség számára kielégítő megoldást.

Kende Péter (Párizs) előadása volt az igazi vitaindító. A kiváló politológus nyilván tudta, hogy a politikai állammal előadott liberális nézetei Kelet-Közép-Európában nemcsak elméleti kritikát váltanak ki, hanem előhívják a „liberális elvekkel” elfedni próbált valójában nemzet államú megvalósulás indulatos bírálatát. A liberális elvek e térség jó néhány országában egyszerűen egy antidemokratikus gyakorlat leplezésére s a kisebbség, a nemzeti kisebbség jogainak negligálására szolgálnak.

Molnár Gusztáv (Budapest) nemcsak szenvedélyesen vitába szállt Kende Péter elvi álláspontjával,

de a 90-es évtized európai helyzetét is elemezte — a demokrácia érvényesülését mint kritériumot feltételezte.

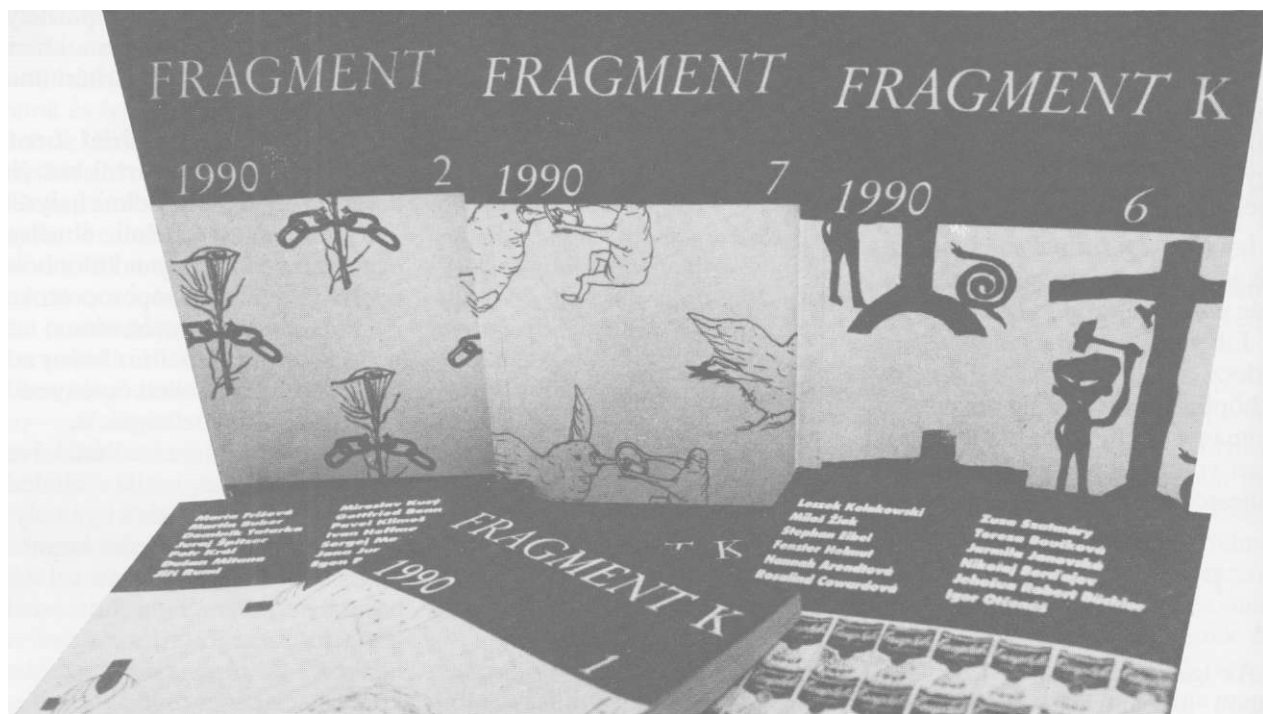
Bába Iván pedig Bibó István gondolatát felidézve arról beszélt, hogy bizonyos történelmi helyzet, „az azonos történelmi élmény” egybeforraszthat ugyan különböző nyelvű és kultúrájú népcsoportokat is, de feltételezi természetesen azt, hogy a közös történelmi élmény adta sorsközösség mellett érvényesülhetnek a különbözőségek is.

Hozzászólás hozzászólást követett; volt pillanat, amikor elfeledkeztem az aggodalomról is, amely a meghívó kézhezvétele óta bennem élt. A lehetőségről, hogy a valóság bármelyik pillanatban „hozzászólhat” a kisebbségi kérdés elméleti vitájához. S nem szükségszerűen konferenciaképes módon.

Módos Péter

Baráti megbeszélésen Pozsonyban 1990 decemberében a Fragment-K szerkesztőségében. A képen többek között Grendel Lajos, Pomogáts Béla, Milos Žjak, Martin M. Šimečka, Módos Péter, dr. Hannák György

Martin M. Šimečka

EGY FOLYÓIRAT TÖRTÉNETE

A Fragment—K és a szlovák szamizdat

Azután, hogy 1968-ban a Varsói Szerződés hadseregei megszállták az országot, Csehszlovákiára súlyos elnyomás nehezedett, két éven belül megszüntette az irodalmi folyóiratok többségét, azokat pedig, amelyeknek engedélyezte a túlélést, szigorú cenzúra alá vetette. Írók százai veszítették el minden publikációs lehetőségüket, sokan fűtőként vagy ablakmosóként kényszerültek dolgozni, hogy megéljenek valamiből, s hogy közveszélyes munkakerülőként le ne tartóztassák őket. Eltartott néhány évig, míg ezek az írók felülkerekedtek helyzetükön, és megértették, hogy az írói hivatás súlypontja az írás, nem pedig a publikálás.

Emlékszem az első írógéppel másolt és házilag bekötött könyvekre. Még kamaszként olvastam őket, és gyorsan megszoktam a hártavékony zörgő papirost és a tizedik kö-

pia elmosódott betűit. Ezek a könyvek jelentették akkor az első lépést a később párhuzamos kultúrának nevezett káprázatos jelenség, az 1989-ig működő szamizdat felé.

Amikor Csehszlovákiáról beszélek, el kell mondanom azt is, hogy Csehországban mindez kissé másképp alakult, mint Szlovákiában. Míg többszáz cseh író földet lapátolt, és sokan börtönbe kerültek, a Szlovák Írószövetség 1970-ben mindössze negyven tagot zárt ki soraiból, s közülük csak néhányan osztották cseh kollégáik valóban nehéz sorsát. A hetvenes években a közléstől eltiltott szlovák írók többsége megjelent a lapokban, vagy könyvet publikált. Hogy milyen árat fizetett ezért, nem nehéz kitalálni. A szlovák művelődési miniszter rájött, hogy könnyebb az írók ígéreteivel és apró kiváltságokkal megvásárolni, mint utcára dobni és saját szabadságának kényé-

re-kevére hagyni. Igazságtalan lennék azonban, ha azt állítanám, hogy a szlovák írók eladták lelküket és kiszolgálták a rendszert. Közülük a jobbak, ha ezt korábban megtették is, a nyolcvanas évek során olyan konokul és olyan vehemenciával igyekeztek kitolni a szólásszabadság határát a hivatalos irodalomban, amilyen a hasonlóképp privilegizált cseh kollégáiknál elképzelhetetlen volt.

Szlovákiában tehát csak néhány valóban javíthatatlan másképp gondolkodó maradt: Miroslav Kusý filozófus, Milan Šimečka, Dominik Tatarka író és társai, Ivan Kadlecík. Hana Ponická, Juraj Špitzer vagy Jozef Jablonický történész. Ők természetesen csatlakoztak a hasonlóképp üldözött cseh barátaikhoz, és a prágai szamizdatban publikáltak.

Ez az egyik oka annak, hogy Szlovákiában a hetvenes években gyakorlatilag nem volt föld alatti iroda-

lom. Az undergroundot és a véleménykülönbséget bizonyos fokig a képzőművészek helyettesítették, az a nemzedék, melynek diákévei a jóformán szabad és optimista hatvanas esztendőkre estek, és amely nem volt hajlandó lemondani a szabadság, a szerelem és a művészet fényűzéséről. Talán kétszázán ha voltak, a legszelebb kört is beleszámítva, de ez elegendő volt ahhoz, hogy biztosítsa a szellemi áramlatok bizonyos kontinuitását. Magánlakásokban kiállításokat, happeningeket rendeztek, az ideológiai világ profán mivolta ellen konceptualizmussal védekeztek, és a konceptualizmusnak ez az eleme hordozta magában a hetvenes évek vége felé lassanként megszülető szamizdatot is.

1979-ben jelent meg ennek a közösségnek, amelyhez immár fiatalabb képzőművészek, költők és publicisták is csatlakoztak, az első lapja. A folyóiratnak, mint kommunikációs eszköznek az ötlete ebben a közösségben gyorsan hívekre tett szert, és a lap neve, a „Kontakt” nem a véletlen születte. Különös helyzet alakult ki: a cikkek szerzői álnevet használtak, hogy a rendőrség le ne leplezze őket, ám az olvasók ennek ellenére pontosan tudták, ki írta a szöveget.

Három év múlva a Kontakt megszűnt. Ma úgy gondolom, hogy ez nem is annyira a rendszer hibájából történt, amely igyekezett felkutatni a

gépelt periodikák létrehozóit, és olykor megtorlással fenyegetőzött, hanem a kifáradás és az ilyenfajta közlési forma okozta. Az álnév lehetőségét adott a szabadabb kifejezőmódra, de egyben megszabadította használatját a leírtakért való felelőségtől, arra csábította, hogy az irodalom elemi szabályait se tartsa be. Már néhány szám után a párbeszédből vita kerekedett, az alkotás és a kitarulkozás helyett jött a kényszerképzetes önvizsgálódás, a lap és szerzői önmaguk témájává lettek.

A nyolcvanas évek első felében a Szlovákiában eluralkodó általános kimerültséget és pesszimizmust a reményvesztés is okozta. A szomszéd Lengyelországban kudarcba fulladt a forradalom. Oroszországban semmi sem történt és Gorbacsovról még senki sem hallott, Magyarország többé-kevésbé rejtegette reformját a szomszédok reménykedő tekintete elől. Ebben a vákuumban a szlovák föld alatti közösség belső forrásai is kiapadtak.

A Kontaktnak volt még néhány szabad folytatása: az *Altamira* folyóirat, vagy a *NaS* (Nábozenstvo a Spolocnost – Vallás és társadalom), amely megmaradt és végül a „titkos egyház” platformjává vált.

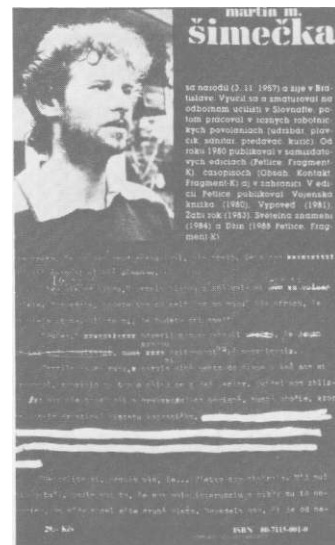
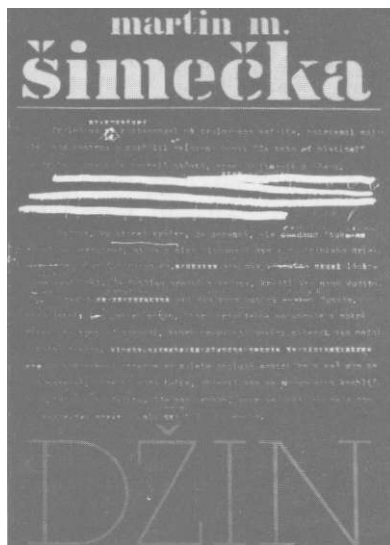
A *Fragment—K* a szlovák szamizdat e vonulatából született. 1987-ben jelent meg a *Fragment* első száma (szerkesztői: Oleg Pastier és Jiří Olič), és napvilágot látott a *K* (szer-

kesztői: Ján Langoš, Ján Budaj és Martin Šimečka), melyek egy év múltán egyesültek. A *Fragment—K* igen gyorsan rést ütött a zárt gettó falán. Legfontosabb szerzői az ismert szlovák és cseh másképp gondolkozók soraiból kerültek ki (Kusý, Šimečka, Ponická, Tatarka, Kadlečík, Jablonický, Mikloško, Havel, Vaculík, Klíma, Uhde), és a folyóirat cikkeit egyre-másra átvette a Szabad Európa Rádió. A cseh szamizdatokkal összehasonlítva a *Fragment—K*-nak volt néhány sajátossága. Egyaránt publikált cseh és szlovák szerzőket anélkül, hogy ezzel a „szövetségességet” deklarálta volna, s mindezt olyan egyszerűséggel és természetességgel tette, ami mind Szlovákiában, mind Csehországban ritkaságszámba ment. Homlokegyenest ellenkező politikai véleményeket és hitvallásokat hirdető publicistákat egyesített magában. Talán azért volt ez így, mert Szlovákiában az irodalom, a történelem és a filozófia területén ez volt az egyetlen szamizdat folyóirat, és jöllehet szerzői önként találkoztak a lap platformján, ha egyáltalán publikálni akartak, nem volt más választásuk. Ezen felül a *Fragment—K* nem közölt álneven írt cikket, mert filozófiája az volt, hogy kiáll a véleménye mellett, s ezzel sikerült elkerülnie azt, ami évekkal azelőtt a Kontaktot sújtotta.

A *Fragment—K* természetes társakra talált Csehországban, például

A Šimečka-család: balról az apa, Milan Šimečka, a neves filozófus; jobbról Martin

Martin M. Šimečka 1990-ben kiadott könyvének borítója

Šimečka legújabb könyve

a *Střední Evropa* (Közép-Európa) folyóiratra, s annak brnói változatára (a mai *Proglasra*), továbbá a Havel, Vaculík, Urbánek, Klíma és Trefulka körül tömörülő értelmiségi lapra, az *Obsahra* (Tartalom).

A látszólagos hátrány, amit az illegális periodikában közölni hajlandó szlovák szerzők szűk köre jelentett, valamint a mindennapi gond a közölhető anyag mennyiségét illetően arra kényszerítette a lap szerkesztőit, hogy keressék a szamizdat mélyebb identitását és értelmét. Nem volt egyszerű közös platformot találni egy betiltott marxista és egy ugyancsak betiltott katolikus gondolkozó számára, ha a szerkesztőség nem akart megalkudni a két szerző látszólag egyetlen közös vonásával – mármint azzal, hogy egyikük sem publikálhat. A Fragment–K ezt a platformot az egyén szabadságának, a „szellem emberének” (Jan Patočka cseh filozófus meghatározása) eszméjében találta meg, és az európaiságban, mely végeredményben mindkét előző fogalmat magában foglalja.

Az utolsó mondatok ma úgy csengetnek a fülemben, mintha banális nyilvánosságot próbálnék meghatározni. Az újságok többsége manapság hemzseg a „szabadság” meg „európaiság” szavaktól, s úgy talá-

lom, hogy gyakori használatuk a tartalmuk rovására megy; előfordul, hogy inkább nem élek velük, nehogy a devalválók számát szaporítsam.

A Fragment–K szerkesztősége a tulajdon bőrén próbálta ki e szavak kötelező mivoltát, még a forradalom előtt. Volt néhány házkutatásunk, és a rendőrségi kihallgatás mindennapi eseménye volt életünknek.

Megszoktuk, hogy a szerkesztőségi értekezleteket az erdőben tartjuk, a lapot kézi sokszorosítóval nyomtuk éjszakánként különféle pincékben. Megtanultunk élni a tudattal, hogy bármikor börtönbe kerülhetünk, megtanultunk kölcsönösen bízni egymásban és felismerni az értékét annak, amit teszünk. Ha az ember kézzel sokszorosít egy szöveget, előbb jól meggondolja, hogy megéri-e a fáradságot és kockázatot. Így tanultunk meg különbséget tenni fontos és lényegtelen között.

1989 novembere után néhány hónapig a politikának éltünk, de hamarosan rájöttünk, hogy korábbi munkánkat senki sem végzi el helyettünk. A Fragment–K legális havilap lett, de megőrizte különleges helyzetét a szlovák porondon. Régi szerzőink többsége hű maradt hozzánk, és a cseh írókkal való baráti kapcsolataink lehetővé teszik olyan írások közlését, amilyenek különben csak igen nehezen találnának teret Szlovákiában. A szerkesztők sok-sok év után útlevelhez jutottak –, s ez nagyon gyorsan megmutatkozott a lap tartalmán és orientációján – Közép-Európa, e különös térség felé, melyet elborít a történelem, meg emberek millióinak egymásba fonódó sorsa, s e sorsok visszafordítják a múltat a jelenbe. A halottak itt olyan követelőzően élnek, mint talán sehol mássutt a világon, több fokkal növelik világunk bonyolultságát, és figyelmet követelnek olyan évtizedek után is, amikor már úgy tetszett, hogy minden el van felejtve. Közép-Európa az irodalom térsége, és a Fragment–K szerkesztősége szereti az irodalmat.

Az elmúlt év során Csehszlovákiában különös helyzet alakult ki, mely a fejlett demokráciákban sem

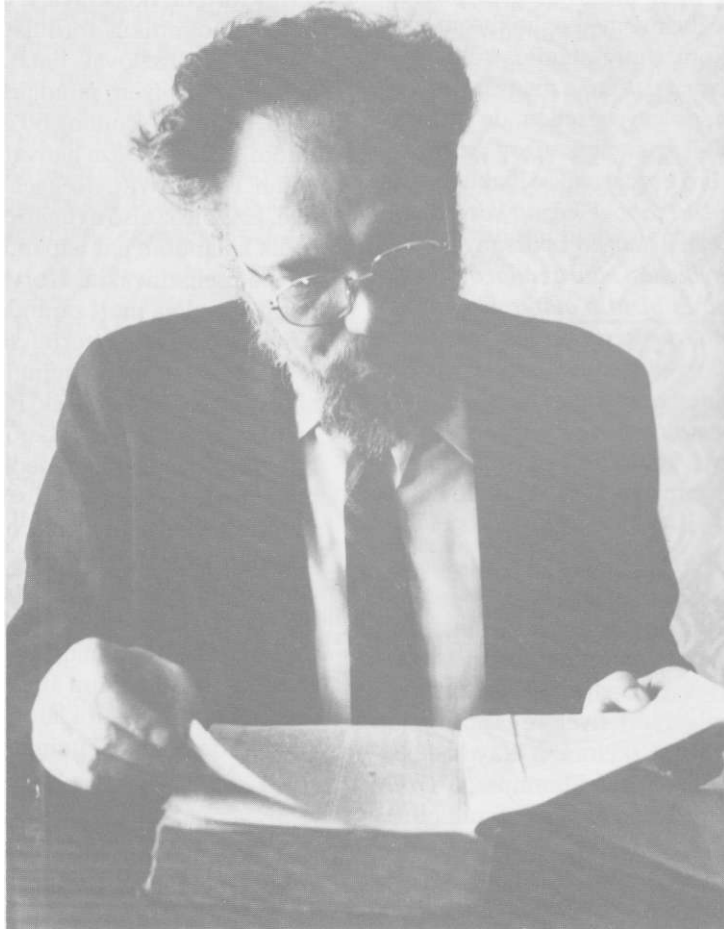
szokványos – az abszolút szólásszabadság valamiféle súlytalan állapota. Ez az állapot lassan a végét járja, a publicisták és írók a felgyülemlett esztelenségek kaotikus kizúdíttása után régi-új normák és hajlandóságok szerint megállapodnak egy-egy újságnál vagy folyóiratnál, új szabályokhoz és struktúrákhoz alkalmazkodnak. Nem tudom, hogy képesek-e megkülönböztetni, mennyire vetik alá magukat önként a korlátozás új mechanizmusainak, mennyire vállalják szabad elhatározásból, hogy ilyen vagy olyan politikai áramlat szellemében írnak. Meglehet, ez nem is fontos. Ebből a szempontból nézve nem állíthatom, hogy a Fragment–K szabadabb volna. Más lapoktól eltérően ennek a szerkesztőségnek csak annyi előnye van, hogy nincs tulajdonosa, még csak az ilyen folyóiratoknál megszokott szerkesztőbizottsága sincs. A lap tartalmaért csak önmagának és „saját ízlésének” felel, s erre olvasóit az előszavakban olykor emlékezteti is. Felelős az ízlésének és az eszméinek, amelyeket nem sorolok fel újra. Azt hiszem, ez a legnagyobb fényűzés, amit egy értelmiségi megengedhet magának. Ebben a térségben igen szokatlan fényűzés. Magunk is gyakran feltesszük a kérdést, meddig maradhatunk így fenn?

Ugyanis tudnivaló, hogy Szlovákiában nem mindig egyszerű és természetes olyan cseh szerzők cikkeit és írásait közölni, akiknek ma az a hírük, hogy „szlovákellenesen gondolkoznak”, közreadni magyar írók eszéit, vagy megpróbálni olyan tudattal fordulni a saját múltunk felé (teszem azt a második világháború éveire), hogy ez fájni fog. Csak-hogy az értelmiségi folyóiratoknak mindenütt a világon nehéz a soruk, és nem hiszem, hogy ez valaha is megváltozik. A Fragment–K szerkesztőségének megvan az a vitathatatlan előnye, hogy olyan időkben alakult, amikor a lap léte a szerkesztők fizikai szabadságát veszélyeztette. Tudni azt, hogy a szólásszabadságot mindig fizetni kell, kétségtelenül előny.

Körtvélyessy Klára fordítása

Koncsol László

VASFÜGGÖNYTIPRÓBAN, KÖPCSÉNY FELÉ

Tóthpál Gyula
felvétele

„Hölgyeim és Uraim! Jelenlétemet, mely talán sokak szerint meglepő, az a levél indokolja, amelyet tegnapelőtt, csütörtökön Dr. Galambos Iréneusztól, a burgenlandi Alsóőr (Untervart) plébánosától kaptam, hadd ne kotyogjam ki, miért. *»Most lesz egy közös rendezvénye az ausztriai kisebbségeknek ott Pozsony közelében, talán át tudna ugrani rá, hiszen a határ hál' Istennek nem jelent már problémát«*, írta szeptember 22-én kelt soraiban, s tisztelendő barátunk postáját olvasva mellőztem egy szintén fontosnak ígérkező pozsonyi tanácskozást, hogy átjöhessenek ide, Köpcsénybe (Kittsee), szokásomhoz híven gyalogszerrel, s részt vessek, ha pedig lehet, szóljak is ezen a kongresszuson.

A határok, hölgyeim és uraim, mint köztudott, évtizedekig mereven és bizony-bizony vérezen elválasztottak bennünket egymástól, sőt önmagunktól, s megtanultuk gyűlölni őket. Nekem, úgy érzem, régióink száz-ezreihez hasonlóan, külön elszámolnivalóm is van velük. Szeretteim sírjaitól téptek el, élő rokonaimtól nem

különben, a szlovákiai magyar iskolák háború utáni bezáratása már gyermekfejjel hivatásos és rutinos határsértővé léptetett elő, mert hogy anyanyelvemen tanulhassak, huszonnyolcszor szöktem át a csehszlovák-magyar határon a sárospataki iskola felé, majd a szüni-dőkben, ha csak egy mód volt rá, haza édesapámhoz, anyám budai sírját pedig csak 1962 nyarán láthattam meg élőben. (Elhunyt 1946 februárjában.) Számomra addig a csehszlovák—magyar határ is zárva maradt.

Csehszlovákiai magyar író vagyok, 1970 márciusától a Kis-Kárpátok egyik Duna menti hágójába telepített pozsonyi lakótelepen élek, s állandó »sétáló palotám« két évtizedig a szép, erdős vonulat déli, Károlyfa-lu és Dévény közti szakasza lévén, ennek néhány pontjáról beláttam az első osztrák településekre, Hamburgig és tovább, tiszta kora reggeleken a fiammal kocogva hallottuk a wolfsthal harangok szavát, a Duna jobb partján, a hajdani Ligetfalú helyén épült házakból,

amelyekben a fiamék és a barátaim élnek, Köpcsényt is látom, s századunk abszurd-sorozatának egyik legbotrányosabb és legbarbárabb állandója volt, hogy nem sétálhattam végig kedvemre a határmenti osztrák községek csöndes utcáin, mint most, s nem láthattam közös múltunk itteni kegyeleti helyszíneit és emlékeit.

Ezt a falut is láttam a hegyről, Köpcsényt, meg a pozsonyi várból, ahova olykor ezzel-azzal fölkapattam volt, Köpcsényt, ezt a szívemnek eleve kedves, határszéli községet, amelynek még mint mezővárosnak főterén múlt századi, reformkori bálványom — politikusom, irodalomkritikusom, szónokom, moralistám és költőm — Kölcsey Ferenc 1835. február 10-én, a magyar országgyűlésről való távoztában, dolgavégezetlen, de nem reménytelenül hazafelé kocsikázva elbúcsúzott az öt rajongva szerető és idáig kísérő országgyűlési ifjaktól. »*Ide jöttünk, tekintetes rendek! többek között két erős kívánat uralkodott lelkeinkben* «, hangzott pozsonyi parlamenti búcsúbeszéde: »*emelkedést adni az adózó népnek s a földbirtokot állandóbb és biztosb alapra helyhezni. Azt hívők, hogy e kettőt megtenni itt az utolsó idő, itt a legszebb alkalom, midőn törvényhozás útján a fejedelem s nemzet közti békés tanácskozásban eszközölni lehet azt, amiért máshol vérpatakok folytak s inség borított el egész országokat...*« Ugye, közép-európai fülünknek, tisztelt jugoszláviai, magyarországi és csehszlovákiai jelenlévők, milyen áthallásosan szól ez a jó másfél évszázados politikai program...?

Kölcsey, a pozsonyi reform országgyűlés szónoka, aki mintegy két évig a történelmi ország adózóinak érdekeiért politizált, hét esztendővel pozsonyi búcsúzása, a fönt leírt dátum előtt vetette papírra azt a fohászt, ismét az ország minden polgáráért, nyelvre és fajra való tekintet nélkül, mely később Erkelnek a Haydn-féle, emelkedett szépségű osztrák császári himnusz, a *Gott erhalte* ihletésében szerzett dallamával az ország himnusza lett: »*Isten, áldd meg a magyart / Jó kedvvel, bőszéggel. ...*« — Nos, ez a Kölcsey február 10-én lépett föl a kocsijába, hogy Pozsonyból — Köpcsényen át — Szatmár megyei falujába utazzék. »*Az ifjúság Kölcsey iránti szimpátiáját 80 ifiak neveivel aláírt lelkes emlékvéllel nyilvánítá*«, írja róla Ormós Zsigmond, az erdélyi illetőségű országgyűlési ifjú *Szabadelmű levelek vagy demokrat lapdacsok aristocrat görcs ellen c.* naplójában, majd így folytatja: »*Elutaztával pedig, mint hallám, mintegy 30 főből álló választmánya Köpcsényig, egy mértföldnyire Pozsonytól kíséré el Kölcseyt több kocsi, ott érzékenyen vévén búcsúját tőle, s Köpcsénynek öszvesereglett lakosai fedezetlen fővel hallgatták a nemes lelkű hazafi végszavait, miket az ifjúsághoz intézett...*«

Éppen ezek miatt Köpcsény, hölgyeim és uraim, számomra az elmúlt évtizedek közép-európai abszurdjának egyik jól demonstrálható jelképe lett. Hogy mindezt nem most találtam ki, azt egy 1984-es recenziómból is bizonyíthatom: megjelent a szlovákiai magyar írók *Irodalmi Szemle c.* folyóiratának 1984. évi 10. számában. Miután a fentiek lényegét más szavakkal előadtam volt benne, így zártam le a bekezdést:

»*Három szobrász és festő barátom jut hirtelen eszembe, akik sem Bécs, sem Párizs, London, Róma vagy Athén szépművészeti múzeumait nem látták, holott a vándorlás, a 'bujdosás', a peregrináció a késő középkor és az újkor ifjú műveltjeinek és kézműveseinek úgyszólván szent kötelessége volt, mert akkori intézményeink világlátott, korszerűen képzett szellemi vezetőket és iparosokat kívántak neveltetni a jövőnek, s nem az elés bezárkózás, hanem a nyitottság elvét gyakorolták.*«

Így történt, hogy tavaly, miután a nálunk is lejátszódtott demokratikus fordulattal ismét szabaddá vált az osztrák—csehszlovák határ, első utam korábbi fogadalmamhoz híven, mindjárt az első napon, december 4-én, hétfőn, 8 schilling 60 garassal a zsebemben és barátom, Erdélyi Géza hanvai református lelkész gépkocsiján Bécsbe vitt. Reggel oda, este vissza, Pozsony felé. Ez volt az első nyugat-európai kirándulásom. Második kalandom pár nap múlva, vasárnap a feleségemmel, a csehszlovákiai Horvátjárfauból (Jarovce), szigorúan gyalog, mert zarándokútnak szántam, s az ember méltón gyalogszerrel zarándokol, ebbe a faluba, Köpcsénybe hozott bennünket. Látni akartam a teret, ahol Kölcsey az öt tisztelő ifjaktól a német és horvát ajkú parasztok meg a zsidó polgárok néma koszorújában búcsút vett, magamban pedig, a lelkemben, a tudatomban, a reflexeimben így kívántam rombolni, a szó szoros értelmében lábbal tiporni, eltaposni a gyűlölt, a barbár, a borzalmas, a porig alázó vasfüggönnyet, századunk egyik legundorítóbb és legprimitívebb műszaki létesítményét. Néhány héttel később egy matematikus barátommal, Dr. Známossal, a Comenius Egyetem professzorával bandukoltam át Köpcsénybe, s ez most a harmadik itteni zarándoklatom. Ezúttal magam sétáltam át az őszbe süppedő, immár szép, szelíd országhatáron.

Nem óhajtok, hölgyeim és uraim, sokat fecsegni, csak annyit mondanék el ezen a fórumon, ahol váratlan esélyt kaptam, hogy minden erőnkkel a nemzeti, vallási és faji előítéletek ellen kell munkálkodnunk, egy teljesen nyitott, határok nélküli Közép-Európáért a határok nélküli Európában. Keresztyén vagyok, s vagy a Jézus által hirdetett eszmék számunkra elérhetetlen, égi magasát, vagy a hitet hirdető erőtlenségét és saját menthetetlen gyarlóságunkat bizonyítja, hogy Megváltónk élete és halála után kétezzer évvel a keresztyén Európa népei, Isten különböző ajkú, de az ő lelkéből lelkedzett teremtményei még mindig inkább csak utálják, mint értik, becsülik, segítik és szeretik egymást. Azt akarjuk, s ebben csehszlovákiai magyar író barátaim több évtizedes óhaja is benne munkál, írtunk, sőt tettünk is érte egyet-mást, hogy az államhatárok ne jelentsenek többet egy mai járás, megye vagy tartomány választóvonalánál, mert Európánk, amint azt első hosszabb nyári utamon élőben, ujjaimmal tapintva is éreztem, Nagy-Britannia atlanti partjaitól legalább az erdélyi Brassóig és Marosvásárhelyig, de még azon is túl, a Dnyeszterig kultúrájában és civilizációjában egy séges, jóllehet keletibb fele ma, a két világháború és annyi gyilkos diktatúra után lehangelő képet mutat, s föltámadásához nem kevés külső segítséget igényel.

Olyan vidéken gyűltünk itt össze, Köpcsény egy olyan tájegység pontja, mely szellemóriásokot adott a régiónak s az emberiségnek. Joseph Haydn, Liszt Ferenc, Batthyány László herceg, a közeli Mosonmagyaróvárrott született Lenau, a pozsonyi Hummel, az itt nevelkedett Mosonyi Mihály és Goldmark Károly, Pozsonyban Dohnányi és Bartók, magában Köpcsényben pedig az itt világra hozott Joachim József: micsoda tüneményes világ ez! Köpcsény magyarok, határőr székelyek és besenyők, osztrák németek, a török elől ide menekült horvátok és itt megtelepült zsidó kereskedők és iparosok lakóhelye három-négy nagy etnikai tömb, nyelv és kultúra: a német, a magyar, a szlovák és a cseh—morva határán. Járom ezt a tájat keresztül-kasul, és tökéletesen otthon vagyok benne — és ez az érzés fantasztikus, csodálatos, torokszorító. Köpcsény régi parasztházainak másait Szigetköz és az általam is kutattott Csallóköz magyar falvaiban, egyebek közt Di-

ósfőrgépatonyban és annak a Nagyszarvának és Szentmihályfának parasztházaiban találom, amelyek földesuraiként az ottani nép a múlt században a Batthyány grófkot tisztelhetette, Csallóköz népe olyan gúnyokban járt, amilyenek a kastélymúzeum ábrázolásai szerint a köpcsényieket melegítették, templomának festett ablaküvegein pedig azokat a szenteket találom, akiket nemzetem adott a keresztyénségnek. Itthon vagyok Köpcsényben, s itthon az ember nem óhajt zárt ajtóba és ablakokba ütközni.

Nem óhajtok, hiszem, hogy egyikünk sem óhajt már, ezért úzom utóbbi hónapjaim legkedvesebbé vált sportját, köpcsényi gyalogos átkeléseimet, s azért ballagtam át most is ebbe a szép, csöndes határszéli osztrák faluba, hogy a fentieket a csehszlovákai magyarok nevében is elmondjam.

Köszönöm, hogy meghallgattak.”

Ezt szerettem volna fölolvadni az ausztriai nemzetiségek köpcsényi találkozóján, de csak a színes folklór-bemutató napját, a szombatot (1990. szeptember 29-ét) tölthettem ott, a tanácskozással pedig másnap, vasárnap került sor. Mégsem bántam meg, hogy hallgattam a hívó szóra, mert nemcsak a műsort, hanem a találkozásokot is érdekesnek találtam. Vendéglátóm vezetett a több országból összegyűlt hölgyek és urak elé, s mindenkinek elújságot, hogy Pozsonyból az apostolok fogatán baktattam át Köpcsénybe. Dr. Erhard Busek, Ausztria tudományügyi minisztere örvendett neki a leg-hatalmasabban, miután indítékaimról is hallott tőlem egyet-mást, dr. Jozef Mikloškovával, szövetségi kormányom miniszterelnök-helyettesével pedig abban állapodtunk meg, hogy a szlovák—magyar viszonyt a keresztyén testvériség szellemében fogjuk rendezni és rendbentartani.

Délelőtt az őszi köpcsényi határt kerültem, az országút szélén Pozsonyból jött kerékpáros kirándulókkal cseréltem eszmét, végigsétáltam a falu Pozsonyinak nevezett, diófákkal szegett utcáján, a temető mentén, amerre Kölcseynek kocsija gurult, az utca végéből megszemléltem a legdélibb pozsonyi lakótelep kőhajításnyira fehérlő panelházait, visszafordultam, s megálltam Joachim emeletes szülőháza előtt, megebédeltem a falu- és határszéli vendéglőben, ahol pozsonyi költő barátom, Keszeli Ferenc gyerekkori

A nyíllal jelzett úton járok Köpcsénybe

pajtása, Szlávik úr a tulajdonos, és pozsonyi író barátom, Szigeti László barátja, Ráso Mihály a szakács az előbbi a Mátyusföldről, az utóbbi Csallóközből, s jöttem, ahogy mentem, gyalogszerrel, hiába ajánlotta föl miniszterhelyettesem a kocsiját és a sofőrjét, hogy legalább a határon átvihetne. Mégsem értem volna

el este tízig a járfalusi csehszlovák ellenőrző pontot, stoppoltam hát, s egy osztrák diplomata fékezett le a kedvemért, hogy szinte a lakótelepi házunkig elfuvarozzon.

Azt hiszem, sikeres vasfüggöny-tiprást végeztem, noha beszédemet akkor nem olvashattam föl. Átnyújtom hát köszönettel egy még teljesebb nyilvánosságnak, az Európai Utas olvasóinak. Így tiprom tovább a tuskésörtés bestiát a lelkemben. ■

KISEBBSÉGTÖRTÉNELEM

A szlovákiai magyar irodalomról

A kisebbségi irodalom, ahogy Németh László mondotta a dunatáji nemzetek irodalmairól, ma is „a szellemi élet mindenese”. A kisebbségi írónak nemcsak művésznek, hanem társadalomkutatónak, nemzetpedagógusnak és politikusnak is kell lennie. Ez a közösségi küldetés, egyszerűs mind felelősségvállalás a forrása a nemzetiségi „valóságirodalomnak”. A fogalom a régi *Korunk* szótárából való, Gaál Gábor és Fábry Zoltán használta és alakította ki, s ha volt is valamelyes „weimari” gyökere, ha némiképp egybecsengett is a Neue Sachlichkeit naturalisztikus színezetű irodalmi elképzeléseivel, azért a kisebbségi irodalom kulcsszavai és jellegzetes fejleményei közül való. Nem világramlatok, nem külföldi hatások következményeként jött létre, hanem a kisebbségi irodalmak sorsának és küldetésének eredménye gyanánt, s mint ilyen, nemcsak a harmincas évek irodalmában terjedt el, a közelmúltban ugyancsak fontos feladata és szerepe volt, és van ma is.

Nemzetiségi valóságirodalom

A nemzetiségi valóság nyomatékos jelenléte a szépirodalom tárgyai között, a szociográfiák és az önéletrajzok előadásmódjának erőteljes hatása a narratív szerkezetek kialakulására — nos, mindez a kisebbségi irodalmak önkéntes elkötelezettségéből, nagyfokú erkölcsi tudatosságából következik. A „valóságirodalomról” elmélkedve 1965 őszén a szlovákiai magyar irodalom önismeretének és küldetésének hangot adó Fábry Zoltán is egymással összefüggően határozta meg a kisebbségi valóság és a nemzetiségi író erkölcsének fogalmát: „A valóság: erkölcs. Az erkölcsöt a valóság váltja ki, provokálja és határozza meg. Valóság erkölcsi vállalás nélkül elképzelhetetlen, és megfordítva: erkölcs elképzelhetetlen valóságvállalás nélkül.” A nemzetiségi és kelet-közép-európai író egy lehetséges ars poeticája ez, amelynek a magyar kisebbségeket

több országban is sújtó kollektív megtorlások ábrázolása során is érvényesülnie kellett.

A szlovákiai magyar kisebbségi irodalom mindenképpen egy új „valóságirodalom” létrehozásában látja egyik fontos feladatát. Midőn *A műfaj neve: önismeret* című írásában Zalabai Zsigmond számot vetett a kisebbségi irodalmi szociográfia első eredményeivel, joggal figyelmeztetett a két világháború közötti szlovákiai magyar „valóságirodalom” értékeire: a többi között Fábry Zoltán, Sziklay Ferenc, Darkó István, Balogh Edgár és Jócsik Lajos korabeli írásaira. És ahogy annak idején Németh László, ő is az irodalomtól, pontosabban a nemzetiségi társadalom gondjait és törekvéseit rögzítő „valóságirodalomtól” várta a hiányzó kisebbségi intézmények — például a soha fel nem állított kutatóintézetek, egyetemi tanszékek és politikai fórumok — munkájának pótlását. A szlovákiai magyar irodalom maga is az önismeret igényében, egyszerűs mind a sajátosan „nemzetiségi regény” létrehozásának a szándékával fogott hozzá, még a hatvanas évek végén, hogy számot adjon az ottani magyar kisebbség súlyos történelmi tapasztalatairól, így az 1945 és 1948 között elszünetelt kollektív jogfosztást követő közösségi megpróbáltatásokról és lelki traumákról. Ez a törekvés hatotta át Dobos László, Duba Gyula, Mács József, Gál Sándor költői és Grendel Lajos prózai műveit, szociográfiáit és irodalmi riportjait, csakúgy, mint Tózsér Árpád, Cselényi László, Zs. Nagy Lajos és Gál Sándor műveit. Ennek az önismeretre törekvő „nemzetiségi regényirodalomnak” a legelgondolkodtatóbb és bizonyára egyik legmaradandóbb alkotása Dobos László 1976-ban megjelent nagyregénye, az *Egy szál ingben*. Mint ilyen, méltó társa az erdélyi Sütő András és Szabó Gyula, a vajdasági Gion Nándor és Deák Ferenc legjobb műveinek.

Egy nagyregény

Az *Egy szál ingben* összegző munka a szlovákiai magyarság helyzetéről,

történetéről, amelyet széleskörűen mutat be és igen alaposan elemez, de összegző regénypoétikai tekintetben is, minthogy egyaránt felhasználja a szociografikus „valóságirodalom” és a mítikus értelmű regényparabola lehetőségeit. A cselekménynek három jellegzetes színhelye van: a bodrogközi szülőföld — ez a múltat jelképezi, s ábrázolását nosztalgikus emlékek szövik át —, a pozsonyi lakótelepek világa — ez mutatja be a nagyvárosba és szlovák kulturális környezetbe kerülő kisebbségi magyar értelmiség tapasztalatait —, és a Csallóköz, a hatvanas évek elején lezajló nagy dunai árvíz színtere — ez hordozza a regénytörténet példázatos és mítikus jelentésmotívumait. Az epikai szerkezet középpontjában ez utóbbi foglal helyet; a csallóközi magyar falvakon átzúduló elemi csapás az ugyancsak emberi életet és értéket magával sodró történelmet jelképezi, amely éppolyan kegyetlen közönnyel pusztít, akár az elemi áradat.

Az árvíz jelenetei meggyötört és megalázott embereket mutatnak be, ezek a történelem „peremén”, de talán pontosabban fogalmazok, ha így mondom: a történelem „alatt” tengődnek; minden fölöttük dől el, s ők legfeljebb elszünetednek a hatalom intézkedéseit, az erőszakot, a politikai mesterkedéseket. Az egyik öreg, az árvízből menekített paraszt a következő, szinte „tiborci” fájdalomú panaszból foglalja össze ezt a szlovákiai magyar „kisebbségtörténelmet”: „Dacos életet éltünk. Sokat voltam el otthonról. A mi családunkból mindig hiányzott valaki... Az első háborúban én voltam el... Erdélybe, Szerbiába, a második háborúba már a fiamat vitték. Fogságokat jártunk mindketten... A háború után kitelepítettek Csehországba. Ha menni kellett, mindig megtaláltak. Úgy jöttek ránk, mint ez a víz; a hazajutásunk pokoljárás volt mindannyiszor... Ezért is nem akarok én innen elmenni. Már nehezen hiszek, annyiszor becsaptak...” Emberek, akiken átgázolt a történelem: ez a kisebbségek sorsa, és ezt a kisebbségi, tehát nemcsak magyar sorsot örökíti meg az epikai

parabola jelképségével, mitikus erejével a nagy csallóközi árvízről szóló regény.

Az *Egy szál ingben* a történelem nyomása alatt élő, mindig másoknak kiszolgáltatott önmaguk sorsának irányítására lehetőséget sohasem kapó emberi közösségek regénye. Mindez meghatározza narrációját is: a cselekvésnélküli emberi sorsok ábrázolása nem teszi lehetővé azt, hogy a történetnek igazi cselekménye legyen, ehelyett a reflexiók és a kommentárok hordozzák az írói mondanivalót. Koncsol László helyesen állapítja meg: „ha Dobos regényének mondanivalóját egyetlen föltételezett ősmondatra kellene visszavezetnünk, ebben a mondatban aligha találánánk távlatos cselekvést kifejező igét. Nem olyan valamit hallunk ki a regényből, hogy ezt meg ezt cselekedtük, vagy ezt meg ezt hoztuk létre, hanem olyat, hogy ilyenek meg ilyenek voltunk, hogy ez meg ez történt velünk, ezeket szenvedtük el, s általában ilyenekké lettünk. Jelzőkből és szenvedő igékből kibontott regénynek érzem ezt a Dobos-regényt is”.

Költői mítosz a kisebbségi sorsról

A kisebbségi sorsban élő és dolgozó magyar költő elsőrendűen érdekelt abban, hogy felkutassa e kisebbségi létezmód tapasztalatait és feladatait, s ennek mentén véleményt formáljon az egymás mellett és egymással összeszővődve élő közép-európai népek együttműködésének lehetőségeiről. Ezt a tapasztalatot és véleményt formálja meg Cselényi László is, midőn a „Duna-táj mítoszának” megírására tesz kísérletet. Nem teljesen aggálytalanul, mégis erős tudatossággal vállalja ezt a nehéz feladatot, ahogy maga mondja: „Nem túl nagy próbatétel-e kisebbségi, cseh-szlovákiai magyar írónak ilyen nagy fába vágni a fejszédjét? Nem dilettáns-gyanús erőlködés-e, annyi elvetélt Dunatáj-konceptció, hídelmélet, közép-európai messianizmus után? Lehet, hogy az. De ki más lenne hivatottabb erre, mint épp a két-három nép közé szorult kisebbségi író?”

A dunatáji történelem és a kisebbségi sors tapasztalat mitikus feldolgozását végzi el *Jelen és történelem* című nagyobb költői kompozíciójában; mondhatnám így is: mítoszi jellegű lírai költeményében. A mítosz, Cselényi László felfogása szerint, világmagyarázat, melynek révén a költő meg-

ismeri és érzékelhetővé teszi az emberi történelem és társadalom nagy konfliktusait; a mítosznak ilyen módon nemcsak poétikai, hanem ismeretelméleti értéke is van. A mitikus történet — hiszen a görög szó eredetileg „elbeszélést” jelent — az emberi létezésben, jelen esetben egy nemzeti kisebbség történelmi létében tapasztalt és felismert konfliktusok elmondására, s ha lehetséges, feloldására törekszik. A természeti és történelmi erők, miként a klasszikus mitológiákban, együttesen hatnak, pontosabban metaforikus módon egymásra utalnak, s a mitologikus jelrendszeren belül teljes mértékben összetartoznak, összefüggenek. A *Jelen és történelem* jelképrendszerének középpontjába, hasonlóan Dobos László nagyregényéhez, az 1965-ös csallóközi nagy árvíz kerül, az a természeti erő, amely a maga kiszámíthatatlanságában és pusztító könyörtelenségében egyszersmind a szlovákiai magyarságot sújtó történelmi megrázkódtatásokat is jelöli.

A természeti és a történelmi katasztrófák eme egymásra „montírozása” ismételt és kiemelt módon kap szerepet Cselényi lírai „mítoszának” szövegében: a pusztító dunai árvíz eseménysorozatának epikus, sőt eposzi képei mögött mindig ott hat a magyar nemzetiség „mikrotársadalmát” nem egyszerű földig romboló történelmi csapások tudata. Végül pedig az áradás elvonulásának és a tönkretett emberi tájék lassú benépesülésének, újjáépülésének látványa is a szlovákiai magyarság magára találásának reményére utal. „Ezer esztendő — olvassuk — vagy talán még ennél is több, pusztító tüzek, árvizek, földrengések, háborúk! Mi rejlik az évszázadok mélyén, mi forog a történelem kerekeiben? Komárom városa a történelem viharában majd tízszer porig égett, jó néhányszor romba dőlt, s pusztító járványok, pestis és kolera tizedelte több ízben is a népet. Micsoda hit, micsoda erő, micsoda életakarát lehet ebben a népben, amely öt évszázad alatt tízszer építette újra meg újra városát!”

Mítosz és történelem

A kisebbségi sors tapasztalat igazából tragikus tapasztalat, hiszen olyan közösségi történelmet rejt magában, amely fájdalmasan nélkülözi a szerves fejlődést, a nagy szellemi értékek szabad kibontakozásának lehetőségét. A kisebbségi történelem „csonka” történelem és a kisebbségi társa-

dalom „csonka” társadalom. A kisebbségi sorsot élő írástudó, jelesül a szlovákiai magyar író és költő mindazonáltal arra törekszik, hogy ezt a „csonka” történelmet és társadalmat ne „csonka” művek által mutassa be, fénytelen és töredezett tükörben, amelynek minőségét ugyancsak a kisebbségi lét körülmények szabják meg, ellenkezőleg, magas esztétikai színvonalon, az emberi teljesség jegyében és igényével. Voltaképpen a kisebbségi irodalom szellemi „nagykorúságának” is próbája ez az igény: a kisebbségi írásművek akkor lesznek a regionális irodalom megjelenési formáiból a nemzeti irodalom részei, amikor meg tudnak felelni az egyetemesség igényének, s a sajátos kisebbségi tapasztalatot és mondanivalót nemzeti és összemberi tapasztalattá, mondanivalóvá tudják átlényegíteni.

Dobosnál és Cselényinél, éppen idézett műveikben, ez az átlényegítés minden bizonnyal végbement. Az átlényegítés eszköze pedig éppen a mítosz, amelynek opálosan világító fénykörébe sikerült nemzetiségi tapasztalataikat emelniük. A kisebbségi irodalom történelmi és társadalmi hitelességét ugyanis mindig a „valóságirodalom” — a riportregény, a szociográfia, a személyes emlékirat — eszköztára teremti meg, művészi-leg azonban csak akkor lesz hiteles ez az irodalom, ha az általános és egyetemes emberi léttapasztalatok kifejezését kísérel meg. Azaz ugyanarra törekszik, mint az emberiség nagy mítoszai, amelyekben az emberi lélek és a közösségi kultúra, az egyéni sors és a közösségi történelem ábrázolása vegyül egymással.

Az már a szlovákiai magyar irodalom sajátossága, érdekessége, hogy a kisebbségi tapasztalatok mitikus értelmű kifejezését mind Dobos László regényében, mind Cselényi László költői művében a nagy dunai árvíz felidézése teszi lehetővé: a természet elemi erői és kataklizmái ebben az esetben a történelmi pusztítások metaforái lesznek, s a vízözön motívuma és mítosza az emberi életeteket, közösségeket és kulturális értékeket magával sodró közép-európai és magyar históriát, magát a kisebbségi történelmet, s ennek a történelemnek a könyörtelenségét ábrázolja. A mítosz ugyanakkor mindig feloldást is keres, drámai katarzissal jár együtt, és ennek a katartikus feloldásnak, a történelmi megbékélésnek a szellemisége is jól kitapintható a szlovákiai magyar írók műveiben. ■

„ERKÖLCSI TÖKÉNK, ÖRÖKSÉGÜNK: AZ EMBERI HANG”

Dobos László csehszlovákiai magyar íróval beszélget Kulcsár Katalin

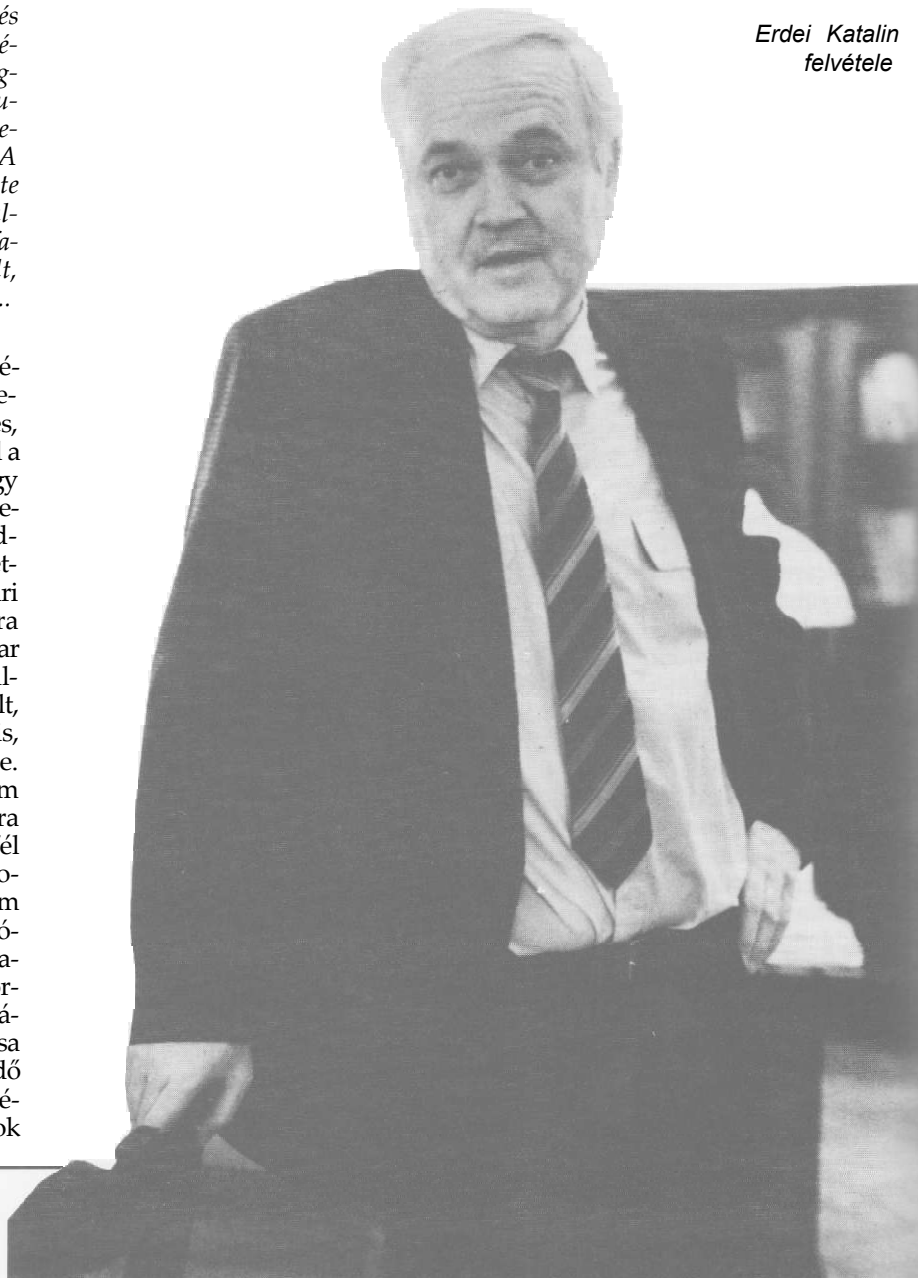
A múlt esztendő utolsó napjaiban Dobos László rangos kitüntetés birtokosa lett, a Magyar Köztársaság Aranykoszorúval Díszített Csillagrendjét vehette át Göncz Árpádtól köztársaságunk elnökétől. Irodalmi munkásságát, de mondhatjuk így, hogy az egész életét érte elismerés. Küzdelmekkel teli élet, amelyről így nyilatkozott a hatvanas években a Messze voltak a csillagok című regényének megjelenésekor: „Élményem a megaláztatás: gyermek- és ifjúéveim legjobb történeteit elsötétíti ez a szó. A megalázottság beidegződik: él, hat nemzedékeken át. Tucatnyi embersors görcsösödön belém, oktanul tragikus sorsoké!” A sorsa, a kimondás kényszere tette íróvá. Az életrajz tényeiből induljunk ki: Királyhelmeceen, egy kisfalubanszületett, Sárospatakon tanult, és fiatalon eldöntötte, hol is éljen...

— Az ember beleszületik a történelembe, és azután kezdődik a beletenyugvás vagy a folytonos kiegyezés, sok minden tudomásulvétele, majd a barátkozás a körülményekkel, vagy ha ez nem megy, akkor a szembeszégülés a dolgokkal. A Felső-Bodrogekben, Királyhelmeceen születtem, ott jártam az elemi és a polgári iskolát 1944-ig, majd Sárospatakra szöktem — itthon nem lévén magyar iskola —, és a tanítóképzőben tanultam 1949-ig. A csábítás megvolt, hogy maradjak, már csak azért is, mert felvettek a pesti egyetemre. Mégis hazamentem, elkapott engem is a láz, az, hogy 49–50-ben sorra alakultak a magyar iskolák. Másfél esztendeig tanítókodtam, majd Pozsonyba mentem, és megkezdtem tanulmányaimat a Szlovák Pedagógiai Főiskola első magyar évfolyamán. Sokan hazajöttek a Magyarországon tanuló, vagy ottrekedt diákok közül, elmondhatatlan vonzása támadt a szülőföldnek. Drámai idő volt mögöttünk, a ki- és áttelepítések, a Csehországba hurcolások

után, amikor elfáradt a pusztítás haragja, valamennyire rendeződött a szlovák—magyar viszony. Magyarország sem csábított, csalogatott, a szinte „koldusország” már nem vállalhatta a többezer felvidéki diák tanítását. Idehaza vonzást jelentett az újjáéledés érzése, élménye, mi voltunk az értelmiség, mi a 18–20 éves „kölykök”, a 45–49 közötti idő ugyanis kiséperte az értelmiséget.

Királyhelmeceen és a járásban megszerveztük az ifjúsági szövetséget, életrehoztuk a CSEMADOK-ot. Egy szétzilált, agyontaposott, megfélemlített emberközösségnek mi lettünk az értelmisége, akik előlről kezdenek mindent, a szervezetekben, a művelődésben, az oktatásban... Végzés után ottmaradtam a főiskolán, „zöld fejlel” irodalomelmeletet tanítottam, és elkezdtük a

*Erdei Katalin
felvétele*

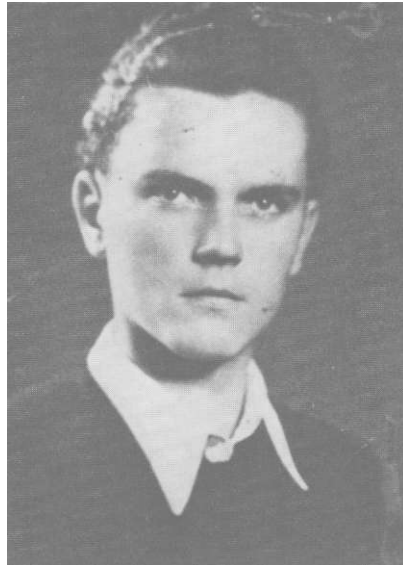
szerveződést. 1956-ban létrehoztuk az Írószövetség magyar tagozatát, annak én lettem az első titkára.

— Íróként mi volt ekkor Ön mögött?

— Semmi, csak a közlésnek egy hatalmas, belső, feszítő ereje. Ez még Sárospatakon kezdődött, ünnepekkor mendikálni, prédikálni jártunk Észak-Magyarország református gyülekezeteibe, a kimondás kényszere zsoltárban, imában, igehirdetésben nyilvánult meg először, amikor sodródó, éhes, nincstelen kisdíáként felállhattam a szószék-re. írni is ott kezdtem az iskolai lapba, hírt adtam a kitelepítésekről, elpanaszoltam a Csehszlovákia deportálást, első írásom befejező mondatára most is emlékszem: „A közelben és távolban sír, zokog egy nép, óh, Isten halld meg ezt a sírást!” A felpanaszolásban ott volt a megaláztatás érzése, nemcsak a magamé, visszemenőleg több generációé. Ez az idő belénksúlykolta mi az, amit nem szabad, és mi az, amit nem lehet! Ennek a kimondásából bontakozott ki a csehszlovákiai magyar prózának az a vonulata, amely a történelmi „sérelemérzés” kifejezője lett. 1958-ban szervezni kezdtem a magyar irodalmi lapot, az Irodalmi Szemlét. Negyedéves lapként indult, én voltam az első főszerkesztője. Amolyan „mindenesek” voltunk, egyszerre több igazolvánnyal, megbízással lázasan szerveztük a „nincsből a valamit”. Ez az idő egy villanása a történelemnek, a nagy tiprások után a lehetőségek néhány esztendeje. Az irodalom szinte kilobbant a szülőföld élményének a kikiáltásával és a hazatalálás élményének a megfogalmazásával. Mi lettünk a „harmadvirágzás” nemzedéke és mindmáig érvényes az, ami akkor meghatározta az irodalmunkat.

— A csehszlovákiai magyar írók szociografikus hűséggel leltárba vették a földdarabot és a rajta élő embereket. írásaik nyomán akár el is igazodhatunk egy-egy faluban...

— Igen, de ez kimutatható nemcsak a szociográfiában, hanem a költészetben és a többi műfajban is. Annyira erősségünk, hogy ide hátráltunk vissza később, amikor a politika a falhoz szorított minket. A csehszlovákiai magyarságnak 1919-től napjainkig legnagyobb évtizede a hatvanas évek sora volt. A kitarulkozás ideje, a saját élmény irodalmisítása, a próza virágzásának az ideje, jönnek egymás után a regények:

Sárospataki diákként

például Rác Olivértól a *Megtudtam, hogy élsz*, Mács Józseftől az *Adósságtörlesztés*, a magam könyve, a *Földönfutók*. Ez mind szülőföld-, család- és sorstörténelem.

— A hatvanas években rokonérzű irodalom született Magyarországon, Erdélyben és a Vajdaságban is. A felszabadultság évtizede amikor végre-végre mód nyílik a személyes találkozásokra is...

— Önmagunk és egymás felfedezésére. Igény támad a magyarsághoz tartozás kifejezésére, és ha tétován is, de a magyar irodalom is keresi a határon kívüli testvéreit. A szaggatottság, a széttöredezettség állapot után lehetőségünk adódik együtt lenni, találkozni és ezt a közös beszédet az irodalom kezdi el. Az egyetemes magyar irodalom nevezetes évtizede ez, az irodalom helyzetének felismerése szempontjából is. A hetvenes évek megint a visszafogottság állapotát hozzák el. 1968-ban a seregek bevonulásával lekerültünk a történelem szalagjáról, kezdődött a büntetés, a bűnhődés, a visszaolvasás, a bűnvádi eljárások, a „vádlatok padja”. Csakhogy ezt már nem 1945 és 49 megalázottsági tudatával éltük meg, hanem a hatvanas évek adta belső magabiztossággal.

— Beleszámítva azt is, hogy '68 szellemében Dobos László tárcsa nélküli miniszter is lehetett...

— Ez jó is volt, meg rossz is. Néhány hónapig azt éreztem, hogy a világot meg lehet és meg kell váltani. Olyan hevülettel dolgoztunk mindnyájan, mintha éreztük volna: rövid az idő. A szülőföld élménytől a hat-

vanas évekre eljutottunk önmagunk helyzetének politikai behatárolásáig, és innen értünk el a magyarság állampolgári helyzetének megfogalmazásához. Megszületik a maig érvényes alkotmánytörvény a magyarság helyzetéről, 1919 óta az első ilyen okmány, amely nem egy megalázott, albréleti állapotot tükröz, hanem azt, hogy a kisebbség az egyenjogúság, az egyenrangúság szintjén kíván jelen lenni a politikában, a társadalmi történésekben. A mai nagy vitákban azt látjuk, hogy az 1968-ban megfogalmazott alkotmánytörvényt a mostani határozatok sem lépik túl, sőt, cáfolni, kisebbsíteni akarják azt. Annakidején hat-hét hónapunk volt a cselekvésre, utána már olyan volt, mint mikor a jégen csúszkál az ember. Lassan épült egy másféle politikai gondolkodás fala. 1969 őszén teljesen leálltunk, tovább nem építhettünk. Ekkor már létezett a Madách Kiadó. Kassán működött a második magyar színház, számos szakiskolában tanulhattak magyarul, de a hetvenes években megkezdődött a visszazámlálás, az átigazolások ideje, amikor félmillió embert kizártak a kommunista pártból. Én is párttag voltam addig, most mindebből kiséperetek. Kizártak az Írószövetségből is — kaptam egy levelet, hogy két évre felfüggesztenek, ez eltartott 12 évig. Nem publikálhattam, kizártak a CSEMADOK-ból és minden kulturális szervezetből. Nyolc-kilenc évig a nevemet sem volt szabad leírni. A pártközpontban létrehoztak egy különbizottságot, ahol a „szep-lősöket” számon tartották, és ott döntöttek egy-egy írás sorsáról. Kegyelemből visszaküldték a Madách Kiadóhoz — amelynek alapító igazgatója voltam egykor — amolyan senki, műszaki embernek, gyártási dolgokkal, nyomdákkal küszködtem 1989 januárjáig. Mindent összevetve 15–16 évig voltam irodalmon, társadalmon, politikán és mindenben kívül.

— Persze eközben igazán sokat és sokan „törődtek” Dobos Lászlóval...

— Igen. Én állandó kliense, vendége voltam az állambiztonságnak. Jó lenne megszerezni azt a dokumentumanyagot, amelyet rólam megírtak és összegyűjtöttek. „Társadalmi ellenségnek” számítottam. Ez volt a szocializmus időszakának egyik átka, hogy kellett az ellenség, aki szerintük a hibákat elkövette és

okozta. Ez a „vádoltak padja” példátlanul hosszú ideig tartott Csehszlovákiában, 1970-tól 1989 novemberéig. A nemzetiségek irányába külön részleget épített ki az állambiztonság, és kettős bűnnek számított, hogy én „mindenből kizárt” és még magyar is voltam. Vád alá került az egész kisebbség, mint gyanús, érzékeny elem, mint veszélyes góc, és a 68-asok ezen belül húsz évig cipelték a nyakukon a jármot. Akkor a hetvenes évek végén, vagy a nyolcvanas évek elején eljött Pozsonyba Göncz Árpád, beszélt a börtönveiről is, én feltettem magamban a kérdést: melyik sors lehetett a nehezebb. Három vagy nem tudom hány évig börtönben ülni, vagy húsz évig az államrendőrség sövényén belül létezni. Akkor tudatosult bennem, hogy a mi állapotunk egy húsz esztendeig tartó politikai fogság volt. Ez a lassan őrlő módszer rengeteg embert tönkretett, sokan belepusztultak, elzüllöttek, alkoholistává lettek. Az államrendőrség módszerei minden képzeletet felülmúltak. Figyelték a postát, a telefont, a saját ismeretségi körömben már hallottam ugyanazokat a kérdéseket, amelyeket a kihallgatásokon feltek. Mindent tudtak rólam, akármit csináltam, akárhová mentem. Az játszó-

dott itt le, ami Shakespeare *Athéni Timon*-jában, az, amit már a görögök is mondtak, és amit De Gaulle is gyakran ismételt: „A győzelemnek sok apja van, a vereség árva gyermek.” Amíg miniszter voltam, kínálkozott barát és barátság megfoghatatlan mennyiségben, amint beletapostak a földbe, nagyon kevesen maradtak. Kinek kell az esett ember?! Czine Mihálytól jött az első biztató szó, ő közölte az első tanulmányt a Simon István szerkesztette Kortársban, akkor amikor már nyolc éve annak is baja lett, aki a nevemet leírta. Az Írószövetség magyar tagozatának a vezetősége tiltakozott is a Magyar Írók Szövetségénél, felróva a Kortársnak és Czine Mihálynak, hogy miért publikálnak engem Magyarországon. Ekkor az én szememben a csehszlovákiai magyar irodalom nagy része megbukott, mert együttműködtek ezzel a tiltó, uralkodó gonoszsággal. Ez volt a legkeserűbb.

— Ekkor Önnek ki kellett alakítani egy saját életstílust. Több lett az ideje is, nem szerepelhetett, nem le-

Kitelepített magyarok viszsza-
szászoknak a csehszlovák határon,
1947. Escher Károly felvétele

hetett jönni-menni, tenni és írni is keveset a megjelenés reménye nélkül.

— Az első időkben összeroppan-
tam. Nem értettem, hogyan lehet az igazságot meghazudtolni napról napra, óráról órára. Kiestem a munkából, az emberek elfutottak tőlem, az új helyzet kitörölt, megcáfolt mindent, ami tegnap volt. Teljes benu-
ltás tört rám, nyugatókat szedettek velem, háborogtam, álmomban kígyókkal viaskodtam, hiába altattak, akkor is jöttek a kígyók... Nem tudtam megemészteni a páfördulást, ezt a gőzhengert, amely tapos és maga alá gázol. Hónapokig eltartott ez, nem hittem a kilábalásban, amikor találkoztam egy öreg, bölcs orvossal. Ő azt mondta: „Ezt a sok marha pírulát dobja ki!” — majd megkérdezte: „Van magának egy jó ásója és földje hozzá?” Feleltem: „Ha akarom, van.” Mire ő: „Akkor ásson reggeltől estig, ne csináljon mást!” Ez volt a legjobb recept az életemben, amit eddig „felírtak” nekem. Egy kicsit kitérek még. Akkoriban Pozsonyban megkeresett három zsidó ember, és amikor látták, hogy milyen állapotban vagyok, arról beszéltek, hogy ők megtanulták a szenvedésből, történelmükből, hogy az embernek meg kell őriznie a fizikai erejét, az egészségét, mert csak így

talál minden helyzetből kiutat és kijáratot. Igazuk volt! Így maradtam meg, ültem a veremben, és fölfelé nézve kezdtem magamat építeni más anyagból, más téglából, más emberi mozdulatokból. Leszámoltam minden addigi illúziómmal, elszáradt bennem a fiatalos lelkesedés, az ötvenes évekből hozott hatalmas méretű naivitás. Mintha egy nagy rosta lenne a kezemben — úgy éreztem —, azon rázódnék más emberekkel együtt, és sokan kihullanak — Így kezdtem egy más életet. Kellott hozzá a belső fegyelem, az erős realitásérzék. Először szembefordultam magammal, majd egyre erőteljesebben mindazzal, ami körülvevett. Ez a küzdelem a hetvenes évek közepére és végére esett. Újra íráshoz fogtam. Az *Egyszál ingben* volt az első könyvem, majd az esszékötet, a *Gondok könyve*, utána a *Hólepedő*, amelyben leírtam, milyen utat jártam végig a halál széléről az életig. Visszatekintve olykor mosolygok, de arra a dossziéra kíváncsi vagyok, amely arról tanúskodik, hogy egy diktatúra, egy hatalom, hogyan tud egy embert maga alá gázolni, vagy hogyan volt képes megsemmisíteni emberek százait s ezreit. Akik vádolnak, ítélnek, azok sohasem „percíté-

Prága, 1968. augusztus 22.

leteket” hoznak, sokszor egy fél élet rámegegy, hogy az ember visszaszerezze az igazát. Ezt most érzem igazán, hogy összeroppant a pártállam, a diktatúra, és akkor most mit kezdek azokkal, akik ezt csinálták énvelem?!

— Él Önben elszámoltatási vágy? Kíván-e szembenézni azokkal, akik félreállították, vagy kérdezni őket?

— Nincs bennem bosszúvágy. Kérdések vannak, mert megéltem már az emberek nem tudom hanyadik metamorfózisát. Nem törődöm bele, de azt tudom, hogy az erkölcsi mérték elsősorban bennünk van, az embernek egyedül kell megküzdenie a kisszerűséggel, az erkölcstelenséggel. A hitványság, az mindig jelen van: „a kisegér az mindig rág” — írtam egy kisregényemben, az *Egyedül címűben*. Azokat az erkölcsi magatartásokat keresem, amelyek túl vannak minden emberi kicsinységen, hitványságon, de a nagy küzdelmet az ember egyedül vívja meg önmagával és a környezetével. Volt lehetőségem visszarúgni, visszaütni, egyenlíteni — de képtelen vagyok rá.

Arra van képességem, hogy elhatárolom magam, és más szemlélettel élek. Azokat keresem, akik „tiszták” maradtak, és bizonyos arcok „elmeszesedtek”, számomra nem léteznek. Neveket nem említek, abból háború lenne, és én inkább magamban háborúzom. Abban biztos vagyok, hogy ezeket a módszereket megismételni nem lehet, ez ismét sokak kizárását, megalázását hozná, és így csak forogna körbe a történelem. A gondom az, hogy ez az úgynevezett „bársonyos forradalom” itt Csehszlovákiában egy önámító megfogalmazás, felületes is. Ebben az is benne van, hogy nem akar visszaütni, de vannak olyan bűnök, amelyeket nem lehet nem kimondani, és nem lehet feltáratlanul hagyni. A hamis vádakra gondolok, a sok ember halálára, a perekre, amelyek az emberek tucatjait tették tönkre vagy változtatták őket ronccsá. Valahogy mégiscsak szembe kell nézni a múlttal és annak minden bűnével.

— Váratlanul érte, hogy itt Európában ez a térség hirtelen megmozdult és összeomlott a régi rend?

— Persze, váratlanul ért. Azt tudtam, hogy nem lehet örök az, ami bűnös és rossz, de azt nem tudtam, hogy az a masinéria, ami annyira

erősnek tűnt, képes kártyavárként összeomlani. Azóta is olyan az egész, mint egy ködös álom. Nem tudtam és nem is tudom átélni a nagy örömet. Bennem van az elmúlt húsz esztendő teherképe és hitetlensége. Látom, megint van egy réteg, amely kaparja az érdemeket magának. Ha csak kinézek az ablakon, megnézek egy névsort, elmegyek egy gyűlésre, ott van a hordalék, amely mindenre ráragad, rátapad. Szépen, finoman mosolyogva, mintha semmi sem történt volna.

— Ezt itthon is megértük, de a kisebbségi létre még több teher rakódik. Számolni kell a többségi nemzet akarásával és ez még inkább megosztja az embereket. Milyen most a hét-nyolcszáz ezernyi csehszlovákiai magyarság lélekállapota, van-e kikkel építkezni?

— Megölték bennem az örömet az érzését, de mégis feltámad bennem, amit a hatvanas években, '68-ban is éreztem: tenni-cselekedni, tenni-cselekedni, és megint érzem a cselekvési idő rövidegét. Most is munkál bennem az építkezés megszálottsága, hogy olyan intézményeket, emberi viszonyokat, szellemi erővonalakat kell kialakítani, amelyek útját állják a visszarendező-

dés lehetőségének. Van is kikkel együtt cselekedni. Az 1989-es változások óta a magyarság is szerveződhet. Felőtt egy mostanra középkorú nemzetiségi értelmiség, amely művelt, erőteljes, tájékozott. Őket igyekszem megtalálni, sokszor erőszakolni a pozícióba, őket, akiket nem piszkolt be, nem fertőzött meg az elmúlt húsz vagy inkább negyven esztendő.

— *Idézőjelbe teszem: milyen „hatalom” van Dobos László kezében?*

— Semmilyen. Csak a szó hatalma. Képviselő vagyok, a szlovák Parlament tagja, ha ez hatalom... annyi, amennyit egy képviselő jelent a politikában.

— *Akkor konkrétan kérdezek: mit kezd a nyelvtörvénnyel? Ez is a „bársonyos forradalom” produkuma, és 1990. október 25-től okoz riadalmat.*

— A kezdetektől nagy reménnyel és hittel vettem részt a nyelvtörvény csatájában, ez sajnos politikai pergőtűzbe, pokolba került, döbbenetes drámába fordult.

— *Veszélybe kerültek a magyar nyelvű feliratok, hivatalos helyen*

Segélyszállítómánnyal Erdélyben

megszorításokkal használható a magyar nyelv.

— Ez a törvényjavaslat reggel még a két nyelvűség elvét respektálta. Napközben — ez egy drámai nap volt — folyton csonkították, kurtították. A Parlament körül tömeg tüntetett, a szlovák nyelv kizárólagosságát követelték, ez befolyásolta a Parlament egyes pártjait. Nem egyszerűen egy parlamenti csetepaté volt, mögötte a hatalomért való harc húzódik meg, ugyanis a szlovák jobboldal, a szlovák nacionalizmus a nyelvben látta azt az ösvényt, ahol be lehet gyalogolni a politikába. Október 25-én világosan kiderült, hogy a nyelvtörvény a hatalmi harc egyik tétele. Ebben a hónapokig tartó nyomásban a magyar kisebbség okosan viselkedett. Láttuk Marosvásárhely drámáját, és fegyelmelzetten viseltük el a szlovák nacionalizmus vádjait és rohamait. Volt egy készletünk, hogy szervezünk egy csendes ellentüntetést, egy gyertyás felvonulást — de elálltunk ettől. Az idő igazolja, hogy a csendes erő győzött. A májusi parlamenti választásokon a magyarság politikai erőként és tényezőként jelent meg, ez a szövetségi és a szlovák Parlamentben is új helyzetet teremtett. A politikai csatázás lehető-

ségét hozta. A helyhatósági választások a magyarság számára demonstráció értékű, politikai hozadék. A választási törvény az egyszerű többség elvére épül, és a magyarlakta meg a vegyes lakosságú településeken kissé „túlgyőztük” magunkat, főleg az Együttélés politikai mozgalom, amelynek magam is a tagja vagyok. Nemrégiben Losoncon a mozgalmunk országos eligazítást tartott, értékeltük a helyzetet, és feltettük a kérdést: mit kezdünk azzal a ténnyel, hogy a többségében magyarok lakta területen a szlovákok egyáltalán nem kerültek be a vezetésbe. Ez történt például Dunaszerdahelyen és Komáromban is. Ez konfliktusveszély, mint ahogyan az is, hogy Szlovákiában 108 településnek van magyar polgármestere. Azt mondtam Losoncon, hogy meg kell tanulnunk gondolkodni és cselekedni más dimenziókban. Az nem lehet, hogy eddig mi voltunk a kisebbség, és most mi legyünk a többség. Ha belegyalogolunk az elmúlt évtizedek többség—kisebbség gyakorlatába, akkor elveszítünk egy esélyt. Az emberi szolidaritás irányába kell mennünk, egy másféle magatartást kell követnünk, amelyik az egyenlőség, az egyenrangúság elvére épül. Ezt kell megteremteni, és úgy cselekedni naponta, hogy a másik ember ne érezze veszélyeztetettnek magát. A sérelemérzésből nem lehet kiindulni, ez két irányba vezethet: vagy a szolidaritás megnyilvánulásához, vagy a gyűlölethez. Akad példa mind a kettőre. Ha valaki veszélyeztetve érzi magát, a nyelvét, a jogait, az ellenszegül, vádaskodik, és ez már konfliktushelyzet. Ma már a politika elszenvédőiből a politika csinálóivá lettünk, ez a változás nagy érték. Sok múlik azon, hogy a szlovák politikai közeg ezt a más magyar állapotot, ezt a más minőséget miképpen fogja fel, és hogyan értékeli. Szlovákia és Magyarország jó viszonya felhajtó erő lehet: eredményeink csak megfelelő feltételrendszerekben realizálódhatnak, egy rossz viszony beszűkíti a mi lehetőségeinket.

A szlovák és a cseh köztársaság az elmúlt hónapokban az illetékességi, a hatásköri törvényét küzdötte végig. A szlovák szándék az volt, hogy

a nemzetiségi kérdés maradjon a nemzeti köztársaság hatáskörében. Mi azt mondtuk: legyen nemzeti, de legyen szövetségi hatáskör is. December közepén a szövetségi parlament megszavazta ezt. Ettől kiegyenlítődést várunk. A napi politika itt nagyon sokat tehet. Ma már Fábry Zoltán „vox humana” álma kicsit messzinek tűnik, barokkos, távoli építménynek, de látnunk kell, hogy az emberi lét tisztelőben tartására tanít. Ha erre képesek leszünk, akkor megfelelünk. A magunk nemzedékének a nagy monológia: az emberi kapcsolatok építése, ember és ember, csoport és csoport, nép és nép, ország és ország között. Egy olyan nemzeti kisebbséget teremteni, amelyben jelen van az integrálódás szándéka és képessége, amely alkalmas az együttélésre az egyenlőség szintjén, amelyik közelíti a szlovák és a magyar gondolkodást. Teszi ezt a nagyobb emberi teljesítmény érdekében. Főként irodalmi hagyományainkra építhetünk, politikai múltja nincs ennek a szándéknak. Ez a mi nagy leckénk, hogy a politikában is megfeleljünk. A normális emberi viszonyok rehabilitálásához elsősorban helyi programokra van szükség. Nincs erre központi recept. Vissza kell térnünk a természetes emberi lét törvényeihez. Ehhez az szükséges, hogy pozitívumokra épüljön a politika. Ez nem könnyű, mert az elmúlt évek a folytonos ellenségképpel egy negatív politikai konstrukciót hoztak létre, ennek ellenében kell most cselekednünk. Ennek az elképzelésnek vannak személyiségei itt Magyarországon és a szlovákiai térfélen is.

— *A tanuló, a gyakorlóidőt éljük, de ez nem tarthat sokáig...*

— *A kulcsszó az építkezés. Cseh-szlovákiának van egy nagyszerű nagykövete Budapesten, Rudolf Chmel író — az ország elnöke, Havel úr is az. Ez érdekes, és én örülök neki. A mi legnagyobb hagyományunk, a „tolóérték”, az emberiség — ez is irodalmi örökség.*

— *Ha már itt tartunk, annak idején Győry Dezső 1925-ben a magyar röpiratában, a Kisebbségi Géniusban és Fábry Zoltán is, külön utat, saját küldetést szabott a szlovákiai*

magyarságnak. A lényege az Európára tekintés volt, és az, hogy kísérletet tesznek valamennyi kisebbség összefogására, éljenek bárhol a Kárpát-medencében. Van-e most is ilyen külön út, küldetés?

— *Elindult az integrálódása a magyar létnek, ez nem könnyű. Hegyeket kell megmászunk és nagy szakadékokat kell átlépünk. Hozzáfogtunk egymás kereséséhez, a közelítéshez, a felismerés bontakozó folyamat. Műveli ezt a Magyarok Világszövetsége is, amely hosszú éveken át csak a nyugati szórvány-magyarságnak volt valamilyen szövetsége, most viszont a CSEMA-DOK együttműködési szerződést írt alá vele, csatlakozott a Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetsége, csatlakoztak a horvátországiak, a szlovénok. Sütő András tiszteletbeli elnök lett, magam is kaptam tisztséget — ez már jelzi, hogy szélesebb emberi és nemzeti dimenziókban gondolkodik a testület. Odahaza mi is elkezdünk egy szlovák—magyar párbeszédet, ezután Pesten volt hasonló, és ez folytatódik. Emberi pólusok találkozása egy-egy ilyen alkalom, amely nem vet villámot, nem lobbant tüzet, legfeljebb különvéleményt, veszekedést olykor, de megoldható konfliktust mindenképpen. Erkölcsi tőkénket az irodalom fogalmazta meg, a humánium belénk táplált gondolatát — ezt kellene belepíteni abba az építménybe, amelyet úgy hívnak: a jövődj Közép-Európája. A személyes kapcsolatok óriási jelentőséggel bírnak, ez a közvetlen meggyőzés és a meggyőződés lehetőségének az útja.*

— *A beszélgetésből úgy érzem, Dobos László bizakodik. A helyzet kulcsszavakat hív elő, például, azt, hogy várni, kivárni is tudni kell, és azt, hogy mindehhez sok-sok türelem szükségeltetik.*

— *Én azt mondom, nem várni, hanem cselekedni kell, az aktív cselekvés a mának a műfaja. Minden viszony és kapcsolat kialakításához türelem kell, a másinak az értése; Európa feszültségzónáiban ezzel kell kezdeni, illetve folytatni az életet. Érvényes ez kicsiben és a történelem nagy kérdéseiben is. ■*

Czine Mihály

KÉT NAP SZLOVÁKIÁBAN

Anagy lázban, hogy ki nyithat be először az Európa-házba, a versenyzők a kilincsről már-már egymás kezét taszigálva, olykor szinte meg is feledkeznek a történelmi tényről: voltak már korábban is lakói Európának, vágyban szinte folyamatosan, s időnként valóságosan is. A cseh huszitizmus úttörője volt az igazán európai gondolkodásnak, már a 15. században, s Erdélyben, a tordai országgyűlésen mondták ki elsőként a világon a vallás- és lelkiismereti szabadságot már a 16. században: „mindenki azt a hitet követheti, amelyet akar, csak az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.” A cseh huszitizmus és a magyar protestantizmus szerves része volt annak a szellemiségnek, amely szabadságtörekvéseivel kialakította a nyugatinak, az európainak mondott kultúrkört.

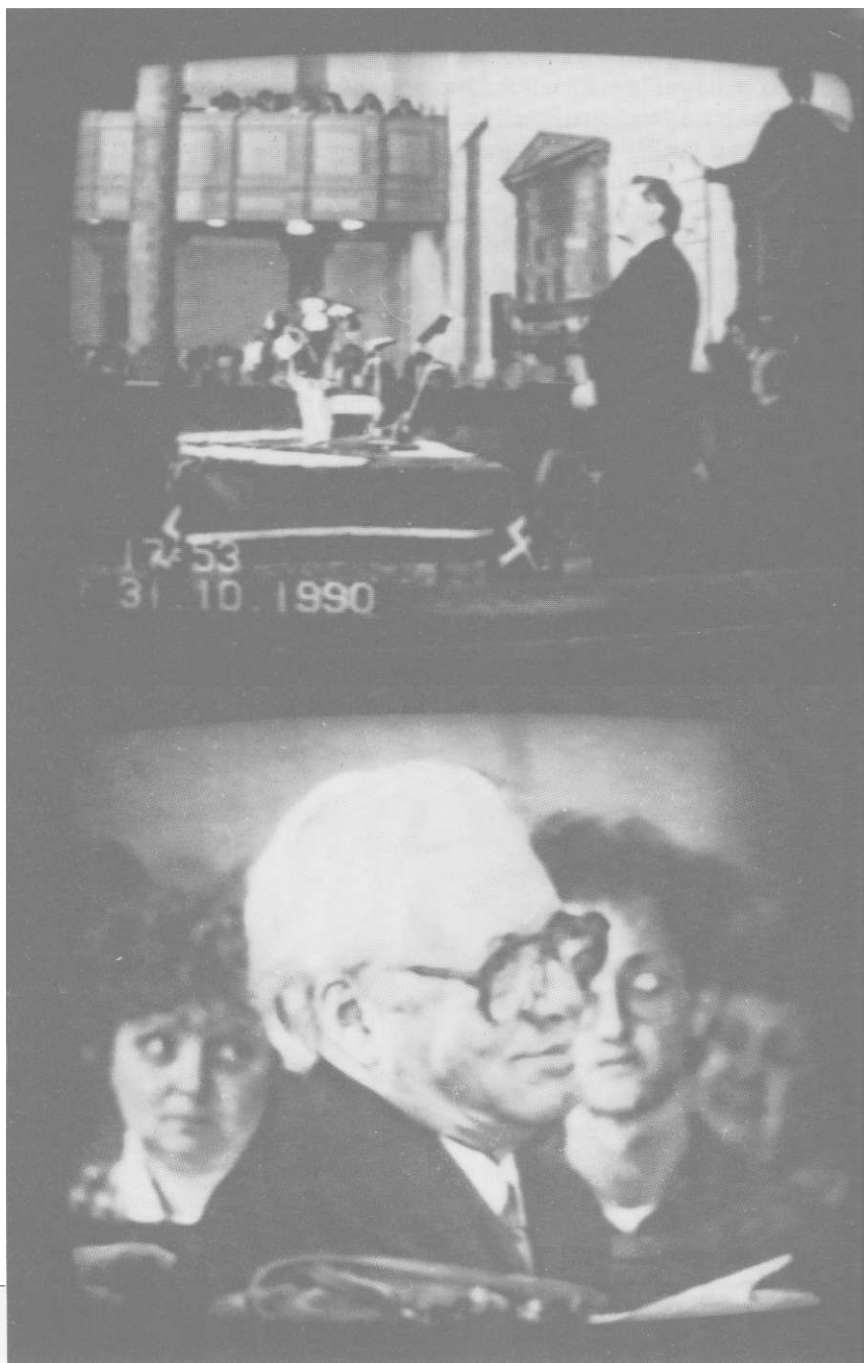
Pozsony felé utazva sokszor jutott eszembe eme történelmi igazság. A gyönyörű, most deresen didergő csallóközi mezők fölött *Szenczi Molnár Albert* zsoldárai úszkáltak, vitatkozón is továbbmondja a *Halotti beszéd* ígét. A tünődés a voltakat, a múltakat idézte, a fel-feltűnt reményeket és az ismétlődő vereségeket. A nagy pillanatok, mikor a huszita eszmék termékenyítették a magyar gondolkodást, mikor a magyar reformátusok papokat küldtek a szorongatott cseh-morva testvérek segítségére, s a tegnapot, mikor a csehszlovákiai és kelet-német tiszteletesek Magyarországon találtak helyet konferenciáiknak. A két világháború közötti Prágát, a „közép-európai Párizst”, amely a mindenütt és mindenkire kiterjesztett emberség jegyében gyülekező sarlósoknak adott szállást, s azt a Pozsonyt, amelyben *Győry Dezső* még a *Zengő Dunatáj* álmát fogalmazta.

Közben néztem volna, merre is járunk. A faluvégi táblák azonban csak ritkán igazítottak el. Színmagyar falvakon keresztül vitt az út, a helységnevek legtöbbször azonban már csak a szlovákul tudókat igazítja el, már ott is kezdték olvashatatlan-

ná mázolni a magyar faluneveket, ahol addig még meghúzódhattak a szlovák szöveg alatt. Most már a fris-

Istentisztelet a reformáció emlékűnépén 1990-ben, Komáromban. A videofelvételről készült képeken dr. Czine Mihály egyetemi tanár, a dunamelléki református egyházkerület főgondnoka, továbbá Sütő András, Csoóri Sándor, Sidó Zoltán

sen hozott nyelvtörvényre hivatkozva; a pár nappal korábban — október 25-én — hozott nyelvtörvény értelmében Szlovákiában a szlovák a hivatalos nyelv. Ezt a törvényt már az Európába belépni kívánó szlovák parlament hozta. Igazán európai ember ugyan aligha értheti, hogy miért kell nyelvtörvényt hozni, hogy miért ne beszélne mindenki a szívének legkedvesebb, az általa legjobban tudott nyelven —, de a szlová-

kok egy csoportja ezzel a törvénnyel is elégedetlen. Pozsony főterén mintegy hetvenen éhségstrájkjal tiltakoztak éppen azokban a napokban ellene. Elgondolkodtató volt, amit beszéltek: Szlovákia az Európa-házba kíván lépni, de néhány nappal korábban a szlovák nacionalisták még a pozsonyi színházba sem akarták beengedni Havelt, Csehszlovákia és Szlovákia cseh nemzetiségű, következetesen demokrata igényű elnökét. De ugyanakkor törvénybe iktatták a megbékélés napját. Állami ünnepként. A sajtóban is egymással véglegesen ütköző hírek jelentek meg: Budapestre megy tárgyalni a szlovák miniszterelnök. Nem megy Magyarország a szlovák miniszter-

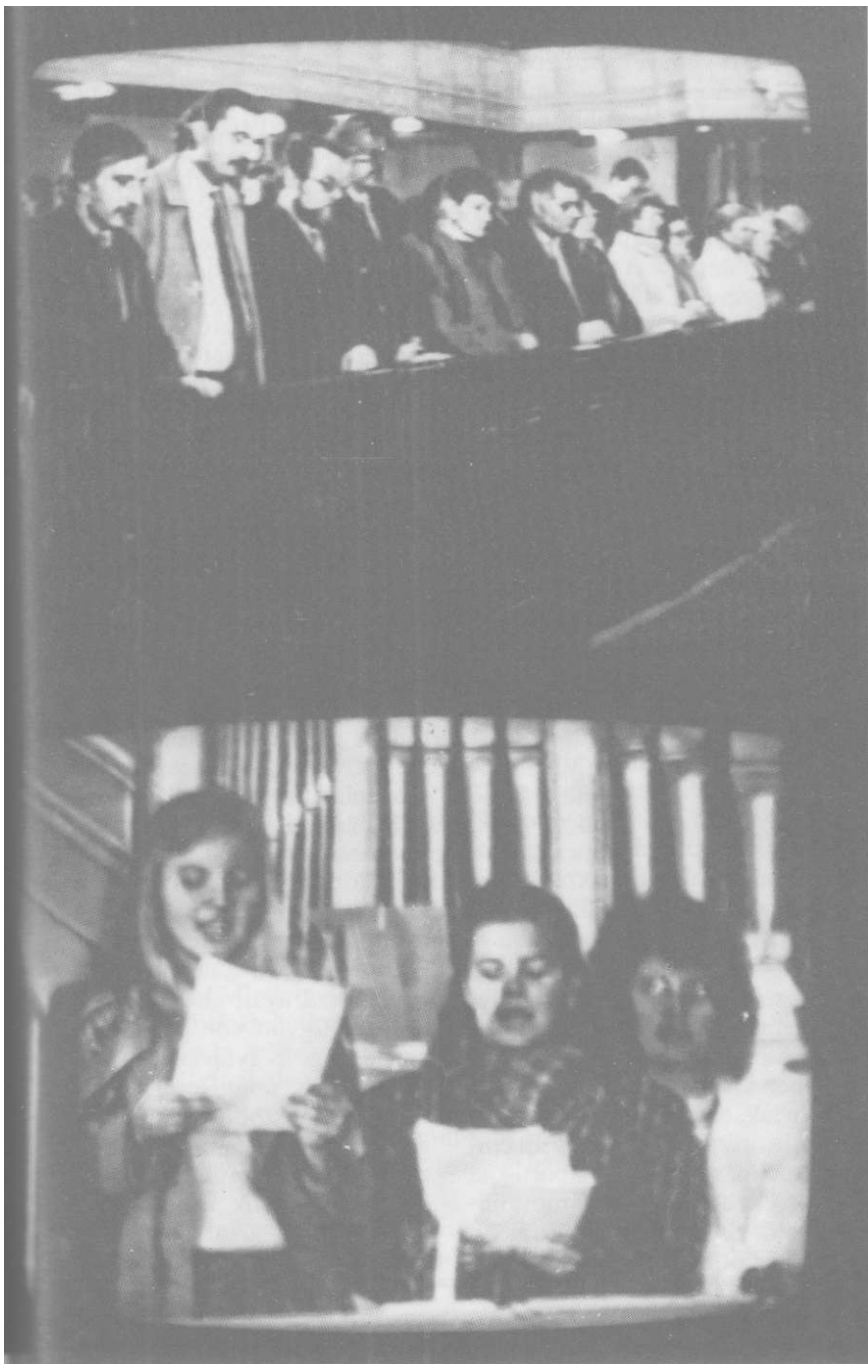
relnök. Végül is az utóbbi megállapítás igazolódott.

Bennünket azonban, Pozsonyba látogató barátokat nem a napi politika dolgai foglalkoztattak. Baráti köszöntésre mentünk és a reformáció emlékünnepére. Baráti kézfo-gásra, mert az igaz barátság örök, s a reformáció emlékünnepére, az örökös megújulás hitében. Két egykori kálvinista diákot kísérhettem ezen az úton: Sütő Andrást, az enyedi kollégium neveltjét és Csoóri Sándort, a volt pápai növendéket. Közös jó barátunkat, Dobos Lászlót mentünk köszönteni. Az egykori pataki diákot. Mert hogy immár ő is betöltötte a 60. évét. S nem csak őt,

de Duba Gyulát, Török Elemért, Ozsvald Árpádot, Fónod Zoltánt és Szeberényi Zoltánt is —, mert ők is ebben az esztendőben „rúgták el” a hatvanat. Különös jelenség: a leginkább számon tartott harminc szlovákiai magyar íróból hat — minden ötödik — 1930-ban született. A „harmadvirágzásban”, a harmadszor is „a semmi talajáról” induló szlovákiai magyar irodalomban reájuk várt nagy mértékben az irodalomteremtés nehéz feladata. Még nem fejezték be munkájukat: a sors, amelyet megéltek, a küzdelem, amelyet szinte gyerekkéval kezdtek — még további műveket ígér. Ezzel a bizonyossággal köszöntöttük valahányukat.

Pozsony gyönyörű, nem hiába mondják őslakói, hogy Bécs és Budapest legfeljebb csak „elővárosa” az egykori koronázó városnak, ha csak tehetem, órákig járom egyedül is az utcáit. A mostani alkalommal azonban el se mozdultam a kedves útitársak mellől. Mindkettőjüknek volt elég baja: Sütő Andrásnak még sajgott a szemgödre, s egyik támadója épp akkor tett ellene feljelentést a román parlamentben; Csoóri Sándor frissen megjelent cikke körül nagy viharzások dúltak. De hát ezekről az „apróságokról”, a személyes sebekről szót sem ejtettek. A szlovákiai magyarság életét figyelték, a kisebbségi élet gondjairól és reményeiről szóltak. Csoóri Sándor már többször járt Szlovákiában, Sütő András most először — 63 évesen — jöhetett Pozsonyba. Fájdalmas szorongással és ünnepváró szívvel. Megrendülten és reménykedve. A Marosvásárhelyt megélt pogrom fájdalmai még elevenen sajogtak az idegzetében; az újkeletű dráma arculatán még szivárogni látta a vért. Csupa seb volt, csupa sajtás: „vajon sikerül-e lecsillapítani a faji gyűlölet részegségével bent garázdálkodó fejszés embereket?” S ott volt benne a remény is: mégiscsak vége a diktatúrának, vége a kizárólagosan belülyként elkövethető népiértásnak. Mégiscsak Európa, az emberiség, a nagyvilág előtt zajlik életünk, halálunk. Ez az életünk reménye.

Többször hallhattam már Sütő Andrást szólni, Erdélyben és Magyarországon is, de még soha olyan lázzal, mint szlovákiai utunkon. A tollat a vásárhelyi pogrom kiütötte a

kezeiből. Írásra, olvasásra sem volt immár lehetősége, de annál eleve-
nebben és élesebben idézte vonatkozó tapasztalatait és a szívében érlelt gondolatait.

Pozsonyban az első szava a köszöneté volt. Köszönte a szlovákiai magyarság segítségét, üdvözölte a szlovákiai küzdő társakat. Egy régi olvasmányélményét idézte: Jung írta valahol, hogy álmában megjelent egy lakásban, ahol azelőtt sosem járt. Egy könyvet keresett, s amikor felébredt, valóban megtalálta azt a könyvet, amelyet a szobában keresett, és azon a polcon, amelyen álmában vélte. Pozsonyban most hasonlót érzékelt: azokkal az épületekkel találkozott, amelyeket álmaiban már látott, s azokkal az emberekkel, akikkel álmaiban kezelt. Ugyanaz a lét, ugyanaz a bánat, ugyanaz a remény...

Október 30-án voltunk Pozsonyban, s a következő nap indultunk Komáromba, a reformáció emlék-ünnepére. De Zalabai Zsigmond, kedves ifjú barátunk beiktatott közbe egy megállót: Somorját. Nézzük meg, ha már arra járunk, az Árpád-kori templomot. Rendkívüli volt az élmény: a majd ezer éves templomfalak között iskolás gyermekek százai várták a vendégeket. S a szórványgyülekezet viharvert papja. Innen, ebből a faluból az elsők között indítottak szállítmányokat az erdélyiek megsegítésére. Sütő András lehajtott fővel, összetett kézzel, könnyeivel küzdve köszönte a szolidaritást: Erdélyben sokhelyt üresek már az Árpád-kori templomok, de nevérek röpködnek a boltívek alatt. A reménytelenségben azonban remény az ifjúság: a magyarság élni fog. Árvaságból közösségbe jutnak majd a kisebbségben élők is.

Amerrejártunk, mindenütt beszélt a földre írt történelem. Pozsony – többek között – Bartókot idézte, aki a népek testvérré válásának vágyát muzsikálta a világba, a Galánta felé mutató táblák Kodály Zoltán mezítlábas társaira emlékeztettek, a közeli Deákiban hangzott el először a szabadversként is felfogható Hallott Beszéd; Szencről hozta a zsoldárokból Szenczi Molnár Albert a gyönyörű szép mezők, a kies folyóvizek látomását, s Komárom szülte irodalmunk legnagyobb álmodóját. A Vág és a Duna összefolyásánál

már az Árpád-korban megtelepült a magyarság. A 16. század közepétől már megerősített végvár volt itt; ezt a nemes Komáromot védte Klapka György 1849-ben. Itt születtek, itt éltek az aranyemberek, dacolva ismétlődő árvizekkel, földrengésekkel s a politikai nyomással: volt, hogy száz tíz esztendeig nem lehetett papjuk, s mégis megtartották hitüket. Idevaló volt Komáromi Csipkés György, a bibliafordító, az egyházi író, aki héber nyelvtant írt latinul, ide Péceli József, a latin, héber, arab, angol, német és francia nyelv tudósa, aki papokból és tanárokból létrehozta a Komáromi Tudós Társaságot, s Kultsár István, aki az egyik első magyar folyóiratot, a Hazai Tudósításokat szerkesztette, s kiadta a Rodostóban nyugvó Mikes Kelemen leveleit. S még ma is nagy fényt jelez a város a művelődésben: itt működik Szlovákia első magyar színháza s egyik legjobb magyar gimnáziuma: tanulói rendre nyerik az országos versenyeket.

Ebbe a városba igyekeztünk. Mint már többször is jeleztük, a reformáció emlék-ünnepére. A vizsolyi biblia megjelenésének a 400. évfordulójára. A reformáció bizonyította annak idején: nem a történelmi körülményeké az utolsó szó, hanem az Istené. Mohács után, nemzeti tragédia után, a három részre hullott országban győzedelmeskedett a reformáció. Kollégiumok épültek, megszületett a magyar nyelvű irodalom. 1590-ben Károlyi Gáspárék már magyarra ültették a teljes bibliát. És Károlyi Gáspár, az „istenes vénember” körül már ott forgolódott egy fiatal diák, s nem sokára magyarul szárnyaltatta fel a zsoldárokat. Szinte csodák csodája: ma is, sok száz év után ugyanúgy szól magyarul az ige és úgy zeng a zsoldár, mindenütt, ahol magyarok élnek, Magyarországon és a szomszédságban, Nyugat-Európában és túl a tengeren...

Még csak óra múlva kezdődik az istentisztelet, de már tele a 2400 férőhelyes nagy templom. Már a falaknál is állnak, már a karzaton is firtökben lógnak – komáromiak és pozsonyiak, érsekújváriak és kassaiak és más országokból idetévedt emberek. A második világháború óta eltelt 45 esztendő – s csak most ünnepelehetik első ízben Komáromban a reformációt. A 45 év története ol-

vasható a barázdált, földrengéses arcokon. A gályarab ősökre emlékezőn énekelik: „Térj magadhoz drága Sion...”

Szavakkal elmondani nem lehet ennek az ünnepségnek a hangulatát. Mikó Jenő püspök igehirdetése, a konfirmációs fiatalok kórusa és versmondása, a tiszteletesek szolgálata, Sütő András, Csoóri Sándor és Dobos László vallomásos, hitvalló szavai sokáig fognak még csengeni a résztvevők szívében. A nagy reformátorokra emlékeztetők: „Itt állok, másként nem tehetek.” Pályájuk végén járó matematikatanárok is mondták: ha másért nem, hát ezért az alkalomért, ezért a találkozásért érdemes volt végigküzdeni a szinte elmondhatatlan évtizedeket. Nincs vége semminek. Bárhol is éljünk, egységes szellemi égboltot érezhetünk magunk felett. Lehetünk még az elképzelt Európa lakói. Megtart bennünket az Isten.

Ilyenformán érezhetett minden résztvevő. A rendezők elképzelése szerint a XC. zsoldárral, a „Tebened bízunk”-kal fejeződött volna be az ünnepi emlékezés. Kisebbségben különösen megtartón hangzik ez a zsoldár, ezért is iktatták be sokszor a Himnusz helyére. Mindenütt, itt-hon, a szomszédságban s a tengerentúlon is azonos hangsúlyokkal, sőt azonos fejtartással énekelik, Istennel, sorssal perlekedve s gyakran könnyekkel küzdve. Komáromban is emelgette a zsoldár a mennyezetet, s borzongott még az orgona utójátéka is.

Ezzel vége volna az ünnepségnek. A püspök már áldást osztott, már indul is a tiszteletesekkel, s indulok magam is. A tömeg azonban nem mozdul. S újra megszólal az orgona. A Szózatot intónálja. S már zeng is az ének, legalább 2500 torokból: „Hazádnak rendületlenül...” Megállok azonnal, az Úrasztala sarkán. S már állnak a tiszteletesek is, az oldalajtó közelében. Az ének egyre zengőbben szárnyal: „légy híve, ó magyar...” Együtt volt szívben, lélekben az egész gyülekezet. Olyasmint történt itt is, mint Beregszászon, az Illyés Gyula szobra avatásán és Zágonban, a Mikes-ünnepségen. Az előre tervezett forgatókönyv végére ért, a jelenlevők azonban tovább mondták a sorsukat. Istenhez emeltek szavukat.

KISEBBSÉGI „EURÓPAI UTAS”

Közép-Európa újjászerveződik, Európa átrendeződik, a folyamat az elején tart, s a kérdéskörnek máris nagy irodalma van. Ebből arra következtethetünk, hogy szűkebb régióknak — Közép-Európa — sem földrészünknek, sem a világnak nem közömbös. Amennyiben a kérdéskör irodalmának kísérletező jellegét mégis fenntartásokkal érintjük és érzékeltetjük, hogy másféle problémafelvetést és válaszkeresést is el tudnánk képzelni, annak egyetlen oka van: érzésünk szerint a kérdések döntő hányadát olyan alapállásból teszik fel, irányzatosságuk olyan természetű, hogy a polémikus él egyben lényegükké vált: Kinek van igazsága?

Pedig a kérdéseket úgy is fel kellene tenni: Mi az igazság?

A különbség csekélynek tűnhet, mégis jelentős, érzésünk szerint alapvető! Mindenképpen az igazság termékenyebb és árnyaltabb megközelítését jelent(het)ji! Bizonyára semmi újat nem mondunk, amikor utalunk a tényre, hogy válságos korszakokat és társadalmi átrendeződéseket, a modern közösségek értékválságait és váltásait a politikai rendezőelvek fokozódó jelenléte kíséri. Hatalmi erő formálja az új igazságokat! Az igazság háttérben pedig érdek áll, eszmei, nemzeti, mozgalmi vagy pártérdek.

A kisebbségi író állandóan foglalkoztatják és érzékenyen érintik munkájának és életének feltételei. Annál is inkább, mert jóval korlátozottabbnak érzi őket, a nagyobb — nemzeti — vagy nyelvi közösségek, az önálló népek lehetőségeinél. Csökkentett lehetőségei eleve kisigényűvé és lemondóvá tehetik őt. Helyzetéből következik azonban, hogy az emberiség létének esélyei iránt is érzékenyebb, mert befolyásol(hat)ják vágyait. Számára a létkérdések nem elméleti dilemmák, hanem reális problémák, s a „lenni vagy nem lenni” kérdése szellemi alaphelyzete. A létezés vágya és akarása programjának gerince, melyre axiomatikus erkölcsi igazságokat aggat, hogy elemi csupaszságát befedje vele. Messziről és „áhitatosan” csodálja a nemzetek különösen a nagy nemzetek életét. Egyszerűen léteznek, vannak! Elemien léteznek, mint a természeti jelenségek, múltjuk mélyen visszanyúlik az időben és a nagyság, időállóság, örökkévalóság érzetét sugallja. Jelenük is méltóságos és nyugodt, örökkévaló és mozdulatlan, mint a tenger, mint a hegységek és óriásfolyók időtlen nyugalma. Mindebből következik, hogy a jövőjük is megkérdőjelezhetetlen. Nyelvük történelmi jelenség, kultúrájuk méltóságos intézményrendszere, népi létük megállíthatatlanul hömpölyög térben és időben a történelemből a holnap felé. Ezen közösségek tagjainak gondolni sem kell rá és tenni sem kell érte, hogy önmaguk legyenek, emberi és közösségi identitásuk elemien és örökre adott!

A kisebbségi emberével ellentétben! Kinek nemzetiségi létét és önazonosságát szinte minden nap tudato-

sítani és akarni kell, s tenni érdekében. Az értelmiségi munkásra, szellemi dolgozóra, alkotó művészre szűkítve a jelenséget: a kisebbségi lét vállalása állandó benső feszültségeket és készenlétet jelent. A mindennapi élet a legkülönbébb helyeken és a legváltozatosabb módokon hozhatja olyan helyzetbe, főleg anyanyelve és a többségi nyelv vonatkozásában, hogy létében megkülönböztetettnek, esetleg veszélyeztetettnek — persze inkább csak a megbántás értelmében — érezheti magát. Permanens veszélyérzet, állandó készenlét, melyet történelmi élmények táplálnak, s amely mélyen a tudat alatt (is) jelen van, mint nagy elemi félelmek lera-kódása, látszólagos nyugalomba oldódott remegés. Szükségszerű helyzet, vállalni kell!

Példaértéke is ebben van. A kisebbségi lét mindennapi morális tett lehet, mely természete folytán folyamatos, a permanens vállalás gesztusává növekedik. A kisebbségnek bizonyára nem minden tagja tudatosítja ily módon — elvonatkoztatva — léthelyzetét, ám ettől függetlenül, helyi adottságainak méreteiben így éli meg. Patthelyzet, mint sors és létállapot! Nem kell erőszakot elkövetnünk a képzeletünk ellen, hogy a kisebbségi állapotot általánosítva és elvonatkoztatva azt mondjuk: világhelyzet! A kisebbségi ember magavallása és identitásához való ragaszkodása világméretűen is sokak osztályrésze — az emberiség jobbik — mert gondolkodó és tudatos — részének (kisebbségének?) a megmaradásra tett igyekezetét szimbolizálja. A kisebbségi gondok az emberiség egyetemes veszélyeztettségének látható árnyait metaforikus értelemben jelképezik.

Korunk írója — huszadik századi írórsors? nyugtalanul figyel az apokaliptikus felszint és a mélyben tektonikus remegések sóhaját véli hallani. Szemléli, ahogy a politikusok szervezik és építik az új létfeltételeket, érteni véli és helyesli békésebb szerkezetek kialakítására irányuló törekvéseiket. A bonyolult és drámai vajúdás láttán felmerül benne a kérdés: az új elrendeződésben, s feltételein már dolgoznak — de ki készíti fel az egyént, hogyan keresse új létformáját az egyes ember?

Mily módon legyen „európai utas” a nemzetiségi ember, a kisebbség? A kisebbségi ember bőrében és idegeiben érzi a politika hullámverését, mint levelibéka a közeledő esőt. A közelmúlt — szocialista — nemzetiségi politikája több tényező függvénye volt, a párt- és állami irány mellett — mint minden politikai cselekvőerő — külső hatásokra is érzékenyen reagált. Időnként ideges rángások vagy ellenkezőleg, csilapító jelzések futottak át rajta, átmeneti kiegyenlítődések és egyensúlyi helyzetek. Voltak nyugodtabb és ingerlékenyebb korszakai. Érzékenysége bel- és külpolitikai fejleményekre reagált, államközi szerződéskötésekre és csúcstalálkozókra, az európai és világ-

politikai kedélyállapotára és ingereire. A nemzetiségi politika kedélyállapota, a kérdés pillanatnyi helyzete erősen a „nagypolitika” függvénye volt, maga a kisebbség pedig minden egyéb más érdekeknek alávetett népközösség, a legtrikább esetekben alanya és tárgya saját érdekeinek.

Közép-Európában a politikai rendezőelvek és hatalmi módszerek jelentőségének növekedése, azok differenciálódása törvényszerűnek tűnik fel. Meg kell szervezni az új létformát, a demokratikus társadalmat. Teremtteni új értékrendet és szabályozni a javak elosztását, megalkotni a jövő új látomását, a munka és alkotás becsültét, az emberi érzések, vágyak és tettek szabadságát.

Gyökeres változások, gyakorlati dolgok történnek jó ügyek érdekében.

Azonban mi történjen közben az emberi lélekkel?

Az emberi szellemiségre, kultúrára, művészetekre vár számottevő szerep a nagy létmetamorfózis szervezésében?

Új igazságok önzetlen keresése egyetemes érdeket fejez ki.

A kelet-közép-európai zárt rendszerek felbomlása és a nyitott társadalmak születése hasonló helyzetet teremt, mint a reneszánsz idején lehetett. A kor szellemi újjászületése feltételezi a gondolkodás megújulását, a valós értékek és az igazságkeresés reneszánszát. Lehetséges ma reneszánsz értelemben gondolkodó ember? Aki képes rá, hogy megformálja a humánus mai és holnap új méreteit és az érvényes erkölcs korszerű értékrendjét! A folyamatban Közép-Európának önmagából (is) kellene kiindulnia. Régióink olyan történelmi tapasztalatok birtokosa, melyek a felvázolt szellemi „reneszánsz” folyamatában jelentősek lehetnek.

A kisebbségi író élményei és tapasztalatai summáját kínálja az ügryhöz szerény — ám talán nem jelentéktelen — adalékként. Szemrevételezésre bocsájtja élet-szemléletét! A kisebbségi irodalom előszeretettel és küldetészerűen aláhúz és megőriz olyan értékeket — elemi fogalmakat —, mint a szülőföld tartós élménye, a gyerekkori közösség (család, falu, kisváros) intimsége és melege, az anyanyelv mely nemcsak — kommunikatív, hanem történelmi- és világhétközös közeg, megtartó erő, benső érték is! — valódi jelentősége. A szülőföld mítosza és a hozzá fűződő „kisebbségi” önazonosság vágya, az önmagunk — maradásának igénye és kényszere egyetemes méretek viszonylatába állítva: ez lehetne a kisebbségi humánus hozadéka!

Kétségtelen, hogy ez az elmélet jóhiszemű, romantikus, némileg patetikus, s talán naiv. Azonban másmilyen nem lehet! Az erkölcs törvényei a kisebb, gyengébb, a veszélyeztetett és kiszolgáltatott embernek az élthez való jogát védik az erőssel szemben. A kisebbség menedéke a (jó) törvények ereje és érvénye. Az erkölcsi jóhiszeműségre való hivatkozás pedig: apellálás a józan észre.

Ez így azonban nemcsak patetikus, hanem elvont is! (Naiv okoskodó absztrakció?!) A tapasztalat keményebb igazságokra tanít. A dolgok megváltoztatásához nem elég a jóhiszeműség, az igazságot nem élteti a hasznosság elve. A kisebbségi létfeltételek is — utaltunk már rá! — a politikai rendezőelvek kemény és illúziótlan törvényei szerint alakulnak.

A második világháborút követő években egészen egyedi, csak ránk jellemző drámaiságban éltünk. A béke helyett bekövetkező jogfosztottság állapota és emberi létünk totális megkérdőjelezése valószínűtlen (közép-európai) helyzetet teremtett. Bűntelen bűnhődésünk irracionális képtelenségnek tűnt fel, az ésszerű politika csődjének! Két síkon is tanulságos élmény: a kisebbség likvidálásának lehetetlensége és a „balsors” népi élményének súlya értelmében. Trianon következtében az európai kisebbségi kérdés alapbázisa és legsúlyosabb tétele ötmillió magyar. Nagy közös nemzeti — és egyetemes — ismeretek forrása lehetne, hogy minden harmadik magyar más államközösségben, idegen nyelvi, történelmi és kulturális közegben él. Azokban az években, a bosszú és adósságtörlesztés korában történtek atrocitások a magyar kisebbségekkel szemben — Erdélyben, a Bánátban, Kárpátalján —, a népi joggyakorlat és ítélkező önkény jegyében. Minket ilyen erőszakosságok nem értek, nagyobb méretű atrocitásokról nem tudunk, nem is volt miért. A dráma abszurditása abban van: nem volt miért bosszút állni. Ezért sajátos, hogy a győztes köztársaság a magyar kisebbségi kérdés totális megoldását választotta, teljes egészében meg kívánt szabadulni nemzetiségétől. A forma ismert: deportálás, kitelepítés, reszlovakizálás. Vagyonelkobzás, emberi- és nemzeti jogfosztottság, szétszórttatás. A népi tapasztalatok pedig: létbizonytalanság, vagonlét, bújkálás és önfeladás, elbizonytalanodás és kilátástalanság.

A totális megoldás politikai logikája tanulságos, rendezőelve a nemzeti állam létrehozása. Az 1918-ban demokratikus államként létrejött köztársaság, történelmi tapasztalatai alapján (München — 1938) 1945-ben — váratlan lehetőségeit kihasználva — tiszta nemzeti formációként kíván újjászerveződni. A németek és magyarok: közös ellenség. Meg kell szabadulni tőlük! Benes elnököt nem érdeklik — és nem kötik — a demokratikus hagyományok. Ám még figyelemre méltóbb, hogy a Kommunista Párt (Gottwald) mily könnyen feladja a nemzetköziség elvét, és megtagadja magyar nemzetiségű tagságát, melyre Szlovákiában a mozgalmi harcok idején legfőként támaszkodott. Érdekek erőtere — hatalmi és pártérdekek nemzeti kizárólagossággal átszőtt komplexuma — lép fel a magyar kisebbség ellen. A diplomáciai és külpolitikai előkészítés háttérében — hatalmas jóváhagyó erőként — maga Sztálin generalisszimusz is ott állt, és az egymásnak feszülő hatalmi erők készülődő szembenállásának előjeleit jól tükrözik a magyar kisebbség sorsát meghatározó ellentétek. A csehszlovák törekvések háttérében, a tiszta nemzeti állam politikai koncepciójának mélyén azonban súlyosabb nemzetiségi ellentmondás lappangott már akkor: a cseh és szlovák nemzet egymáshoz való viszonya a közös hazában. (Közös államban!) A politikai logika — vagy logikátlanság? — háttérében történelmi kényszer feszült, melynek hatálytalanítása és elviselhetővé tétele érdekében megtettek bűnbaknak egy népcsoportot, hogy a helyesnek vélt érdekek érvényesüljenek. A szlovákiai magyar kisebbség pedig egyedülálló létélményben részesült: vétlen és védetlen „bűnösnek” élte meg a kollektív elutasítást és az álamilag szervezett felszámolás kísérletét. A sors — sorsunk — keményen iskolázott, fejünkbe — érzeinkbe, idegeinkbe — verte a leckét, a kisebbségi sors realizmusát és irracionáliságát egyszerre. Élménye természete-

téből következik, hogy büntudat híján (nem volt bűne, önkényes és Európában egyedülálló hatalmi vízió áldozata lett) a jogfosztás emberségében és önérzetében alázta meg e kisebbséget, jövőképét nyomasztóan megterhelte, önértékelését székspszissel csökkentette.

A Kommunisták Pártja 1948 februárja után „visszatért” a nemzetköziség ideájához, és hatalomra kerülve, rendezte a magyar kisebbség jogait. Hálásak voltunk érte, a történelmi fordulatot — Sas Andor szavával — „jégtörő februárnak” neveztük, nemzetiségi létünk, kultúránk és nyelvi identitásunk fejlődése következhetett. Hálásak voltunk, hogy jogokat kaptunk, melyek természetesen járhatnak az embernek, a sorszerűség féltisztelete megmaradt bennünk, ám árnyalta a fokozódó öntudatosodás. A nemzetiségi politika megőrizte és továbbfejlesztette sajátosságait és önellentmondásait. Az elvszerű kezdet felemelő volt, elkötelezett minket az új társadalomnak, az új eszmék meghódítottak. Ideológiai győzelemnek fogtuk fel sorsunk jobbra fordulását, s nem gondoltunk arra, hogy háttérben ismét politikai érdekek, a szerveződő szocialista hatalom integráló törekvései — tehát közvetve újból a generalisszimusz — állnak. A korszak nagy tanulsága, hogy amennyire vállalta a szlovák népi közeg, melyben élünk, diszkriminálásunk tényét és következményeit, néhány év múlva ugyanúgy tudomásul vette jogaink visszanyerését: az együttélő népeknek nem természetes tulajdonságuk a faji megkülönböztetés és gyűlölködés!

Kisebbségünk a cseh—szlovák—magyar nemzeti kapcsolatok és együttélés közvetlen tanúja és érdekeltje, de akár függvényének is nevezhetnénk. Ezt a kapcsolatrendszeret látjuk a mai nemzetiségi problémakör leginkább európai modelljének. Történelmi gyökerei messzire nyúlnak, közös királyokig (Mátyás), ezeréves szlovák—magyar együttélés és közös népi történelem a törökkori Felső-Magyarország ténye, pozsonyi koronázások és diéták erősítik. Az önálló Csehszlovákia léte nem az együttélés lehetőségét kérdőjelezte, csupán módját változtatta, formáját módosította. Benes volt elnök magyarellenessége nem volt történelmi szükségszerűség — mint ahogy a magyar irredenta politika sem lehetett az —, a nemzetállam megteremtésének eszméjét pedig hamis illúzióknak minősítette az idő. Már csak azért is, mert a hazai nemzetiségi problémakör alaptényezője nem a kisebbségek helyzete, hanem a szlovák nemzet önállósági törekvéseinek kicsúcsosodása és államiságának betetőzése.

Ez a dinamikus tényező időnként olyan roppant — részben irracionális — erőként mutatkozik, a szlovák nemzeti eszme vajadásának és kiteljesedésének magmájaként, mely valósággal átizzítja a társadalmi nyugalom burkát és felforrósítja körülöttük a levegőt. Ebben a légkörben válhatnak az utca hangjává a csehellenesség jelmondatai, a magyarság elleni „mitikus” gyűlölet már-már nyomasztó közeggé sűrűsödik, és hangot kap a zsidóellenesség. S hogy mennyire csak a szlovák nemzeti tudat — minden jel szerint egyre valóbb és ásatagabb — rekvizitumai ezek, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy közben a nemzetiségi-népi együttélés nem válik drámaivá, a szomszédok viszonya nem, vagy

alig változik. A dél-szlovákiai táj élete nem kavarodik fel. Ám ilyenkor a kisebbségi lélekben mégis indul nyugtalan hullámverés, történelmi beidegződéseibe beleremeg!

A rezszerűség eszméi azonban igazából ott hatnak, ahol nem a mindennapi népi együttélés józanságával és realizmusával szembesülnek, hanem ahol a romantikus nemzeti tudat (elvonat) eszmeiségét táplálják, negatív emléktartományait idézik fel. A nacionalista pártok bázisa a szlovákok lakta vidék, nem a közösen lakott Dél-Szlovákia. A negatív emléktartományok — sajnos — megvannak, a „mitikus gyűlölet” fogalma nem alapvetően, s a tudat mélyén, az ösztönökben lappangó elutasításra utal, mely történelmi termék. Arra utal, hogy a szlovákság lelkét súlyos — bár csak részben indokolt — teherként nyomja az ezeréves közös történelem jó néhány ténye és máig tisztázatlan helyzete.

Ime az erőter, melyben élve a szlovákiai magyar író (magyar kisebbség) „európai utas” kíván lenni, és bizalommal a világ felé fordul! Nyelvtérületek, nemzeti kultúránk és történelmi érdekek találkozási síkján állva és létezve, mivel járulhat hozzá az új európai tudat, a formálódó értékrend kibontakoztatásához és gazdagításához? A gondolkodásmód megújulásáról és a humán reneszánszról már szóltunk, s hogy az igazság lényegére — új igazságok megfogalmazására — kell összpontosítani szellemi figyelmünk és akaratunk. Parttalan világban élünk, a valóság érzékelésének egyidejűsége megvalósult. Tapasztalataink követői irdatlan magasságból — ahová egykor Istent képzeletünk — szemlélik földünket és vizsgálják életfeltételeinket, tudásunk az űrbe ért s „az eget ostromolja”, képzeletünk a szabadság kiteljesítésével birkózik, miközben az életet szervező politikai erők és hatalmi érdekek konfrontációi gondoskodnak róla, hogy az irracionális tények és abszurd helyzetek szaporodjanak, életünkben. Szabad tudatunk birtokában egyre gúzsba kötöttebbek vagyunk! A „korlátlan” lehetőségek szemlélete mindinkább korlátozza vágyaink és akaratunk. Jó lenne valami bizonyosság!

A dolgos építő emberek általában egy helyen élnek sorsukat, s az alkotó sem igen lehet világcsavargó. A munka helyhez köt, legalábbis Közép-Európában, a helyüket gyakran változtatók felett hamar múlik az idő. Az értékteremtés is helyhez kötött. Mondjam így: tájhoz, szülőföldhöz kötött? Vagy legalább is azok eszméjéhez, melengető élményéhez! Bizonyosság, mely jó közérzetet, önértékes nyugalmat biztosíthat. Az értékteremtést bővítve az anyanyelv biztonságával, az ember identitástudatával, ősei emlékéhez, népe történelméhez és kultúrája hagyományaihoz való hűségével! Lehetséges az ember természetes alapértékeit a gondolkodás reneszánszának a fényében ismét felidézni és meghangsúlyozni?! A kisebbség mindent létének eszméjében belül szemlél és mindenekelőtt önmagához ragaszkodik. Számára az igazság — életlehetőség! A kisebbség veszélyeztetettsége pedig — ismételjük — nagy egyetemes veszélyek metaforája lehet. Talán paradoxonként hangzik: korunkban nem az egyetemes népek veszélyeztetettek, hanem maga az emberiség. Az összesség, s annak legkisebb eleme, a kisebbség. Cseppben a tenger, mondhatnánk! ■

KÖLCSÖNÖSSÉG — VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN

Karol Wlachovskýval beszélget
Käfer István

Mostanában többször látszott arcán felhőtlen öröm. Elnéztem őt Göncz Árpád társaságában. Csehszlovákia fennállása óta először lépett magyar államfő északi szomszédaink intézményébe. Elnéztem őt Vojtech Kondrót szerzői estjén. A szlovák költő a legnagyobbak, Pavol Országh Hviezdoslav, Emil Boleslav Lukáč, Ján Smrek, Ctibor Štítnický sorában sem utolsó a magyar költészet tolmácsolói között. S mindez Karol újdonsült igazgatói működése nyomán. Koncsol László, a szlovákiai magyar poeta doctus árul el

Kondrótról testvértitkokat, és az úgyszintén felföldi Gálán Géza illusztrál két nyelven, a teremben pedig szlovákiai magyar képzőművészek frissen nyílt tárlata. Előítéletekhez, bizalmatlansághoz, status-queremségekhez, be nem avatkozásokhoz, kulturális határzárakhoz szokott lelkünk alig akarja elhinni, hogy mindez így igaz lehet.

Az est ígézetében felvettem Kondrót költészetének Wlachovský igazgatói diplomáciájával még plasztikusabbá váló lényegét: Lehet-e úgy élni Dél-Szlovákiában ma-

gyarnak, szlováknak egyaránt, hogy ne érződjön az államhatár, hogy a országos többség ne hódítónak tekintse magát az országos kisebbség fölött, a helyi többség pedig érezze meg a helyi kisebbség nehezen oldódó bizonytalan szorongásait?

- Valóban nem lehetnek szellemi határok. Intézményem feladata a cseh és a szlovák kultúra ismertetése Magyarországon a befogadó fél érdeklődéséhez, igényeihez alkalmazkodva nem pedig otthoni receptúrák szerint. A határfölöttisége:

oldalán élő magyarok között kell valóságosnak tekintenünk, hanem egyéb viszonylatokban is. Bizonyára érdeklő majd a magyar közösséget a morvaországi vagy a prágai cseh–német szellemiség! Sőt! Közvetlen kapcsolatokra törekszünk közép-európai intézményekkel, olaszokkal, osztrákokkal, németekkel, lengyelekkel. És nemcsak az irodalom, hanem a zene, a képzőművészet terén is. A cseh Adolf Born könyvgrafikus és Jiří Anderle képzőművész bemutatását magyar szakemberektől kérem. Ugyanilyen értelmezésben biztosítunk helyet a kultúra háttérének, a tudományoknak, az ökológiának, a gazdaságnak, a politikai kultúrának. Jó alkalom lesz erre az interetnikus-interdiszciplináris együttműködésre Pozsony városi rangjának 700. évfordulója.

A minap Rudolf Chmel nagykövet barátom külön újévi fogadást rendezett hazai bohémistáink, szlovakistáink tiszteletére. Ott és másutt is elhangzott a félig tréfás, félig komoly állítás, miszerint a két szlovák főhunarológust elcsábította Budapest. Netán odahaza nagyobb szükség lenne rájuk? Kellems vitatéma, mert e két egyéniség működése mindenképpen előrevizsi majd a hungarológia iránti cseh-szlovákiai, illetve a bohemo-szlovakológia iránti magyarországi érdeklődést. És különben is!

- Sohasem tekintetem magam csak hungarológusnak. És a közvetítést sem tartom egyirányúnak. A magyar irodalomban mindig azt kerestem és keresem, ami a szlovákban nincsen. Így jutottam az utolsó nyugatosnak tartott nemzedékhez, Ottlik Gézához, Örkény Istvánhoz majd Mészöly Miklóshoz, Mándy Ivánhoz. De ugyanígy törekszem a szlovák irodalom magyar befogadásának előmozdítására. Évtizedek óta belső lektori recenziókban hívom fel a magyar kiadók, főként a Madách és az Európa figyelmét az értékes, for-

dításra érdemes szlovák művekre. Persze a szlovák irodalom gazdagítása az elsődleges célom. Emlékszem, milyen hasznos volt a szlovák prózaírók számára Kertész Ákos *Makrája*. Nem is csak politikumának merészsége miatt. A szlovák próza eredendően nem tudta azt a városi nyelvet, amit a Makra fordításában közvetítettem. Ezért is hatott olyan erősen a modern szlovák prózára, mondhatnám pult alól szétkapkodott biblia lett belőle. 1972-ben Mészöly Miklós *Saulusát* akartam tolmácsolni szlovákul, hasonló okokból. A bibliai téma miatt nem engedték. Aztán mégis Mészöly Miklós lett a mai magyar irodalom igazi áttörése a szlovák köztudatba. Sokan az ő olvasása közben képesek lerázni apáinktól örökölt előítéleteinket a magyar kultúrával szemben és általában is. S ebből némi fordítói babéjaim is származnak. Megszokták odahaza, hogy arra a műre érdemes odafigyelni, amelynek fordítójaként a Wlachovský név jelenik meg.

Közös barátunk, a nagykövet új ezért is adott a minap fogadást Mészöly Miklós születésnapja alkalmából.

Karol Wlachovský fordításai

- Grendel Lajos is beletartozik azok sorába, akik alapvetően gazdagították a szlovák irodalmat. Ő a nemzeti kisebbség problémáját dolgozta fel úgy, hogy a szó legnemesebb értelmében belügyévé vált a szlovák irodalomnak. Anélkül, hogy veszített volna magyarságából. Különösen mély baráti kapcsolatok fűznek hozzá. Büszke vagyok rá, hogy fordításom nyomán kapott szlovák irodalmi díjat. Nagy érdeme van ebben Chmel barátomnak is, hiszen Grendelt a szlovák *Éleslövészet* után akarták bizonyos szlovák körök megfojtani a kisebbségi sors művészi áttételei miatt, ami a mindenkori szlovák írás egyik létfontosságú problémája is. Autorizáltam a fordítást a szerzővel. Hozzájárult minden soromhoz. Így lenn tán legsikeresebb műfordítói vállalkozásom az O betű kötetévé. O-vá, mint önmagába visszatérő körforgássá. *Ostrá strelba* (*Éleslövészet*), *Odkundes* (*Galeri*), *Odvodeniny* (*Áttételek*), s az összefoglaló cím: *Odtienené oblomky*. Ami pedig a fogadást illeti... 1990. március 19-én vált véglegessé, hogy elvállalom budapesti intézetünk igazgatását. Rudolf Chmel nélkül nem döntöttem volna így. Másnap Grendel Lajossal utaztam Párizsba francia könyv-

premierjére. Azóta is tartom vele a lépést. Kéziratból fordítottam, fordítom műveit, majdnem egyszerre jelennek meg magyarul és szlovákul. Sajnálom, hogy nincs még szlovák esszékötete, politikai cikkgyűjteménye. Mondjuk a Független Magyar Kezdeményezés programjáról...

Karol Wlachovský nem azzal csínált karriert Szlovákiában, hogy szidta a magyarokat. Ellenkezőleg. Bábáskodott a *Bibliotheca Saeculorum* című sorozat, a közös szlovák-magyar múlt reprezentatív kiadványainak létrehozásában. A Pozsonyi koronázási ünnepek, A Szlovák Nemzeti Galéria, Krman Dániel *Itinerariuma*... megannyi botránykő-alkalom volt a nemzeti elzárkózás idején. Vagy a *Zázračný jeleň*, a *Csodaszarvas*, Lengyel Dénes régi magyar mondáinak csodaszép szlovák kötete, amiért megbüntették a Tatran Könyvkiadót, mivel sértette a szlovákok nemzeti büszkeségét. Ezek megjelenését javasolta, szerkesztette, lektorálta, simítgatta. Nem kapott különösebb dicséretet 1976-ban a *Biliárd néhány hős emlékére* című kedvenc válogatásáért a szlovákiai magyar prózából. Akkor hirdette meg a szlovákiai magyar irodalom beoltását a szlovák literatúrába, ami – különösen Grendel Lajos kapcsán – napjaink gyakorlattává vált.

- Pedig volt olyan időszak életemben, amikor nem voltam hajlandó magyarul tanulni. Gyermekfejjel behódoltam a háború utáni ostoba magyarelenségeknek, de végül nem tagadhattam meg gyökereimet, Gömör tarka nemzetiségű világát. A IV. Béla korától számítható Ősöket, az evangélikus hagyományt őrző W-t, a német és az olasz vér beáramlását a családba. Anyai nagyapám Budapesten szerzett doktorátusát, apám bányászéletét. Emil Boleslav Lukáč sorsa lett az enyém is. A magyar kultúra megismeretése csakis hasznára van nemzetemnek. És a magyar iroda-

lom mást, nem egyszer többet közvetít számomra a világirodalomból is. Így valósul meg Chmel „kettős irodaimisége.”

Valóban kétes dicsőségnek tűnt a magyar kultúra terjesztése, tolmácsolása. Rossz káderlappal tetézve. Így nem csak „magyarórságot”, azaz hitehagyott szlovákságot pusztogtak a háta mögött, hanem megjáratták vele a „demokrácia” nem égbe vivő lajtorjáját. Volt könyvesboltban segéd, származása miatt nem vették fel egyetemre. Csak akkor kerülhetett álmainak bölcsészkarára, amikor édesapját kénytelenek voltak munkaérendrenddel ékesíteni a tőzeg föld alatti begyűjtéséből eredő gáz feltalálásáért...

- Kezdetben megbízásokból dolgoztam, először Milan Ferkónál a *Slovenské pohľady*ban éppen egy Käfer-esszé fordításával. Első könyvfordításom Monoszló Dezső volt (*Tetővált anygok, Gúzsbakötött rövidnadrág*). „Szerencsére” 1968-ban külföldre távozott. Palotai Boris *Zöld diója* vagy Benedek István *Aranyketrece* még a megbízás korszaka volt. Később már azt választottam, ami a szlovák irodalomból hiányzott.

Tekintélyes a személyi bibliográfiád! Szerkesztettél vagy tíz kötetet, különösen a világirodalmi szintű szlovák szürrealisták – Július Lenko, Pavol Bunčák, Vladimír Reisel – műveiből, de nem jutott még energiád Štefan Žary, Rudolf Fabry költészetére...

- Látod, a szlovák irodalomból csak a költészetet művelem, a magyarból csak a prózát. De ez csak egy kicsit értékítéletem, inkább egészségesen kialakult munkamegosztás Vojtech Kondróttal. Szeretném bemutatni szlovák íróársaimnak és olvasóinknak az egész magyar próza fejlődését. Most a jelent. De Mikszáth Kálmánnal, Kosztolányi Dezsővel, Csáth Gézával már a gyökerekhez

nyúlok vissza. Már nem számíthatunk arra, hogy a szlovákság eredetiben is olvassa a magyar irodalmat. Hajdanán nem nyelvi nehézségek gátolták ebben, ma talán már csak azok.

Olyan korban éltünk, dolgoztunk negyedszázadon át, amikor barátságdeklarációkkal söpörték szőnyeg alá a magyar–szlovák sorskérdéseket, amikor szigorú központi irányítás vigyázta a szellemi életet mindkét országban. A Wlachovský-jelenség is bizonyítja, hogy minden mulasztásunkat nem varrhatjuk a gyengéd forradalom előtti világ nyakába. Több mint húsz önálló kötet fordítást adott ki ez idő alatt a magyar irodalomból, közreműködött szlovák írók magyar, magyar írók szlovák kiadásában, rendszeresen publikált a hazai és a magyarországi sajtóban (Magyar Nemzet, Népszabadság, Jelenkor, Napjaink, Új Aurora, Új Forrás, Hungarológiai Értesítő, Tiszatáj). És a Tatranban töltött évei mind szellemi, mind anyagi téren sikeres vállalatá tették a kiadót.

- 1976-tól minden szeptemberben Budapestre jöttem. Ilyenkor szeretem legjobban ezt a várost, a kora őszi pasztellszíneivel, a korai szőlők első borával. Másfél évtized gyakorlata után az idén először késtem. Igaz, a mostani ösztöndíjam nem műfordítói, és nem egy hónapra szól. Ezért a kutyámat is magammal hoztam...

Jó munkát, Karol! És sok boldogságot közelgő 50. születésnapodon! Tudom, nem használsz nagy szavakat a magyar–szlovák kölcsönösségről. Nem is igen beszélsz róla. Budapest és Pest-Buda szellemi közösségéről sem nemzeteink között. Inkább dolgozol. Isten éltesen, és tedd ezt a továbbiakban is. És tudjon Neked okosan hálás lenni ez a város és ez a nép, amelyet úgy szeretsz és amelyért annyit teszel – a Te néped érdekében! ■

Karol Wlachovský

UTAM MÉSZÖLY MIKLÓSHOZ

Kezdetben volt a nem is sejtett lehetőség és a felfedezés vágya. Paradoxon, hogy a világirodalom közreadásának szabályozása, mely a konszolidáció első szakaszában, a hetvenes években a szlovák könyvkiadást jellemezte, tulajdonképpen segítette a szlovák olvasónak felfedezni Mészöly Miklóst. Az internacionalizmus koncepciójának jegyében az akkori baráti szocialista országok irodalma kiváltságos helyzetbe került. A kivételezést az újonnan alapított kiadók érezhették igazán, amelyek kizárólag az említett irodalmakkal foglalkoztak, ám az is rövidesen kiderült, hogy a kiváltság nem vonatkozik minden íróra.

A hetvenes évek szlovák irodalmában az új „irodalmi” régiók (Dél- és Kelet-Szlovákia) felfedezése mellett hangsúlyos szerephez jutott a realizmus. A realitás betörése jobbra együtt járt azzal, hogy az irodalom visszatért a szlovák próza hagyományos témáihoz, mindenekelőtt a gyermekkor tájaihoz, azaz a jellegzetes, sokszínű szlovák vidékhez. Talán érdemes megjegyezni, hogy itt tudatos írói magatartásról volt szó, mely lehetővé tette az ideológiai és konszolidációs fásultság elkerülését, és több olyan művet termelt, amely alighanem megmarad a huszadik század szlovák irodalmának a térképén. Csakhogy ugyanebben az időben a kísérleti prózának még csak esélye sem volt kiadásra, a posztmodernizmus hulláma pedig a nyugati határoknál megtorpant. Ebben a röviden vázolt és kissé egyszerűsített jellemzett helyzetben kezdett foglalkoztatni a gondolat, hogy lefordítom Mészöly Miklós valamelyik terjedesebb írását: a szlovák olvasók ugyanis mindaddig csak a *Jelentés öt egérről* című elbeszélését ismerték, mely a *Revue Svetovej Literatúry* (Világirodalmi Szemle) lapjain jelent meg fordításomban. Választásom a *Saulus* című regényre esett. Megjegyzem, ekkor 1972-t írtunk. Ebben az időben Mészöly tulajdonképpen lezárta a prózában való kísérletezést, melynek szélső határát a *Pontos történetek, útközben* című könyve szövegében látom. A fordítandó könyvek kiválasztásakor mindig figyelembe vettem a cseh viszo-

nyokat, hiszen a huszadik század második felének progresszív magyar prózáját — érthető okokból — nem olvasták nagy tömegek. Számoltunk a cseh irodalmi körök érdeklődésével. Ezért nem gondoltam *Az atléta halála* című regény fordítására, amely csehül már megjelent. A kortársi próza akkori állapotának ismeretében a *Saulust* igen ösztönzőnek, sőt az olvasó szempontjából is vonzóknak, ám mindenekelőtt — főként

Fogadás Mészöly Miklós 70. születésnapja alkalmából a budapesti nagykövetségen. — Az ünnepelt és Rudolf Chmel nagykövet

politikailag — időszerűnek tartottam. Az Apostolok Cselekedeteiből ismert parabola több volt, mint aktuális: a konok üldözőből, aki egy magáévá tett eszme szellemében felelősen cselekszik, végül a gyengék, elsettek védelmezője lesz.

Aktuális üzenetén túl magával ragadott a regény kompozíciója is. A viszonylag szerény külső történet erős belső strukturáltsággal párosul. Figyelembe véve a lineárisan komponált szlovák realista prózát Mészöly *Saulusa* jótékonyan beleszólhatott volna a modern regény arculatáról folyó akkori vitába. Beleszólhatott volna, mondom, mert

végül a tervemből semmi sem lett. Az akkori előírások értelmében a *Saulus* szlovákra való fordításához és kiadásához nem járultak hozzá. Gyanítom, hogy az ürügy a bibliai téma volt, mert Mészöly Miklós neve abban az időben még nem jelentett akadályt. Ezt bizonyítja, hogy a máig is befejezetlen *Nyomozás* egy részletét gond nélkül besorolhattam

gasztalan emberi sorsokhoz kötődő tárgyakra irányul, tartós helyet biztosít e könyvnek az experimentális antiregények sorában.

Ezt a szlovák irodalmi sajtó visszhangja is bizonyítja. Az első benyomásokat összefoglalóan a következő kérdéssel érzékeltethetném: „Hát ilyen irodalom is van Magyarországon?” A kritikák továbbá kiemelték

lik Gézára, Örkény Istvánra és másokra. A magyar prózairodalomnak ezt az ismeretlen arcát később többé-kevésbé sikerült a maga teljességében feltárni a szlovák olvasó számára is.

A következő években Mészöly Miklós egyértelműen kiállt a Charta 77 mozgalma mellett, ezért a hatalom fellépett ellene, és könyvei for-

a Diákkönyvtár sorozatban közreadott antológiába. Kiadói és fordítói gyakorlatom során később két olyan esettel találkoztam, amikor az irányító szerv nem fogadott el magyar író művét felterjesztő javaslatot: az egyik könyv Konrád György *Látogatója*, a másik Karinthy *Epepéje* volt. Ez utóbbi csehül megjelenhetett; a szlovák kiadás elutasítása máig is érthetetlen számomra.

De térjünk vissza Mészöly Miklóshoz: azután, hogy a Saulus nem nyerte el a felsőbb hatalmak tetszését, a véletlen szerencse a legjobbkor juttatta kezembe *Pontos történetek útközben* című regényét, amely *Cestovné výjavy* címmel végül meg is jelent. A cinéma vérité módszerével rögzített útiélmények leírását egyrészt Mészöly legrealisztikusabb regényének tartom, másrészt a műben a kommunikatív próza szélső határát látom; az „éber tárgyilagosság”, az író kamerájának szeme, amely a vi-

A vendégek közt bal szélén Polcz Alaine, az író felesége, jobb szélén Fodor Gábor, a Fidesz országgyűlési képviselője

az író céltudatos módszerét, amely nem bizonyult öncélúnak, mint például a szlovák Peter Jaroš antiregény-kísérletében. Figyelemre méltó, hogy ennél is nagyobb visszhangja volt a regény rádióban elhangzott, folytatásos felolvasásának, amit a tapasztalt Rudolf Čizmárik szerkesztett. Ezt bizonyítja a tény, hogy a műsort többször megismételték, ami az ilyen jellegű irodalom esetében merőben szokatlan. Röviden: megállapíthatjuk, hogy Mészöly Miklós regényének kiadása áttörést jelentett a magyar próza szlovákiai befogadásában, és felhívta a figyelmet az addig fel nem fedezett, „nem protokolláris”, humanista beállítottságú magyar írókra: Mándy Ivánra, Ott-

dítójának be kellett érnie az olvasó szerepével. Ebben a helyzetben került kezembe a *Film* című regénye. Elolvasása után fájó szívvel tettem le, Mészöly Miklós ebbe az ötívnyi terjedelemben annyit „sűrített bele” a magyar valóságból, amennyit más író ötven ívbe sem. Tömör tartalmas próza ez, logikusan szerkesztett mondatokkal, melyekben nincs egyetlen felesleges szó sem. Az ilyen szövegek fordítása áll hozzám a legközelebb, mert az alkotói munka örömevel ajándékoz meg. Hiszem, hogy idővel (mégpedig belátható időn belül) eltűnik az új gazdasági szabályozó tényező, amely drasztikusan beavatkozott a komoly irodalmi művek fordításainak kiadásába, és egyszer a szlovák olvasó majd kézbe veheti Mészöly Miklós válogatott novelláit, melyek Közép-Európa polgárának sorsáról beszélnek. Mert a barátságot tettekkel kell bizonyítani. Az irodalmi barátságot is. ■

Karol Wlachovský

CESTA K MIKLÓSOVI MÉSZÖLYOVI

Na začiatku bola netušená možnosť a túžba objavovať. Je paradoxné, že reglementácia svetovej literatúry vo vydavateľskej činnosti na Slovensku v prvej fáze konsolidácie v 70. rokoch vlastne pomohla objaviť Miklósa Mészölya pre slovenského čitateľa. V súlade s koncepciou internacionalizmu výsadné postavenie získali literatúry vtedajších bratských socialistických krajín. Preferencia vyústila v novovytvorených edíciách s výlučným zameraním na spomínané literatúry. Prirodzene, zakrátko sa ukázalo, že výhody sa nevzťahovali na všetkých autorov tejto proveniencie.

V slovenskej literatúre 70. rokov sa popri objavovaní nových „literárnych“ regiónov (južné a východné Slovensko) výrazne udomácnil realistický kánon literatúry. Vpád reality do literatúry bol poväčšine spojený s návratmi k tradičným témam slovenskej prózy, predovšetkým krajiny detstva, čo zasa bol slovenský vidiek so svojim svojráznym koloritom. Azda hodno podotknúť, že išlo o vedomý autorský postup, ktorý umožňoval vyhnúť sa ideologickému a konsolidačnému mazarizmu a priniesol viac diel, ktoré asi natrvalo zostanú na mape slovenskej literatúry 20. storočia. Lenže v tom istom období experimentálna próza nemala šancu na vydanie a vlna postmodernizmu zostala stáť na západných hraniciach. V tejto stručne načrtnutej a trochu zjednodušene podanej situácii som začal uvažovať o preklade rozsiahlejšieho diela Miklósa Mészölya, keďže dovtedy slovenskí čitatelia sa mohli zoznámiť iba s mojím prekladom poviedky Hlásenie o piatich myšiach (Jelentés öt egérről) na stránkach Revue svetovej literatúry. Moja voľba padla na román Saulus. Poznámavam, že sa písal rok 1972. V tom čase Miklós Mészöly vlastne uzatváral svoje experimentovanie v próze, ktorého krajnú hranicu vidím v texte knihy Pontos történetek, útközben. Pri výbere diel na preklad som vždy prihliadal na český kontext, lebo vývinovo progresívna maďarská próza druhej polovice 20. storočia z pochopiteľných dôvodov nebola masovým čítaním. Brali sme do úvahy užší záu-

jem českých literárnych kruhov. Toto ma primálo neuvažovať o slovenskom preklade románu Atlétova smrť (Az atléta halála), ktorý vyšiel predtým po česky. Na pozadí vtedajšieho stavu súčasnej prózy sa mi román Saulus zdal veľmi inšpiratívny, podnetný, ba navyše aj čitateľsky atraktívny, ale predovšetkým aktuálny, najmä politicky. Parabola známa zo skutkov apoštolov znela viac ako súčasne: z neobľomného prenasledovateľa, ktorý koná zodpovedne v duchu osvojenej veci, napokon sa stáva zástanca slabých, bezmocných. Popri aktuálnom poslanstve ma román zaujal aj svojou kompozíciou. Pomerne chudobný vonkajší dejový zámer je pozoruhodne vnútorne štrukturovaný. Na pozadí lineárne komponovaných realistických diel slovenskej prózy mohlo toto dielo Miklósa Mészölya vhodne zasiahnuť do vtedajšej diskusie o podobe moderného románu. Napísal som, že mohlo, lebo napokon zo zámeru nebolo nič. Podľa vtedajších predpisov žiadosť námetu na vydanie Saula v slovenskom preklade nebola odsúhlasená. Domnievam sa, že za zámeru poslúžila biblická téma, keďže ináč meno Miklósa Mészölya v tom čase ešte nenarážalo na prekážky. Dokladom toho môže byť skutočnosť, že fragment (z dosiaľ nedokončenej prózy Stopovanie (Nyomozás) som mohol bez problémov zaradiť do antológie v edícii Čítanie študujúcej mládeže (Diákkönyvtár). Vo svojej editorskej a prekladateľskej činnosti som sa neskôr stretol s dvomi prípadmi, keď námiet na vydanie maďarského autora riadiaci orgán nezaregistroval: bol to román Györgya Konráda Návštevník (Látogató) a román Ferenc Karintho Epepe. Ten druhý bez problémov mohol vyšť po česky a odmietavé stanovisko k slovenskému vydaniu je pre mňa dodnes nepochopiteľné. Ale vráťme sa k Miklósovi Mészölyovi: po neúspechu Saula u vrchnosti mi šťastná náhoda práve včas priviala do rúk Mészölyov román Pontos történetek, útközben, ktorý napokon vyšiel pod názvom Cestovné výjavy. Záznam cestovných zážitkov zachytený metódou cinéma verité

pokladám na jednej strane za nejrealistickejší román Miklósa Mészölya a na druhej strane v ňom vidím jednu z krajných hraníc komunikatívnej prózy, „bdelá vecnosť“ (éber tárgyilagosság), oko autorovej kamery upriamené na predmety spojené s bezútešným osudom ľudí zaručujú tomuto dielu trvalé miesto medzi experimentálnymi antirománmi. Potvrdil to aj ohlas v slovenskej literárnej tlači. Prvé dojmy by sa dali súhrnne vystihnúť výrokom: „Aj taká literatúra sa píše v Maďarsku?“ Recenzie potom vyzdvihli cieľavedomosť autorovej metódy, ktorá sa neosvedčila ako samoučelná, ako to bolo napríklad v slovenskom antirománovom pokuse Petra Jaroša. Je pozoruhodné, že ešte väčší ohlas vyvolala rozhlasová úprava čítania na pokračovanie Cestovných výjavov (Pontos történetek, útközben), ktorú pripravil skúsený rozhlasový redaktor Rudolf Čizmárik. Svedčí o tom aj fakt, že relácia mala viac repríz, čo je pri literatúre takého typu jav celkom nezvyčajný. Stručne možno konštatovať, že vydanie tohto románu Miklósa Mészölya znamenalo prelom v percepcii maďarskej prózy v slovenskom literárnom kontexte* a upozornilo na dosiaľ neobjavené „neprotokolárne“ diela maďarskej prózy humanistickej orientácie (napr. Iván Mándy, Géza Ottlik, István Örkény). Túto neznámu tvár maďarskej prózy sa potom podarilo pomerne ucelene objaviť aj pre slovenského čitateľa.

V ďalšom období Miklós Mészöly zaujal jednoznačný postoj k hnutiu Charta 77, a tak reglementácia zapracovala proti nemu a prekladateľ jeho diela sa musel zmieriť iba s úlohou čitateľa. V tomto položení som vzal do rúk román Film. Odkladal som ho po prečítaní s veľkou ľútosťou, lebo Miklós Mészöly na malom rozsahu piatich hárkov v tejto próze „nahustil“ toľko maďarskej skutočnosti ako iní autori na päťdesiatich hárkoch. Je to hutná próza s logicky postavenými vetami bez nadbytočnej slovnej redundancie. Mentálne mi vyhovujú takéto texty na preklad, lebo poskytujú rozkoš z tvorivej práce. Verím, že po čase (nie v nedohľadne) zmizne nový reglementačný ekonomický faktor, ktorý drasticky zasiahol do vydávania vážnej prekladovej literatúry na Slovensku, a slovenský čitateľ dostane do rúk plánovaný výber z noviel Miklósa Mészölya, zameraný na osudy občana Strednej Európy. Lebo priateľstvá treba potvrdzovať skutkami. Aj tie literárne priateľstvá. ■

A „GONDOLATJEL- HÁBORÚ”

Vita a csehszlovák államiságról

A cseh és a szlovák nemzet képviselői között zajló, látszólag abszurd „gondolatjel-háború” 1990 áprilisában a parlamenti krízis szélére sodorta Csehszlovákiát. Hogyan is nevezzék ezt a köztársaságot? Havel elnök azt javasolta, hogy nevéből hagyják ki az ideologikus színezetű „szocialista” jelzőt. Maradjon tehát a „Csehszlovák Köztársaság?” A szlovákság néhány képviselője ellene szegült eme logikának, s a gondolatjellel rukkolt elő: „Cseh—Szlovák Köztársaság”, „Cseh—Szlovák Föderáció”, „Cseh—Szlovák Szövetségi Köztársaság” stb. legyen az elnevezés, azaz a különböző gondolatjeles lehetőségek valamelyik variánsa. Állításuk szerint a szlovákok a történelem és az önmegvalósítási igény alapján jogosultak a gondolatjelre. A csehek képviselőinek többsége a gondolatjelet elválasztójelként fogta föl, tehát olyasmiként, ami az ez idáig egységes Csehszlovákiát két, egymástól elválasztott részre osztja: Csehországra és Szlovákiára. A szlovákok reprezentánsai ezzel szemben azt állították, hogy nem elválasztójelről, hanem kötőjelről van szó. A kötőjelnek, úgymond, a két szuverén nemzeti köztársaság kapcsolódását kell kifejeznie. Ezen felfogás szerint a régi Csehszlovákia immár meghaladott elnevezés, mivel tagadja a szlovákok identitását. Ezt az identitást a kötőjel és az elnevezés második felében lévő nagy „Sz” betű segítségével kell kifejezni.

Mint tudjuk, a szövetségi parlament a vitát először egy szerencsétlen kompromisszummal oldotta meg: a köztársaság cseh elnevezésének elválasztójel nélkül kellett volna

szerepelnie (Csehszlovák Szövetségi Köztársaság), szlovák megfelelőjének pedig kötőjellel (Cseh—Szlovák Szövetségi Köztársaság). A mindkét oldalon megnyilvánuló viharos tiltakozások után a parlament újabb kompromisszumos megoldásra jutott. Ennek eredménye a „Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság”. Esetlen, nehézkes ez a hivatalosnak szánt elnevezés, mely a köznapi nyelvben nem használható, mely nem ad a szépségre, ellenben a lehető leghűségesebben próbálja kifejeznie a csehszlovák föderáció tényleges helyzetét.

A köztársaság új elnevezésének az ún. csehszlovakista eszme végleges bukását kell jeleznie, egyúttal azonban azzal a veszéllyel is fenyeget, hogy magának a csehszlovák államiságnak az alapjait ássa majd alá. A köztársaság új elnevezését illetően olyan értelmezési kísérletekkel találkozunk, amelyek szerint a közös területen megvalósuló államiság eredeti koncepcióját az elkülönült szlovák nemzeti államiság és az elkülönült cseh nemzeti államiság eszméje váltja fel. Úgy vélem, az államiság felfogásának eme két koncepciója nem létezhet egymás mellett, egymástól függetlenül; nem komplementerek, s nem is lehetnek azok, mert ellentétesek s kölcsönösen kizárják egymást.

A csehszlovák államiság eszméje a csehszlovakizmus eszméjében gyökerezik, mely arra helyezi a hangsúlyt, ami a cseheket és a szlovákokat egymáshoz közelíti, ami bennük közös. Ezzel ellentétben a szlovák államiság eszméjében azon van a hangsúly, ami a szlovákokat

megkülönbözteti a csehektől, ami az ő sajátosságuk. Ez a sajátosság, vélik, oly fontos és lényeges, hogy alapul szolgál az önálló, szuverén nemzetállam iránti igényre: nélküle állítólag lehetetlen volna a szlovákok autochton létezése és nem fejlődhetnének fentebb említett eszméjük szellemében.

A szlovák államiságnak csupán egy artikulált és kidolgozott eszméjét ismerem: a l'udákot (szó szerinti fordításban a népieset, néppártit, melyet Hlinka Szlovák Néppártja — *Hlinková slovenská ľudová strana* — dolgozott ki a két világháború között; e párt híveit nevezték l'udákoknak — a fordító megj.). E szerint „a szlovák nemzeti ideológiáját megalapozó és formáló elem a keresztény erkölcs”. A vele kifejezetten ellentétes „cseh szabadgondolkodásnak Szlovákiában nem volt talaja. Veszélyt jelentett a szlovákokra, mert rombolóan hatott a tekintélyre, relativizálta az erkölcsöt, a kultúra terén pedig individualista értékrendre támaszkodott” — így definiálja a szlovák államiság eszméjének tartalmát és szükségletét J. Stasko l'udák történész és teoretikus (a *Tvorcovia nového Slovenska* — Az új Szlovákia alkotói — című, 1982-ben Kanadában kiadott kötetben).

A csehszlovakizmus eszméjének kiindulópontja a cseh—szlovák kölcsönösség régóta tartó történelmi ténybelisége. E kölcsönösséget az határozta és határozza meg, hogy a cseh és a szlovák területek közös történelmük kezdetétől egymás közvetlen szomszédai voltak ebben az európai térségben, hogy e területek lakóinak nyelve oly közel áll egy-

Miroslav Kusý professzor Perez de Cuellaral, az ENSZ főtitkárával

Miroslav Kusý professzor (sz. 1931) filozófiát tanult a prágai Károly Egyetemen. A pozsonyi egyetemen filozófiát és marxista ismeretelméletet adott elő. Reformkommunistaként a hatvanas évek közepétől egyre élénkebb tevékenységet fejtett ki a politológia és a politikai publicistika területén. 1968-ban a dubčeki irányvonalat támogatta — ebben az évben mintegy kétszáz cikket és tanulmányt írt, valamint az Intézményesített forradalom c. könyvet. Augusztus után az SZLKP KB ideológiai osztályának lett a vezetője, ám a Gustáv Husákkal való éles koncepcionális ellentétek miatt 1969 áprilisában eltávolították az apparátusból. Kizárták a pártból, majd az egyetemről is elbocsátották. Dokumentátorként, később a Charta 77 aláírását követően segédmunkásként dolgozott. Egy ideig munkanélküli volt, 1980 és 1989 között ismét a dokumentációban dolgozott. Szamizdat kiadványokban publikált, dolgozott a Szabad Európának, a tagja volt a Charta 77 „szóvivői testületének”. Szlovákiában a rendőri üldözés legfőbb célpontjai közé tartozott, kétszer volt börtönben, 1989-ben az ún. pozsonyi ötös perében ítélték el, november 17. után szabadult. A Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalomban dolgozik, annak születésétől kezdve a központban. Rövid ideig közéleti funkciót töltött be, tagja volt a szövetségi kormánynak, 1990 januárjától a pozsonyi Komensky Egyetem rektora. Fontosabb művei: *Bevezetés a filozófiába*, *Marxista ismeretelmélet, A művészet és a megismerés*, *Az elmélet és a gyakorlat viszonyáról*, *A politika filozófiája*, *Marxista filozófia*, *A Nagy Fivér és a Nagy Nővér* (Milan Šimečkával együtt), ezen kívül több nagyobb tanulmány a Charta 77-ről és az ún. reális szocializmusról.

máshoz, hogy lehetővé teszi egymás közvetlen megértését; hogy a történelmi események a két területet nagyon sokszor közvetlenül egybekapcsolták, saját történelmük folyamán pedig kölcsönösen és markánsan befolyásolták egymást; hogy a csehek és a szlovákok között mindvégig gazdag kulturális és gazdasági kapcsolatok voltak, s ezek alapján folyamatosan jöttek létre a kölcsönös kötődések. A cseh—szlovák kölcsönösség e vitathatatlan tényeit a szlovák szeparatisták sem tagadhatták és tagadják: csupán ahhoz ragaszkodnak, hogy a már említett (vagy másmilyen?) különbözőségek minőségileg magasabb rendűek a fenti tényeknél.

A cseh—szlovák kölcsönösség történeti ténybelisége ily módon a csehszlovák államiság eszméjének tartalmi megindokolását jelentő ún. csehszlovakista eszme számára is racionális, elvitathatatlan kiindulópontot jelent. S itt máris eljutottunk a csehszlovakizmus eszméjének hírhedt neuralgikus pontjához: ez nem más, mint az egységes csehszlovák nemzet koncepciója. E koncepció volt a csehszlovakizmus eszméjének korabeli kifejezője, s bizonyos korabeli kontextusban annak kifejlődé-

sét és megerősítését szolgálta. Tegyük hozzá nyomban, hogy ez a „kifejlődés” spekulatív és jogosulatlan feltételezésekre alapozódott, mivel hibás feltevésekből indult ki. Ma már ugyanis tudjuk, hogy egységes csehszlovák nemzet nincs, nem volt és nem is lesz soha.

Az egységes csehszlovák nemzet koncepciójának kritikusai keményen, szinte gyűlölettel s főleg elfogultan beszélnek róla — nem is annyira tartalmát, inkább a „szándéka-ít” célozva meg. „Ideológiai fikciónak”, mi több, „tudatos hazugságnak” tekintik. A „nagy cseh politika” produktumának mondják, „mely a cseh királyok középkori tradícióját akarta folytatni” — állítja a ludák orientációjú I. Krizliak (az *Új Szlovákia* alkotói c. kötetben). Szlovákiának a cseh burzsoá általi kizsákmányolását kellett volna ideológiailag igazolni — ezt már a kommunista kritikusok mondják. Nem volt egyéb pusztá taktikai fogásnál, teszik hozzá, melyet ad hoc eszeltek ki és érvényesítettek, külföldi missziójában Masaryknak volt rá szüksége, aki a nagyhatalmak előtt ezzel indokolta az új csehszlovák állam tervét; idehaza pedig az osztrák és magyar igényekkel szemben szolgálta a cseh és szlovák ellenállást.

Az igazság és az igazságosság érdekében világosan meg kell mondanunk, hogy az egységes csehszlovák nemzet koncepciója nem a „nagy cseh” expanzionisták vagy kapitalisták, s nem is Masaryk találmánya. Még kevésbé állítható, hogy a csehek azért rukkoltak vele elő, mert segítségével akarták ferevezetni és becsapni az „ártatlan szlovák népet”.

Amikor Masaryk felkarolja a koncepciót, az már legalább fél évszázados, ha nem hosszabb pályafutást tudhat maga mögött. Palacky kimondta az 1849-es kroměřízi országgyűlésen elmondott beszédében. Formálásában és hirdetésében azonban kezdettől fogva részt vettek jelentős szlovák személyiségek is, például Hurban a prágai Nemzeti Színház 1868-as alapkövetelésénél kifejezetten a csehszlovák nemzetről

beszél, amelybe mind a csehek, mind a szlovákok beletartoznak. Ennek a koncepciónak tehát már akkortól kezdve megvoltak a nagyon is reprezentatív támogatói mindkét oldalon. A koncepció érvényesítése és fejlesztése terén Masarykot már a „Hlas” prágai szlovákok általi 1898-as alapításától kezdve aktívan támogatta a szlovák hlaszisták egész mozgalma, élén V. Šrobárral és P. Blahoval. Štefánik álláspontja ebben a kérdésben ismert. Az egységes csehszlovák nemzet koncepciója mellett azonban olyan szlovák személyiségek is felsorakoztak, mint Országh és Tajovský, Jesenský és Daxner, Hodža és Stodola. Sőt maga „Hlinka lett Šrobár mellett a csehszlovák államiségért küzdő személyiségek egyik legagilisabb képviselője” — miként azt V. Plevza marxista történész is a javára írja. Azt jelentené ez, hogy ily módon Hlinka is elfogadja az egységes csehszlovák nemzet koncepcióját? Ezt tetszés szerint magyarázhatjuk, a valóság azonban az, hogy sem Hlinkától, sem Jurigától, sem az akkor idők más jelentős szlovák nacionalistájától „nincs kéznél semmiféle, a szlovákok nevében tett nyilatkozat, miszerint elfogadják vagy elvetik ezt a gondolatot” — állapítja meg a már idézett J. Staško (*Az Új Szlovákia alkotói*). Mégpedig annak ellenére, hogy részt vettek a cseh—szlovák kölcsönösséget kifejező luhačovicei találkozók, amelyeken éppen ez a koncepció dominált.

Ha volt is itt valamiféle taktikázás az egységes csehszlovák nemzet koncepciójával, akkor biztos, hogy nem Masaryk és eszmei követői részéről. Nem hogy ez a koncepció számára csupán alkalmi taktikai eszköz lett volna: hanem „a csehszlovák nemzet gondolata Masaryk számára gondolkodásának és cselekvésének filozófiája s egyszersmind politikai alapját jelentette” — maga J. Staško szolgáltatta ily módon elégtelt Masaryknak (ugyanott).

Most pedig feltehetjük azt a bizonyos, lényegbe vágó de teljesen

történelmietlen kérdést: vajon az összes megnevezett és meg nem nevezett „csehszlovák” olyan korlátolt lett volna, hogy e koncepció megannyi szembeötlő hibáját nem vette észre? Nem, itt okos és becsületes emberekről, gondolkodókról és történészekről, a kulturális és a politikai személyiségekről volt szó. Azonban ez a koncepció a korának megfelelő, a történettudomány akkori állapotának szempontjából tisztességesen kidolgozott, a szakmai, kulturális és politikai körök által jobbra elfogadott történelmi hipotézis volt, mely legkevesebb fél évszázadon át, de talán tovább is életben maradt. Engesztelhetetlen ellenfelei csak később támadtak, az elméleti és politikai kritika ösztüze csak ex post, az első köztársaság létrejötte után zúdult rá. Az igazsághoz híven azt is be kell ismerni, hogy mindaddig a szlovákok nem terjesztettek elő más alternatívát Masaryk programja ellenében: „a szlovák értelmiség nem határozta meg politikai krédóját egy külön program keretében”, miként azt Staško is beismeri (ugyanott).

Igaz, az egységes csehszlovák nemzet koncepciójának ezt követő — váratlan és szenvedélyes — kritikáját a cseh félnek nem volna szabad úgy értelmeznie, mintha a szlovákok elárulták volna a csehszlovák államiség eszméjét, mintha hálátlansággal fizettek volna a magyar iga alóli felszabadításért. Ez a szlovák álláspont inkább kijózanító reakció volt az egységes csehszlovák nemzet koncepciójának tényleges következményeire, a koncepciónak az új államban való megvalósulására: épp az állam építésének reális gyakorlata, a csehek és a szlovákok együttélésének tényei, amelyek a koncepció hatására alakultak, mindez leleplezte a koncepció érezhető gyengéit is. Csúppán ezen az alapon jutottak el a szlovákok arra a politikai álláspontra, hogy nem érhetik be az egységes csehszlovák nemzet valamiféle magyarországi (természetesen a történeti Magyarországról, az „Uhors-

ko”-ról van szó — a fordító megj.) ágának a szerepével. Politikailag egyre inkább valóban önálló nemzetnek érezték is magukat, s ennek igyekeztek érvényt is szerezni az első köztársaság által nyújtott, minőségileg új lehetőségek keretében. Ez az önmegvalósítási folyamat nyert államjogi betetőzést a köztársaság föderatív elrendezése által.

Így hát a föderáció végérvényesen pontot tesz az egységes csehszlovák nemzet végére. Semmiképp sem kellene azonban pontot tennie magának a csehszlovák államiségnek a végére: ha ezt eredményezné, önnön értelmét vesztené el. A föderáció éppen hogy ismét aktualizálta a régi és állandóan megújuló kérdést: Mi legyen együttélésünk értelme? Maradjon valamiféle újszerűen értelmezett csehszlovakizmus? Semmi jobbat nem találok, mint a nemzeti önállóság és az egységes csehszlovák államiség kombinációját. Az 1918-as évben számunkra, szlovákok számára a csehszlovakizmus eszméjének egzisztenciális értelme volt: vagy elfogadjuk, vagy pedig nemzetként elpusztulunk. Akkor más reális választási lehetőségünk nem volt. De most sem látok más, jobb megoldást, mint újrakezdeni közös öntudatunk építését, annak a tudatnak a kialakítását, hogy — nemzeti önazonosságunkon kívül és rajta túlmenően — a közös csehszlovák államiség értelmében csehszlovákok is vagyunk. Tehát annak tudatosítását, hogy nem csupán a szövetségi minisztériumok és a hivatalosan nyilvántartott csehszlovák állampolgárság köt össze bennünket, hanem a pozitív „csehszlovakizmus” eleven és tovább élő ideája, mint a valódi cseh—szlovák kölcsönösség mindkét nemzetünk tudatában jelen lévő gyümölcse.

Ugyanis ennek az eszmének az elfogadásán és megszilárdításán kívül a csehszlovák föderációnak nincs semmiféle más *raison d'être*-e.

Pozsony, 1990 májusa

G. Kovács László fordítása

Kapronczay Károly

MENEKÜLTEK MAGYARORSZÁGON A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

Az elmúlt évben gyakran felbukkant a hazai sajtóban idősebb Antall József neve, nem mint a szabad választás után győztes párt kormány élére állt miniszterelnök édesapja, hanem a második világháború éveiben a magyar földre menekült üldözöttek ellátásának, jogvédelmének megszervezője, aki 1945 után kisgazdapárti politikusként, újjáépítési miniszterként tagja volt Nagy Ferenc kormányának. Hosszú évtizedekig visszavonultan élt, de még politikai ellenfelei is elismerték mindazt, amit annak idején az erdélyi magyar, a zsidó, a lengyel, a francia, az olasz és még sok más menekültért tett, amiért megjárta 1944 tavaszától a Gestapo börtöneit, amiért 1945 után magas kitüntetésekkel jutalmazták, amiért százezrek gondoltak rá később mint megmentőjükre.

Idősebb Antall József 1896. március 28-án született a dunántúli Somló-hegy alján fekvő Orosziban. Ősei résztvettek az elmúlt századok valamennyi függetlenségi háborújában, beleértve természetesen az 1848/49-es szabadságharcot is, amiről számos közvetlen emlék és családtörténeti feljegyzés maradt.

E családi múlt, a különösebb gesztusok nélküli magyarságtudat része lett később Antall József politikai és szociális hitvallásának, és alakítólag hatott pályafutására. Ez a tudat nem jelentett számára „magyarodást”, hiszen magyarságát adottságnak tekintette, és idegenkedett annak külső formáitól. Szociális érzése teret kapott később a szociálpolitikában, aminek hivatalos művelésére is módja volt. Humanizmusa eleve megóvta a más népek gyűlöletétől vagy megvetésétől, aminek gyökere nemcsak tanulmányaiban keresendő, hanem abban is, hogy igen korán kapcsolatba került más népek fiaival.

A Somló-vidék színmagyar tájáról került Lőcsére gimnáziumba, ahol az egyetlen magyar anyanyelvű volt az osztályban a cipszer (német) és szlovák gyerekek között. Két évet töltött itt, tanulmányait a pesti piaristáknál folytatta. Érettségi vizsgát az első világháború kirobbanásának évében tett, és szinte természetes volt, hogy bevonult katonának, és frontszolgálatra vezényelték. Apjával egyidőben került ki fiatal tisztként az orosz frontra, ahol alakulata lengyelek lakta vidéken állomásozott, katonái között pedig számos nemzetiségi volt. 1915-ben fogságba került. A fogságban megismerhette Oroszország sokféle népét az Uraihegység lábainál, valamint a német, osztrák, török és más nemzetek fiaiból kikerült fogolytársait. Élete végéig emlékezett az őt elfogó cserkesz lovasságra, az orosz tisztek lovagias magatartására.

Orosz fogságból visszatérve befejezte a jogi tanulmányait, majd köztisztviselői pályára lépett. 1932-ben a Belügyminisztérium munkatársa lett, ahol elsősorban szociális kérdésekkel foglalkozott, részese lett az „Egri (Magyar) Norma” néven ismert szociális modell kidolgozásának. Széles körű közigazgatási és szociális tevékenység után lett előbb helyettes irányítója, majd vezetője a Belügyminisztérium IX. Osztályának, amelynek szociálpolitikai feladatköre volt „az általános segélyezés”. Ide tartoztak a legkülönbözőbb segélyezési ügyek, az önkormányzatoknak nyújtó állami segélyek, a szegényellátás és a világháború éveitől kezdődő szociális kérdéssé nyilvánított menekültügy is.

A menekültügy bonyolult és összetett kérdés volt, amit talán ő maga világított meg legjobban emlékirataiban:

„A menekültügy magyarországi

kezelése, az ebben követett irányvonalna kormányzat és a politikai ellenzék különleges együttműködésén alapult. A hozzánk menekült külföldi állampolgárok legnagyobb két csoportját az erdélyi magyarok és a lengyelek alkották. Később még jelentékenyebb csoportok keletkeztek, bár létszámban nem közelítették meg az előbbieket. Így a franciák, angolok, oroszok, jugoszlávok, hollandok, belgák, csehek és a különböző országokból érkezett és nálunk keresztény iratokkal ellátott zsidók, illetve Olaszország »átállása« után a badoglionista olaszok. Természetesen a Magyarországra menekült, idegen állampolgárságú magyarok megítélésében, kezelésében nem voltak ellentétek a magyar kormányzat és a különbözőpolitikai irányzatok között. De egészen más helyzet alakult ki a náci Németországgal szemben álló országok menekültjeivel kapcsolatban, noha még ott is voltak különbségek szimpátiában. A hitleri Németország győzelmében hívó és a magyar sorsot ahhoz kötő konzervatívabb és radikálisabb, de mindenképpen »jobbboldali« és »németbarát« körök, együttműködve a nyomást gyakorló német diplomáciai és katonai erőkkel, súlyos nehézségeket támasztottak a menekültügyben. Éppen ezért a kormányzatban belül megoszlottak az erők, változtak az erőviszonyok. Az ellenzéken belül pedig a legitimitástól a szociáldemokratákig létrejött az egyetértés Magyarország jövője, a tisztességes emberi és politikai magatartás tekintetében, ami leginkább éppen a menekültügyben virágzott ki...

Azt hiszem, hogy senki sem gondolja komolyan Magyarország akkori politikai rendszere ismeretében, hogy lehetséges lett volna a menekültügy korrekt kezelése Horthy

Miklós kormányzó egyetértése nélkül. Továbbá Teleki Pál miniszterelnök, majd Kállay Miklós miniszterelnök kifejezett támogatása, biztató intenciói nélkül. Nem szólva Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterről, aki a menekültügyben a háború egész időszaka alatt védelmezője és segítője volt a menekülteknek, illetve azoknak, akik e kérdésekkel közvetlenül foglalkoztak. Különösen fontosá vált a szerepe, amikor Bárdossy László miniszterelnöksége idején, illetve a Honvédelmi Minisztérium élén történő személycserék, a vezérkari főnökség egyes tagjainak magatartása következtében kedvezőtlen helyzet teremtődött. Talán mondanom sem kell, hogy a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium magas rangú vezetői előtt milyen fontos kérdésként merült fel a menekültügy, és mennyire érezhették munkánk fontosságát...”

Időrendi szempontból elsőnek az erdélyi magyar menekülteket kell említenünk, akiknek a számát az egész világháború időszakában 200 ezerre lehet tenni. Az első világháborút követő nagy menekült tömeg lassan felszívódott a húszas évek fo-

Idősebb Antall József és J. Bavier, a Nemzetközi Vöröskereszt alelnöke a keszthelyi lengyel menekülttábor látogatásakor

lyamán. A kiélezett nemzetközi helyzetben, a második világháború előtt kialakult bel- és külpolitikai feszültségek következtében 1938-tól egyre nagyobb tömegekben léptek erdélyi magyarok hazánk földjére. Ennek oka részben a magyar kisebbségnek a román államban bizonytalanul váló helyzetéből fakadt, amelynek következtében tízezzrel érkeztek erdélyi magyarok, sőt velük együtt szászok is. Észak-Erdély visszacsatolása után viszont hatalmas népvándorlás indult meg délről északra és északról délre. A menekültek elhelyezése, munkába állítása és segélyezése egyaránt szociális feladat volt, amelynek irányításával Antall Józsefet bízták meg. Táborokat, iskolákat állítottak fel részükre. 1941-ben ő kapott megbízást a bukovinai székelyek betelepítésére, és sok más hasonló akciót szervezett a határokon — gyakran a történelmi határokon túli — szóránymagyar-ság betelepítésére, megmentésére.

Ausztria és Csehszlovákia bekebelezése, illetve feldarabolása után 1938/39-ben több tízezer érkeztek hozzánk, részben politikai menekültek, részben zsidónak minősülő személyek. A velük való bánásmód különös figyelmet igényelt, hiszen Budapestnek számolnia kellett a náci külügyminisztérium erőteljes tiltakozásával. Azonban Magyarország — mint említettük — a második világháború kitörése előtt is szervezett központja lett az üldözöttek menekítésének, ami ebben az esetben nemcsak a befogadásra, hanem a továbbmenekítésre is kiterjedt. Így 1939 júliusában a magyar külügyminiszter tudtával, Antall József szervezésében — az Erzsébet királyné és a Carl Dusan tehergőzösök közel 900 — zömmel cseh, szlovák, felvidéki, kárpátaljai, német és osztrák — zsidót vittek le a Duna-torkolati Sulinába, ahol — a vesztégári parancsot megszegve — a nyílt tengeren átszállították őket a Palesztinába induló „Noemi Julia” nevű panamai teherhajóra. Az utat a Magyar Külügyminisztérium biztosította. Valójában a panamai hajó volt az utolsó gőzös, amely még zavartalanul eljutott úticéljához. A menekülés ezen

formája a következő évben is megismétlődött. 1940 májusában egy bolgár lobogó alatt hajózó gőzösön Pozsonyból vittek több száz zsidót a Duna torkolatához, az utat a magyar hatóságok biztosították.

1939 őszén a lengyel katonai és polgári menekültekkel együtt érkezett több ezer lengyel zsidó befogadásának kérdését súlyosbította az 1939. évi IV. ún. második zsidótörvény, amelyet a magyar földre lépett lengyel zsidókkal szemben is alkalmazni kellett volna, ám a magyar menekültügyi politika ezt nem hajtotta végre, mit sem törődve a szélsőjobboldal és a budapesti német követség szüntelen tiltakozásával. A magyar törvények közé 1936-ban becikkelyezett – a háborúk esetén a katonai foglyokkal és menekültekkel foglalkozó – második genfi

egyezményt nem hogy maradéktalanul betartotta, hanem az egész menekültügyet szociális kérdéssé nyilvánította. Ebben a vonatkozásban a magyar felfogás túllépte a nemzetközi jogban rögzítetteket, humanizmusával egyedülálló példát szolgáltatott Európának.

Antall József már 1939. szeptember végén utasította a menekülteket fogadó határkörzetek közigazgatási vezetőit, hogy egyetlen személyt se vegyenek zsidóként nyilvántartásba, mindenkit keresztény papírokkal lássanak el, kivéve, ha valaki minden körülmények között ragaszkodik hitéhez. A németek által megszállt területekről ekkor kb. három-négy ezer lengyel zsidó

Menekültek a Népszálló bejáratánál a háború alatt

érkezett, jelentős számban katonák, a polgári személyek között pedig sok gyermek. Mindenkit megkülönböztetés nélkül helyeztek el ideiglenes, később végleges táborokba, a zsidóságukhoz ragaszkodókat pedig a budapesti és vidéki zsidó közösségek gondjaira bízta, és természetesen nekik is folyósították a segélyeket, szeretetadományokat.

A zsidókkal való bánásmód azonnal a németek tiltakozását váltotta ki, az azonban lényegében nem változott Magyarország német megszállásáig. A már itt élőkhöz 1941-ben újabb tömegek érkeztek, elsősorban az akkor a németek által elfoglalt Lwów, Stanisławów, Kolomija környékéről.

A Magyar Belügyminisztérium IX. Osztálya a Duna-kanyarban – Esztergom környékén – helyezett el jelentős számú lengyel zsidót, s nekik óvodákat (Szentendre, Leányfalu, Csobánka), Budapest környékén (Rákosfalván és Csillaghegyen) kollégiumi rendszerű iskolákat szervezett. Balatonbogláron sok zsidó fiatal kapott lehetőséget a Lengyel Ifjúsági Táboroként működő, valójában az akkori Európa egyetlen lengyel gimnáziumában tanulási lehetőséget. A német tiltakozások miatt 1943-ban változtatni kellett ezen az iskolai rendszeren, hivatalosan megszüntették a lengyel zsidó iskolákat, viszont teljesen titkos körülmények között megszervezték a 150 férőhelyes váci „Lengyel Tiszti Árvák Otthonát”, ahol valójában zsidó gyermekek éltek és tanultak. Elsősorban a németek által megszállt területekről menekített gyermekeket – sokukat a koncentrációs táborokba menő vonatokból „dobták ki” szüleik – helyezték el. Az árvák álcázása olyan tökéletesen sikerült, hogy a helyi hatóságok is csak 1944 márciusa után szereztek tudomást igazi rendeltetéséről.

1946 tavaszán Antall Józsefet a lengyel állam magas kitüntetésben részesítette, az egykori lengyel zsidó menekültek díszoklevélben fejezték ki köszönetüket. 1989-ben egy Budapesten járt izraeli delegáció hivatalosan is közölte, hogy Antall József emlékének Izraelben emlékfát ültettek, és posztumusz kitüntetésben is részesítik.

Menekültügyi tevékenységének politikailag legfontosabb területe a lengyel menekültügy volt. Az első

Vasúton érkezett menekültek

lengyel menekültek 1939. szeptember 10-én léptek magyar földre, a következő napokban már tízezzrel érkeztek. A magyar kormány a nyugati hatalmak felé tett gesztusként és a hagyományos magyar–lengyel barátság érdekében is gyors lépéseket tett a lengyelek jogvédelmére, ellátására. Jogi lehetőséget erre a már említett nemzetközi egyezmények, elsősorban a magyar törvények közé 1936-ban beiktatott genfi egyezmény nyújtott, amely a háborús konfliktusok idején hadifüggségbe esett vagy más állam területére menekült katonákról intézkedett. A polgári menekültek kérdését az előbbi nemzetközi megállapodások alig érintették.

A lengyel katonákkal — mint lefegyverzett „internáltakkal” — a Honvédelmi Minisztérium XXI. osztálya foglalkozott. Vezetője Baló Zoltán ezredes volt, majd német követelésre történt leváltása után Utassy Loránd ezredes lépett a helyébe. A lengyel tábortokat zömében az ország középső és déli területén jelölték ki, ezzel is megkönnyítették a lengyelek továbbáramlását Jugoszlávián keresztül Franciaország és a Közel-Kelet felé. A polgári menekültek ügyében 1939. szeptember utolsó napjaiban értekeztetést hívtak össze a Belügyminisztériumban, és itt született döntés arról, hogy a lengyel menekültek a IX. Osztály gondozásába kerülnek. Így a menekültek ügyében nem rendőrségi, hanem szociális eljárást foganatosítottak. Ez a döntés alapjaiban határozta meg azután nemcsak a lengyel, hanem az egész második világháború idején a magyar földre menekült idegenek sorsát. Az osztály élére ekkor állították Antall Józsefet, aki egyben menekültügyi kormánybiztosi felhatalmazást is kapott. A feladat nem volt könnyű, hiszen a második világháború éve alatt mintegy százezer lengyel fordult meg hazánk területén, zömük 1939 őszén lépett magyar földre. Ismét Antall József visszaemlékezéséből idézünk:

„...A Belügyminisztériumban — a miniszteren kívül — az államtitkárok támogatását is élveztem, kivéve Nobczos Miklós politikai államtitkárét, aki minden eszközzel igyekezett az erdélyi menekültek mellett a lengyel és a többi menekültet is hatáskörébe vonni. Politikai működése nyilvánvalóan Keresztes-Fischer ellensúlyozását szolgálta, de a háború folyamán, az erőviszonyok alakulá-

sa következtében sikerült tőle megszabadulnia. Magam — a miniszter hallgatólagos hozzájárulásával — már előbb végrehajtottam »elszakadó hadműveletemet«. Teleki Pál és Kállay Miklós több alkalommal kértett magához a menekültek ügyében, Keresztes-Fischer pedig rendszeresen és személyesen referáltatott magának. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a menekültek ügyében soha semmiféle utasítást nem kaptam a miniszterelnöktől vagy közvetlen főnökömtől, a belügyminisztertől. Referálásomat, azt, amit politikailag szükségesnek tartottam elmondani, tudomásul vették, és bizalmukról biztosítottak.

Ennél többet a háború körülményei között nem várhattam és nem is vártam. Pontosan kell értelmeznie az utókornak a körülményeket. A kormányzat Hitler-ellenes, akkori szóval »angolbarát« orientációjú tagjai nem utasítottak a menekültek szöktetésének elősegítésére, erről ritkán és mindig meghatározott beállítással esett szó. Nem adtak utasítást iskolák stb. felállítására, még kevésbé zsidó menekülteknek keresztény papirokkal való ellátására. De éreztem, hogy a miniszter mellett van, élveztem bizalmát. Ezt azzal viszonoztam, hogy nem tájékoztattam a kényelmetlen kérdésekről, hanem azokat magam intéztem, vagy olyan ellenzéki barátaimmal, mint például Varga Béla balatonbogiári plébános, kispardapárti országgyűlési képviselővel. A Belügyminisztériumban igen nagy szerepet játszott minden jó ügyben, a menekültügyi sikerének elősegítésében is, az elnöki osztály főnöke, Osváth László miniszteri osztályfőnök, Keresztes-Fischer belügyminiszter legbizalmasabb munkatársa. A közöttünk kialakult személyes barátság és politikai egyetértés nélkül aligha vált volna működésünk olyan sikeressé. Ő is egyike azoknak, akiről a mai Magyarország megfeledezett, számos igazságtalanságot kellett elviselnie, hasonlóan Baló Zoltánhoz, Utassy-

hoz és még igen sok volt kollegámhoz, akik nélkül nem beszélhetnénk a »másik Magyarországról«, bár szerény, de elvitathatatlan eredményeiről, jó tetteiről. Noha ezt soha nem szögeztük le, az akkori idők társadalmi és hivatali stílusában nem rögzítettük, de mindig az volt az érzésem, hogy mint »személyzeti főnök« ő javasolt Keresztes-Fischernél a menekültügyi élére. A miniszter,

majd. Teleki Pál olyan bizalommal és kitüntető elismeréssel kezelt, ami a legjobb információra mutatott. Azt hiszem, hogy a bizalmat megszol-gáltam a német Gestapo börtönéig. Osváth László igen sokat tett a menekültügyi sikeréért, rendelkezésre bocsátotta azokat az eszközöket, amelyekre szükség volt, ellátott bölcs tanácsaival és »közvetített« nem egy olyan kérdésben, ahol az ő emberi és politikai tapintatára volt szükség.”

Amikor Antall József átvette a menekültügyi irányítását, a lengyelek fogadására nem volt még, nem is lehetett semmiféle terv. A háború kezdetén, a német–szovjet megállapodást követő hetekben rövid idő alatt történt meg a lengyel katonai összeomlás, de nem fegyverletétel. Tömegével jelentek meg katonai és polgári menekültek a lengyel–magyar határon. A Honvédelmi Minisztérium fel volt készülve a katonai menekültek fogadására, de a Belügyminisztériumnak még nem volt ilyen szervezeti egysége. Az ideiglenes állapotok rendezésében segített a Magyar Vöröskereszt, az 1939 szeptemberében életre hívott Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság és a társadalom emberbaráti egyesületei.

A katonák tovább akartak harcolni, a Lengyel Követség és az ide települt lengyel katonai parancsnokságok azonnal hozzákezdtek az evakuáció megszervezéséhez. A hazánkba menekült lengyelek többsége 1940 tavaszára távozott, csatlakozott a lengyel kormány nyugaton újjászervezett hadseregéhez. A nálunk maradt katonai és polgári személyek végleges »táborokba« kerültek, kialakították érdekvédelmi, kulturális egyesületeiket, megteremtődtek az oktatás, az egészségügyi ellátás feltételei, az egyéni megélhetés lehetőségei.

A polgári »menekülttábor« nem volt tábor a szó igazi értelmében, határai azonosak voltak a helyet biztosító falu (vagy város) közigazgatási hatáiraival, amelyeken belül a menekültek magánházaknál nyertek elhelyezést és szabadon mozoghattak. Részükre — a család nagyságától és képzettségétől függő — differenciált napidíjat biztosítottak, melynek havi összege azonos volt a hazai átlagjövedelemmel. A táborok parancsnokai a helyi jegyzők, főtisztviselők vagy polgármesterek voltak, utasításaikat közvetlenül a IX. Oszt-

tálytól kapták. Később a polgári és katonai menekülteknek munkavállalási engedélyeket adtak, így lehetőségük nyílt magasabb jövedelem eléréséhez.

A lengyel emigránsok titkos és illegális szervezeteket alkottak. A titkos szervezetek a Hitler-ellenes ellenálláshoz kapcsolódtak, a nyílt intézmények pedig a magyarországi menekültek érdekvédelmét szolgálták.

Nyílt titok volt, hogy a Magyarországon működő titkos lengyel katonai állomások összekötő kapocsként szerepelnek a nyugati szövetségesek oldalán harcoló lengyel hadsereg és a hazai ellenállás között. Magyarországon keresztül futottak a fűtővonalak, nálunk képezték ki a harcra indulók többségét. Nem véletlenül kísérte élénk figyelemmel a német elhárítás a magyarországi lengyel emigráció életét, mozgását, a velük való bánásmódot, amit bizonyít számtalan német tiltakozás, kiadati követelés. Ezen tiltakozások egyik „tárgya” Antall József tevékenysége volt, aki gyakran a kiadati követelésben szereplő személyeket „egyszerűen eltüntette” valamilyen táborban, hogy más néven, más papírokkal tovább menekülhessenek.

Antall Józsefet a lengyelek bizalmukba fogadták, gyakran lett legfelső ügyeik intézője. Például 1943 nyarán a londoni kormánytól nem érkezett meg időben a hazai ellenállásnak szánt összegek egy része, de az ő segítségével kölcsönhöz jutottak. A lengyelek Antall Józsefet „apónak” nevezték maguk között, neve és címe a megszállt lengyel területeken is közkézen forgott, gyakran jöttek később is lengyel földről menekültek, akik csak ezt az egy nevet ismerték, de biztosak voltak benne, hogy ő majd segít rajtuk.

Éppen a lengyelekkel való bánásmód bátorította fel a magyar–német határ közelébe szállított francia, angol, holland és szovjet hadifoglyokat, hogy Magyarországon át kíséreljenek szökést. A legjelentősebb csoport – mintegy 3–4 ezer személy – a francia katonáké volt, akik Franciaország összeomlása után németországi táborokba kerültek, és onnan szöktek Magyarországra. Velük egyidőben polgári személyek is érkeztek. A francia katonák jó részét Balatonbogláron táborban helyezték el, sokan pedig családokhoz és különböző intézményekhez kerültek. Nem kis dolog volt az akkori

Erdélyi menekültek, 1944. októberben

Európában, hogy 1943. július 14-én a francia nemzeti ünnepen a Balaton partján felvonták a francia zászlót, a francia és a magyar himnusz kíséretével, francia ezredes vezényszavára, tisztelgő magyar tisztek jelenlétében.

A franciákkal együtt hollandok, belgák, több brit hadifogoly tiszt és katona szökött ide Németországból, akiket azután – a lengyelek titkos útjain – továbbirányítottak. Ezért Antall József 1945 őszén Alexander tábornagytól, a földközi-tengeri front főparancsnokától, a Churchill-kormány későbbi hadügyminiszterétől elismerő okiratot kapott. Valóságos menekült-„paradicsom” alakult ki Magyarországon 1943-ban, hiszen a megszállt cseh területekről is szöktek ide cseh tisztek, akik innen tovább mentek kormányuk szolgálatába nyugatra.

Külön kell szólnunk az orosz hadifoglyok ügyéről. A második világháború alatt Magyarországon nem voltak szovjet hadifoglyok, mivel a német és a magyar vezérkar között olyan gyakorlati megállapodás szü-

Erdélyi menekültek a vagonban, 1944 októberében

letett, hogy a magyar csapatok a fogóságukba esett oroszokat átadják a németeknek. A magyar–német határ közelében lévő fogolytáborokba különböző ipari létesítményekbe sok szovjet katonát vittek. Hamarosan közülük is számosan érkeztek

nyugat felől, s őket ki kellett volna szolgáltatni a németeknek. Ezzel sokan nem nem értettek egyet, — Antall József sem, mert a genfi konvenció megsértését látták volna benne. A szovjet szökevények Antall József védelme alá kerültek, polgári állományba vették fel és különböző nemzetiségű hamis iratokkal látták el őket. Antall József szülőfaluja közelében, Somlószlósön helyezte el őket, de éltek más helyeken, Budapesten is. Antall József munkatársai között a Belügyminisztériumban nemcsak lengyel, francia referens volt, hanem Borisz Csukovin néven egy leningrádi tanár is, aki az oroszokkal foglalkozott. (Később együtt raboskodott Antall Józseffel a Gestapón.) Sokan megtanultak magyarul, szabadon mozogtak a Somló környékén. Sorsuk tragikusan végződött: a szovjet csapatok megjelenése után összeszedték őket, nem egyet még helyben kivégeztek, a táborparancsnokot letartóztatták és elvitték.

A menekültek utolsó nagyobb csoportját, mintegy ezer szökött olasz katona alkotta, aki Olaszországnak a háborúból történt kiugrása után, 1943 nyarán-őszén került hozzánk. A kiugrás máról holnapra német hadifoglyokká minősítette az olasz hadsereg tagjait. A balkáni olasz hadsereg katonáit Magyarországon keresztül szállították Németországba. Ezek közül a badoglionista olaszok közül igen sokan leugráltak a vonatokról és menedékkertet kértek. Helyzetüket bonyolította, hogy ekkor Magyarországon két diplomáciai olasz testület — a fasiszta és a badoglionista — képviselte Olaszországot. Az utóbbi szoros kapcsolatban állt a pápai nunciátúrával, Angelo Rotta nunciussal, aki mint a budapesti diplomáciai testület doyenje egyébként is fontos szerepet játszott a menekültek védelmében, főleg 1942-től kezdve bizalmas együttműködésben Antall Józseffel.

A szökött olasz katonák — a jogszabályoknak megfelelően — a HM XXI. Osztályának felügyelete alá kerültek, de a két követség közötti feszültség, valamint a biztonságosabb elhelyezés érdekében a honvédség által őrzött, de a BM IX. Osztálya alá tartozó táborokba irányították őket. Az olaszok számára Dákán, Újszászon és Tetétlenben jelöltek ki táborokat, míg a németek és a fasiszta olasz követség által név szerint is körözött olasz tisztakat ha-

mis papírokkal másol bújatták el. Közöttük volt az olasz királyi család két tagja is, akiket Antall József — erdélyi magyar menekültként — Somlószlósön bújtatott el. (Elfogásukkal a németek az olasz királyt akarták zsarolni.) Az olasz katonák a lengyel és francia menekültekhez hasonlóan érdekvédelmi szervezetet alakítottak, ellátásuk és jogvédelmük azonos volt Európa többi menekültjéhez.

A második világháború katonai fordulópontja (El-Alamein, Sztálingrád) után egyre inkább előtérbe került a magyar kilépés keresése. Ennek egyik nem lényegtelen vonatkozása, hogy a kiváló „lengyel kapcsolatokkal” rendelkező Antall József szerepet játszott Kállay Miklós és Sikorski tábornok, a lengyel emigráns kormány fejének kapcsolatfelvételében. Személyesen vitt el közvetítő lengyel diplomátákat a magyar miniszterelnökhöz. A lengyel „kapcsolat” kb. két héttel korábban jelezte Antall Józsefnek Magyarország tervezett német megszállását, aki értesülését azonnal közölte Keresztes-Fischer belügyminiszterrel. (Ő pedig a miniszterelnökkel.) A német megszállás éjszakáján Antall József mindenkit értesített akit tudott, telefonált a lengyeleknek, a franciáknak, a magyar politikusoknak, figyelmeztette őket a veszélyre. Maga pedig a hivatalában egész éjszaka és másnap égette az iratokat, illetve küldte szét megbízható embeereknek. (Ezek a megmentett értékes iratok később az 1947. évi párizsi béketárgyalásokra kiküldött magyar dokumentáció fontos részét alkották, majd titokzatos körülmények között elvesztek.)

A Sztójay-kormány megalakulása után Antall József azonnal benyújtotta lemondását és nyugdíjazását kérte. Nemsokkal ezután a Gestapo letartóztatta, 1944 őszéig fogva tartotta, halálosan megfenyegette a menekültekért kifejtett tevékenységéért. 1944 októberében szabadult, azokkal együtt, akiknek elengedését Horthy Miklós kormányzó elérte a németeknél. Szabadulása után — 1945 áprilisáig — Somló környékén élt, és ekkor kiszagdapárti politikusként bekapcsolódott a politikai életbe.

A Független Kiszagdapártnak 1931-től volt tagja. Eckhart Tiborhoz, Tildy Zoltánhoz, Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, Nagy Ferenchez és Varga Bélához fűződő kapcsolata már a menekültügyben is komoly segítségét, szükség esetén parlamenti

támogatást biztosított számára. Varga Bélával együttműködve lett Somogy megye a lengyelek egyik fontos menedéke, Balatonboglár pedig a lengyel oktatás központja. Ugyancsak szoros szálak fűzték a szociális kérdések iránt is érzékeny népi írókhoz, majd pedig 1944 őszén Bajcsy-Zsilinszky Endre irányította ellenállási mozgalomhoz. 1945 tavaszán újjáépítési államtitkárrá nevezték ki, 1945. szeptember 15-től, 1946. július 23-ig újjáépítési miniszter volt Tildy Zoltán, majd Nagy Ferenc koalíciós kormányában. Több alkalommal megbízott pénzügyminiszterként is működött. 1946 júliusában a Független Kiszagdapárt érdekében mondott le miniszteri tisztéről, hiszen a párt legfontosabb vezetői az állam, a parlament és a kormány élén álltak. Ettől kezdve pártigazgatóként, a Magyar Vöröskereszt, a Külforgalmi Rt. és a Lengyel–Magyar Kereskedelmi Kamara elnökeként működött, 1945–1946-ban nemzetgyűlési, 1947–1949-ben országgyűlési képviselőként Vassprém megyét képviselte. 1949 tavaszán visszavonult a politikai élettől, nehéz körülmények között Budapesten és Somlón élt. 1956 őszén részt vett a Független Kiszagdapárt újjászervezésében. 1957-től teljes visszavonultságban élt Budapesten, itt hunyt el 1974. július 24-én. A Farkasréti temetőben levő síremlékén a lengyel sas és a *Polonia semper fidelis* emlékezteti az oda vándorló lengyeleket és magyarokat arra, amit annak idején annyi emberért tett.

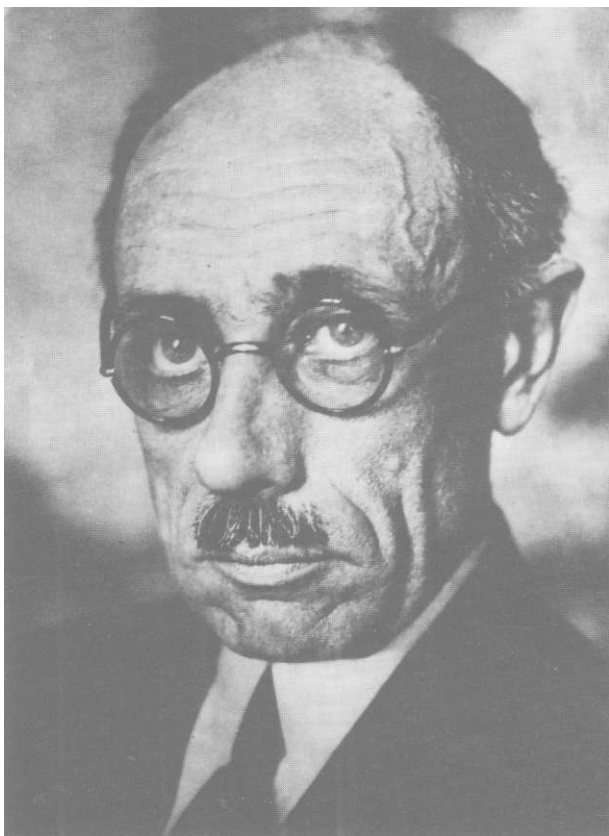
Életében — a lengyelek Polonia Restituta és a Magyar Köztársaság kitüntetésén kívül — kevesebb elismerés érte, mint napjainkban, hiszen a menekültügy a hetvenes évek közepéig számúzve volt a magyar történeti kutatásból, a sajtóból és az utókor elismeréséből. Nevét lehetett számúzni a köztudatból, viszont azt nem, amit 1945 decemberében a lengyel zsidók által kiállított okirat így fogalmazott:

„... ünnepélyesen kinyilatkozzuk, hogy a nemzetünk tragédiája miatt fájó szívünkben örökre megőrizzük a hála érzését és meleg ragaszkodásunkat az Ön személye iránt, s hogy az Ön nevét, amely arany betűkkel van beírva az őszinte és igaz demokrácia, valamint a szeretet eszméjéért és az összes nemzetek közti megbékélésért vívott harc történetében, emlékezetébe vessük utódainknak is.” ■

Tilkovszky Lóránt

„NEM ÉS NEM - AMÍG ÉN ÉLEK!”

Egy magyar miniszterelnök halálának
50. évfordulójára

Gróf Teleki Pál

Teleki Pál neve elválaszthatatlanul összefonódott azokkal a törekvésekkel, amelyek meggyőzni igyekeztek a világot arról, hogy igazságot kell szolgáltatni a trianoni békeszerződés által megnyomorított Magyarországnak. E diktátum aláírásának s a magyar nemzetgyűlés általi ratifikáltatásának, elkerülhetetlenségéről Teleki úgy győzte meg az elkeseredett magyar közvéleményt, hogy egyúttal meghirdette az igazságtalan békeszerződés Magyarországot sújtó határozatainak felülvizsgálatáért, revíziójáért megindítandó szívós küzdelmet.

Az alapot ehhez a világháború után létrehozott Nemzetek Szövetsége — közkeletű nevén: a Népszövetség — egyességokmányának híres 19. cikke jelentette, amely megadta az alkalmazhatatlanná vált szerződések, a világbékét veszélyeztető nemzetközi állapotok újabb megvizsgálásának lehetőségét. A

külföld felé irányuló magyar propaganda természetesen a kialakult helyzet tarthatatlanságát bizonygatta mindazokkal szemben, akik mereven ragaszkodtak a status quo változatlan fenntartásához, ebben látva a béke tartósságának biztosítékát, de kétségtelen, hogy a trianoni Magyarország rendkívül súlyos gazdasági és egyéb problémái és a kisantantszövetségbe tömörülő szomszédos országokban kisebbségi sorsra jutott magyarok millióinak helyzete veszélyeztették a térség nyugalalmát.

Teleki Pál, aki első miniszterelnökségét (1920–1921) követően — nyilvánosságra nem hozott megbízás alapján — kormánybiztosként irányította évek hosszú során át a magyar revíziós propagandát, mindenesetre arra törekedett, hogy a magyar érzelmi megnyilvánulásokat egész Európa, sőt a nagyvilág számára jobban elfogadható, jól megalapozott higgadt érveléssel helyettesítse. A már korábban világhírnévre szert tett földrajztudós Teleki e hazafias nemzeti feladatnak érzett cél szolgálataiba állította rendkívül sokoldalú — gazdaságföldrajzi, térképészeti, statisztikai, állam- és jogtudományi, történelmi — ismereteit. A politika, közélet, tudomány, művészet sok külföldi kiválóságát nyerte meg, hogy jóindulatúlag érdeklődjék a magyar nemzet sorsa iránt, s támogassa törekvéseit. Magyar Szociográfiai Intézet, majd Allamtudományi Intézet elnevezéssel tulajdonképpen a Magyarországtól elcsatolt területek „adatbankját”, illetve az egész térség problémái rendezésének „tervezőintézetét” hozta létre. Emellett kezdeményezte a közigazgatás korszerűsítését, a szociális viszonyoknak — a konzervatív reform szellemében történő — javítását, már csak azért is, mert mindebben az ország „revízióképességének” feltételét látta.

A húszas évek magyar külpolitikájában meghatározó jelentőségű volt, hogy Magyarország már 1922-ben tagja lett a Nemzetek Szövetségének, s annak keretében, békés úton kereste a problémák megoldását. A hasonló sorsú, de immár demokratikus alkotmánnyal rendelkező, szintén a békés revíziót hangoztató weimari Németországban — amelyet csak 1926-ban vettek fel a Nemzetek Szövetségébe — a magyar politika potenciális szövetségést látott. A Magyarországot körülvevő kisantantgyűrű megtörése érdekében a magyar külpolitika Jugoszlávia felé közeledett, ám Horthy kormányzó gesztusértékű 1926. évi mohácsi beszéde (amelyet a nagy nemzeti tragédia 400. évfordulóján tartott) viszonzatlan maradt. A magyar külpolitika ezt követően Olaszország — Jugoszlávia ellenfele — felé fordult, és 1927-ben vele kötött szövetséget. A Jugoszláviával való megegyezés, úgy tűnt, végleg lekerül a napirendről.

Teleki szoros német kapcsolataiban abban a mértékben értékelődtek át, ahogyan Németországban a húszas évek végén, a harmincas évek elején előtört a nemzetiszocializmus. A hatalomátvétel utáni, hitleri Németországban veszedelmet látott, de „dinamizmusát”, amellyel az európai status quo fellazítására tört, előnyösnek tartotta a magyar békerevíziós törekvések szempontjából, minthogy azok nem találtak megfelelő méltánylásra a Nemzetek Szövetsége fórumain. Németország és Olaszország viszonyának tengelykapcsolattá szilárdulását követően Olaszországban remélte — de egyre kevésbé tudta — megtalálni a német befolyás bizonyos ellensúlyát. A tengelyhatalmakhoz való egyoldalú igazodásnak nem volt híve; továbbra is szükségesnek tartotta, hogy a magyar revíziós politika igényeit Anglia és Franciaország is elismerje.

Baljós körülmények közt érkeztek el azonban a magyar revíziós politika első „sikerei”. A nyugati demokráciák — Anglia, Franciaország — érdektelenségüket nyilvánították, s 1938 novemberében a fasiszta tengelyhatalmak — Németország, Olaszország — bécsi döntőbírói ítélete folytán kerültek vissza a Felvidék és Kárpátalja többségében magyarlakta déli szegélyterületei, miután a Teleki Pál vezette magyar delegáció eredménytelenül tárgyalt Komáromban a Tiso szlovák miniszterelnök által vezetett csehszlovák delegációval. Az 1939 februárjában ismét miniszterelnökké kinevezett Telekinek márciusban sikerült látszólag ugyan független katonai akcióval birtokba venni egész Kárpátalját, de ez valóban a németek engedélyének volt köszönhető, akik a magyar akciót Csehszlovákia teljes feldarabolására irányuló tervükbe illesztették. Teleki ekkor még, úgy látszott, sikerrel tér ki a revíziós területgyarapodások fejében elvárt ellenszolgáltatások elől: 1939 szeptemberében, a második világháború kitörésekor megtagadta, hogy a német csapatok magyar területen vonulhassanak át Lengyelország ellen, s a lengyel menekültek tömeges befogadásával, illetve nyugatra segítségével impozánsan jelezte, hogy nem vállal egyoldalú elkötelezettséget.

Az ország türelmetlen vezető körei azonban mielőbbi újabb revíziós sikerekre vágytak, s a felhevült közvélemény „Mindent vissza!” jelszavától volt hangos az utca. Erdély kérdése került előtérbe, s Teleki erős szorongások közt dolgozott visszaszerzésének előkészítésén. Toleráns nemzetiségpolitikai irányelvei ellenére a katonai majd az azt felváltó polgári közigazgatás hibájából ugyanis aggasztó állapotba kerültek az addig visszacsatolt területek, s tanácsosabbnak vélte volna, ha a viszonyok konszolidálódásáig várnának a következő lépéssel. „Erdélyért nem szabad bedobni az egész ország tétjét”, mondogatta, érezve, hogy a németek ezúttal már súlyos számlát fognak benyújtani, s megnövekedett erejük folytán — miután Franciaországot is legázolták — módjukban lesz kiegyenlítését megkövetelni. 1940. augusztus végén ismét sor került a tengelyhatalmak bécsi döntőbíráskodására, melynek nyomán visszakerült Kelet-Magyarország, Észak-Erdély és a Székelyföld. Ezen — ismét csak részleges — területgyarapodás fejében nagyobb szervezkedési szabadságot kellett biztosítani a nemzetiszocialista világnézetet valló és a náci Németország kezére játszó nyilasoknak és volksbundistáknak; a megerősödött szélsőjobboldali erők belső és Németország külső nyomására meg kellett kezdeni egy harmadik zsidótörvény előkészítését is. Most már — az angol kormány figyelmeztetése ellenére

— Magyarország területén át is szállítottak német csapatokat — ezúttal Romániába, a román haderő korszerű kiképzésére küldött „tancsapatok” címén, valójában a romániai olajmezők biztosítására. Minthogy a Magyarország javára történt két bécsi döntésbe bele nem nyugvó szomszédos országok — a németek 1939 tavaszán létesült szlovák bábállama és Románia — szintén Németországnál igyekeztek érdekeket szerezni, annál a nagyhatalomnál, amely hitük szerint véglegesen meg fogja rajzolni a második világháború utáni Európa térképét, a revíziós területgyarapodások megtartására s további — elsősorban dél-erdélyi — területszerzésre törekvő Teleki belesodródott a versengésbe: a vetélytársakat megelőzve elsőnek csatlakoztatta Magyarországot 1940 novemberében a német—olasz—japán hatalmi blokkhoz, az ún. háromhatalmi egyezményhez.

Teleki érezte, hogy e lépésével veszélyes lejtőre kerülhet az ország, hacsak nem találja meg ennek bizonyos — remélt — ellensúlyát. A tizenöt évvel korábbi mohácsi közeledési kísérlet emlékét felelevenítve, de immár a kölcsönös érdekeltség kinyilvánítása mellett indultak meg a tárgyalások Jugoszláviával, s vezettek 1940 decemberében egy olyan barátsági szerződés megkötésére, mely szerint „a két ország között állandó béke és örök barátság fog fennállni”, minden őket érintő kérdést tárgyalások útján fognak rendezni, s mindezzel „a Duna vidékének békéjét és jólétét fogják szolgálni”. A szerződéssel Teleki által elérni kívánt közvetlen cél ugyan kimondatlanul is az volt, hogy Jugoszlávia jóindulatú semlegességet tanúsítson az előbb-utóbb elkerülhetetlennek vélt magyar—román fegyveres összeütközés esetén, de távlatosabb jelentősége az lett volna, hogy a teljes elszigetelődés veszélyének kitett Magyarország számára Jugoszlávián keresztül fenntartsa a kapcsolatot az 1939 ősze óta két szembenálló táborra szakadt világháborús Európa másik felével.

Teleki legfőbb célja azt volt, hogy Magyarországot megóvja a második világháborúba való belekeveredéstől, s hogy a Németország számára kényszerűen vagy számításból tett engedmények ellenére megőrizze az ország függetlenségét. A parlamenttel ugyanazon a napon, egymást követően szavaztatta meg 1941 februárjában Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez és a magyar—jugoszláv örökbarátsági szerződést, ezzel is kiemelve, hogy ez utóbbinak ellensúlyszerepet szán. Míg a háromhatalmi szerződéshez való csatlakozás ellen Bajcsy-Zsilinszky Endre és két másik független kisgazdapárti társa „nem” szavazattal tiltakozott, a szociáldemokrata és liberális képviselők pedig távolmaradtak a szavazástól, addig a jugoszláv szerződést, miután a baloldali képviselők visszajöttek, viszont a szélsőjobboldali képviselők vonultak ki tüntetően a teremből, egyhangúan fogadták el.

A német diplomácia nem gördített akadályokat a magyar—jugoszláv barátkozás útjába, ellenben a maga részéről azon fáradozott, hogy a jugoszláv kormányt is megnyerje a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra. Ezt 1941 márciusában sikerült is elérnie, ám a csatlakozást aláíró kormányt Belgrádban megbuktatták. Ez kellemetlen fordulat volt német szempontból, mert a csatlakozás lett volna hivatva megeremteni annak feltételét, hogy a német csapatok átvonulhassanak Jugoszlávián a Görögországban megsegítésre szoruló olasz támadó csapatok erősítésére. Hitler elhatározta, hogy célját a

délszláv állam lerohanása és megsemmisítése útján éri el. Felszólította a magyar kormányt, hogy a német csapatokkal együtt, amelyek Magyarország területét is felhasználják a Jugoszlávia elleni felvonuláshoz, a magyar hadsereg is vegyen részt az akcióban. Ennek során a magyarok visszafoglalhatják mindazokat a területeket, amelyeket a trianoni békeszerződés Jugoszláviához csatolt.

Telekit teljesen megdöbbenette ez a váratlan fejlemény. Nem volt kétséges számára, hogy az a nemzet, amelynek vezetői képesek elrendelni egy olyan ország megtámadását, amellyel csak néhány hónapja kötöttek örök barátságra szóló szerződést, elveszíti becsületét a világ szemében. A németekkel való nyílt együttműködés beleránthatja Magyarországot a világháborúba. Ám hogyan térhetne ki Hitler ajánlata, követelése elől? Rövidesen kiderült, hogy senkire sem számíthat, aggályai sehoh sem találhatnak meghallgatásra. Az ország katonai vezetői összejátszanak a németekkel, és sikeresen befolyásolják Horthy Miklós kormányzót, „a legfelsőbb hadurat”. A kormány s a parlament tagjainak többsége megszédül az újabb területi revízió váratlan lehetőségétől, s nem látja a veszélyeket. A revízió gondolatával két évtizeden át telített közvélemény hogyan fogadná, hogy az ország vezetése nem meri megragadni a felkínált lehetőséget? Nem söpörn-e el az ilyen kormányt pillanatok alatt a közháborodás, s nem ragadná-e magához a hatalmat a németek maradéktalan kiszolgáltatására kész szélsőjobboldal?

Szörnyű dilemmájában vergődve Teleki úgy vélte, nem tehet mást és többet, mint hogy olyan feltételekhez próbálja kötni az akcióban való részvételt, amelyek talán enyhíthetnék annak ódiomát: Németország ne használja Magyarországot területét hadibázisul, a magyar csapatokat csak korlátozott mértékben mozgósítsák, és csak akkor indítsák meg őket, amikor a jugoszláv állam már szét-esett, megszűnt létezni; a magyar lakosság védelme címen vonuljanak be, s ne lépék túl a régi, történelmi Magyarország határát stb. Ezek után a minisztertanács bejelentette lemondási szándékát. Minisztertársai azonban a nemzet érdekeire hivatkozva lebeszéltek erről, s a kormányzó is teljes bizalmáról biztosította. A néhány nap múlva összeült Legfelső Honvédelmi Tanács — a vezérkar főnökének bevonásával és Horthy mint „legfelsőbb hadúr” elnökletével tartott minisztertanács —, szintén elfogadta Teleki fenti kikötéseit.

A miniszterelnöknek azonban hamarosan azt kellett tapasztalnia, hogy a német véderő-főparancsnokság kérésére a magyar vezérkar főnökének sikerült Horthyt rábírnia: több lényeges vonatkozásban tekintsen el Teleki feltételeitől, amelyeket pedig az imént még maga is jóváhagyott. A miniszterelnök felháborodottan tiltakozott, hogy a nemzet becsületének mentése érdekében tett kikötéseit semmibe véve eleget tesznek a németek követeléseinek. „Nem és nem — amíg én élek!” — kiáltotta a telefonba; a vonal másik végén Horthy volt.

Keserű csalódást érzett a végzetesen befolyásolható kormányzó állhatatlansága miatt, s ezt csak tetézte a londoni magyar követtől kapott értesülés, hogy az angol kormány a Teleki-féle kikötések mellett sem tartja elfogadhatónak a Jugoszlávia elleni akcióban való részvételt, s azt nem csak a diplomáciai viszony megszakításával kívánja megtorolni, hanem háborús oknak is tekinti. A súlyos neuraszténiában szenvedő Teleki idegzete nem bírta tovább e napok rendkívüli feszültségét: mély depressziós

állapotában öngyilkosságra szánta el magát. Búcsúlevelet írt Horthynak, amelyben elsősorban önmagát vádolta azért, hogy „szószegők lettünk, gyávaságból”, hogy „a gazemberek oldalára álltunk”, s ezzel a magyar nemzetnek „odadobtuk becsületét”. Megundorodott saját látzatmentő elgondolásától, hogy — a magyar lakosság védelmének szükségességére hivatkozva — a már felbomlott, megszűnt Jugoszláviába vonuljanak be a magyar csapatok, magukhoz ragadva annak korábban Magyarországhoz tartozó területeit: „a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz!” — írta a magát bűnösnek valló búcsúlevelében —, „Hullarablók leszünk! A legpocsekabb nemzet.”

E búcsúleveléhez Teleki — ugyancsak Horthyhoz — egy lemondólevelet mellékel, amellyel célja az volt, hogy ha öngyilkossági kísérlete nem sikerülne, és életben maradna, ne adhassák ki az ő nevében a barátsági szerződést megszegő intézkedéseket.

Teleki 1941. április 3-án hajnalban elküldött öngyilkossága napján német motorizált alakulatok dübörögtek végig a dunai rakpartokon, s német repülőgépek alacsony repülésben húztak el a főváros felett. Ennek láttán sokakban felmerült, nem a németek gyilkolták-e meg Magyarország miniszterelnökét, aki aligha járulhatott hozzá ehhez a német katonai átvonuláshoz. Akik nem vonták kétségbe az öngyilkosság tényét, demonstratív tiltakozásnak fogták fel. Megerősítették őket ebben Churchill angol miniszterelnöknek a sajtó és a rádió útján ismeretessé vált kijelentései, aki így nyilatkozott Teleki haláláról s annak összefüggéséről a Jugoszlávia ellen előkészített akcióval: „Teleki gróf inkább megölte magát, semhogy részt vegyen egy ilyen becstelen lépésben.” Kilátásba helyezte, hogy a békekonferencia majdan honorálni fogja Magyarország miniszterelnökének erkölcsi nagyságát: „A tárgyalásztalnál majd szabadon kell hagynunk egy széket Teleki Pál gróf számára. Ez az üres szék figyelmeztesse a jelenlévőket, hogy a magyar nemzetnek egy olyan miniszterelnöke volt, aki feláldozta magát az igazságért, amelyért mi is harcolunk.”

A nemzeti gyász azonban nem tántorította el sem Horthyt, sem az elhunyt helyébe miniszterelnökké kinevezett Bárdossy Lászlót attól, hogy megragadják a Hitler kínálta újabb területszerzési lehetőséget, bár most már maguk is ügyeltek az óvatosságra. Hitler bátorító levele ezt a magatartást ezúttal akceptálta. Az akció végül is sikerült, a nagypénteken megindult csapatok „magyar fel-támadást” hoztak, újabb revíziós területgyarapodást. Horthy és Bárdossy megkönnyebbüléssel fogadták, hogy Anglia „ezúttal is csak blöffölt”: csak a diplomáciai viszony megszakításával reagált a végrehajtott akcióra, így Magyarország még nem sodródott bele a világháborúba. „A rémlátomásokban szenvedő szerencsétlen Teleki kishitűségének áldozata lett” — mondogatták.

A magyar presztízsnak azonban vége lett, s miután Magyarország néhány hónap múlva a németek oldalán hadba lépett immár a Szovjetunió ellen, majd hadiállapotban lévőknek nyilvánította magát annak nyugati szövetségeseivel is, sorsa végleg megpecsételődött. A háborúból való kibontakozást sürgető ellenzék nem véletlenül adta ki a jelszót: „Vissza Telekihez!”, de már hiába. A németek oldalán ismét háborúvesztes Magyarországot újabb nemzeti tragédiájára a béketárgyaláson már Teleki Pál üres széke sem emlékeztethetett.

A PÁPAI NUNCIUS ÉS SZÁLASI FERENC

Magyarországon 1944. március 19-e előtt a mintegy 800 ezerre becsült zsidónak minősített magyar állampolgárok többségének élete biztonságban volt. A katonai munkaszolgálatra bevonultatottak kivételével a magyarországi zsidók hazánk német megszállásáig csak bizonytalan szöbeszédemből kaphattak olykor-olykor hírt arról, hogy a náci és európai csatlósaiak milliósázmra terelik gettókba, majd munka- és haláltáborokba hitsorsosaikat. Hitler 1942–1943 folyamán többször is követelte Horthytól, hogy „rendezze” Magyarországon a „zsidókérdést”. A konzervatív, a hagyományos vallási alapon antiszemita kormányzó ekkor még nem volt hajlandó több százezer honfitársra kiirtásában bűnszegédi bűnrészesként a náci Führerét segíteni.

1944. március 19-e után azonban Horthy szabad kezét adott a Sztójay-kormánynak a „zsidókérdés rendezésére”. 1944. július első hetéig a magyar csendőri és rendőri erők, valamint a közigazgatási apparátus és a MÁV alkalmazottainak megfeszített munkája „eredményeképpen” több mint 400 ezer zsidót tereltek gettókba, onnan gyűjtőtáborokba, majd marhavagonokba préselve deportálták ezeket a szerencsétlen embereket.

Horthy csak ekkor, 1944. július elején lépett közbe, leállította a deportálásokat. Döntésében szerepet játszott a szövetséges antifasiszta erők normandiai partraszállásának és a Vörös Hadsereg nagy nyári offenzívájának sikere, hatott rá a svéd király, az amerikai elnök, a canterbury-i érsek és a pápa tiltakozása. XII. Pius ugyan a nyilvánosság előtt soha, egyetlen egy alkalommal sem ítélte el a náci népirtó politikáját, de például magyarországi képviselője, Monsignore Angelo Rotta zsidómentő munkásságát támogatta. A pápai nuncius zsidómentő tevékenységéről sajnálatos módon keveset tud a nagyközönség. Raoul Wallenberg tragikus sorsa elhomályosítja a világháborúban semleges orszá-

gok Budapesten akkreditált diplomatáinak, közöttük is elsősorban Angelo Rottának, Friedrich Bornnak (a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselője volt) és Carl Lutznak (Svájc budapesti konzulja volt) áldozatos és rendkívül eredményes munkásságát.

Egy 1945. augusztus 10-én kelt „Bizalmas” jelzést viselő külügyminisztériumi összefoglaló jelentés szerint Langlet Waldemar, a Svéd Vöröskereszt budapesti főmegbízottja találta ki, hogy az üldözött zsidóknak ún. védőlevelet (németül: Schutzbrief) adjanak. Ezek szövege szerint a védőlevél tulajdonosának személyéhez svéd érdekek fűződnek, és az illető a Svéd Vöröskereszt oltalma alatt áll. A valóságban a védőlevelek és a védőútlevelek (Schutzpass) kiadásának ötlete minden bizonnyal Carl Lutztól származott és a svájci követségen dolgozó cionista ellenállók már áprilistól kezdve „gyártották” is ezeket az okmányokat. A magyar külügyminisztérium — írja a fentebb idézett jelentés — „jóindulatúan tolerálta” ezeket a minden jogi alapot nélkülöző iratokat, „a belügyi hatóságok pedig nem rendelkeztek azokkal a nemzetközi jogi ismeretekkel, amelyeknek alapján ezeknek az okmányoknak valódi jellegét megítélhették volna... Október 15-e után pedig már az egész Szálasi-kormányt (a külügyminisztérium nyilas vezetőségét beleértve) a teljes tudatlanság és tájékozatlanság jellemezte” — állapította meg a külügyminisztériumi jelentés.¹

Nem csak emberek kaptak ilyen védőiratokat, a semleges követségek és a vöröskeresztek egész háztömböket minősítettek „területenkívülinek” Budapesten.

Ebben a több tízezer üldözött zsidót érintő munkában Angelo Rotta szerepe óriási volt. Mint a budapesti diplomáciai kar rangidőse (1930. május 13. óta szolgált Budapesten) már 1944 márciusától élőszóban és írásban is többször tiltakozott a zsidóüldözések ellen. Rottának nagy

Angelo Rotta pápai nuncius

szerepe volta abban is, hogy a semleges követségek több esetben egységesen, közös memorandumban fordultak a Sztójay-, a Lakatos-, végül a Szálasi-kormányhoz. Angelo Rotta tárgyalásainak jegyzőkönyveit, beadványainak, kérvényeinek egy részét a *Vádirat a náciizmus ellen* c. dokumentumsorozat eddig megjelent kötetekben olvashatjuk.

Jómagam 1989 óta az MTA—Soros Alapítvány támogatásával a *Vádirat-sorozat* IV. kötetéhez gyűjtöm a dokumentumokat. Most e kutatómunka eredményeiből szeretnék néhányat az Európai utas olvasói elé tárni. Tisztelettel emlékezve egy katolikus főpapra és diplomatára, aki 1944-ben Magyarországon az igazi krisztusi elvek és tanítások szellemében próbált segíteni az üldözötteken. A dokumentumok alapján — őszintén remélem — az olvasó világos képet alkothat arról a sokszor teljességgel reménytelennek tűnő küzdelemlről, amelyet Angelo Rotta folytatott a nyilas rezsimmel.

¹ Új Magyar Központi Levéltár, Békeelő-készítő O. i. 11. d. Összefoglaló a Vöröskeresztek 1944–45. évi magyarországi tevékenységéről. 1945. augusztus 10. 13. 1.

1. sz. dokumentum Szálasi Ferenc tárgyalása Angelo Rottával és Carl Joan Danielsson svéd követtel 1944. november 17.

Szálasi hatalomra kerülése után még egy hét sem telt el és Angelo Rotta október 21-én már fölkereste a Külügyminisztérium politikai osztályát. 5 pontban foglalta össze kérdéseit, kívánóságait. Kérte az előző kormányok idején adott mentesítések, védőlevelek tiszteletben tartását. Október 23-án emlékeztetővel fordult a Külügyminisztériumhoz. Beadványainak, tárgyalásainak semmiféle eredménye sem volt, november elején ismét megindult a deportálás. A pápai nuncius Carl Joan Danielsson svéd követtel együtt mint a semleges országok diplomáciai testülete szóvivői jelentek meg a „Nemzetvezetőnél”. A tárgyalásukról készített jegyzőkönyvet a magyarországi zsidó Vészkorszakkal foglalkozó szakirodalomban csak Teleki Éva ismeri, röviden idéz is belőle. (Teleki, 1974, 149.1.) Braham Lévai nyomdokain haladva csak annyit tud, hogy a semleges követségek vezetői november 16-án Wallenberg és Lutz kezdeményezésére memorandumot szerkesztettek, ezt pedig november 17-én este a nuncius és a svéd követ adta át Szálásinak. (Braham, 1981, II. 1075; Lévai, 1948, 327-8.1.)

A Szálasi–Rotta–Danielsson tárgyalásról készült összefoglaló most először kerül publikálásra. Az irat lelőhelye: Országos Levéltár (továbbiakban:

OL) Külügyminisztérium (továbbiakban: Küm.) Politikai O. i. 1944-43. zsidó ügyek. 13. 182.

M. Kir.
Külügyminisztérium
Politikai osztály

Nemzetvezető Polgári Irodája
Miniszter Úr,
Politikai osztály.

Feljegyzés

Angelo Rotta apostoli nunciusnak és Danielsson svéd követnek a Nemzetvezetőnél 1944. november hó 17-én történt látogatásáról.

Nemzetvezető: üdvözölte az apostoli nunciust és érdeklődött, hogy a svéd követ vajon nem csatlakozott-e hozzá, amint az előzőleg tervezve volt.

A nuncius: megköszönte a nemzetvezető üdvözlő szavait és kimentette a svéd követet, aki nyilván közlekedési nehézségek vagy valami előre nem látott körülmény következtében nem jelenhetett meg meg, bár az volt a megállapodásuk, hogy találkoznak a Nunciátúrán.

A svéd követ távollétében is ismertetni kívánja azonban a Budapesten akkreditált semleges követségek álláspontját és kéréseit a Nemzetvezetőhöz a zsidó kérdés tárgyában. A budapesti semleges követségek még augusztus hó folyamán, amikor a budapesti zsidók újabb deportálásáról hírek jelentek meg emlékiratban fordultak az akkori kormányhoz és kérték ennek a tervezett intézkedésnek felfüggesztését. Ez sikerre is vezetett és így többszáz ezer egyén életét mentették meg.

Az október 15-ét követően az új kormány tagjai, de maga a Nemzetvezető is, olyan nyilatkozatot tettek, hogy a zsidók deportálására sor nem fog kerülni, mert munkaerejüket az országban fogják felhasználni és a velük való bánásmód emberséges és igazságos lesz. Sajnálattal kénytelenek megállapítani, a budapesti semleges követségek, hogy az előző kormány emez álláspontjával szemben november eleje óta ismét megindult a zsidók tömeges deportálása Budapestről, még pedig a legembertelenebb körülmények között. Kis gyermekeket szakítanak el anyjuktól, öregeket, betegeket kényszerítenek szabad ég alatt hosszú fárasztó menetésekre a gyűjtőhelyeken és a gyalogmenetek alatt a fátadságtól elcsigázott emberek ételt nem kapnak, a felügyelettel megbízott közegek a legcsekélyebb rendelkezés esetében is fegyverüket használják, aminek következtében számos ha-

láleset fordult elő, amiről a Bécsi úton járók tanúskodhatnak.

A deportálásnak e végrehajtási módja készítette a Budapesten akkreditált semleges követségeket arra, hogy egy memorandumba foglalják össze álláspontjukat, amelyet a Nuncius átadott a Nemzetvezetőnek.

Ebben a memorandumban a semleges követségek kérik a deportálás felfüggesztését, a munkatáborokban szolgáló zsidókkal való emberséges bánásmódot, végül a semleges követségek által folyamatba tett kivándorlási akciók lebonyolításának biztosítását.

Amikor a semleges követségek ebben a kérdésben szót emelnek, teszik ezt Magyarország jó hírneve érdekében is, mert attól tartanak, hogy a zsidókkal szemben gyakorolt mostani bánásmód beszenyezheti Magyarország becsületét. Teszik ezeket a lépésüket a magyar nép érdekében is, nehogy az ellenséges megszálló hatalmak a magyar lakossággal szemben megtorlással éljenek, vagy velük szemben olyan intézkedéseket alkalmazzanak, amelyek hasonlítanak a magyar kormány által a zsidókkal szemben tett rendszabályokhoz.

A követségek e lépésének más célja nincs, mint az emberi szenvedések csökkenését elérni és a háború áldozatainak nyújtandó segítséget fokozni. Ha a magyar kormány most a zsidó kérdés kezelése kapcsán méltányos és emberi szempontokat tud érvényre juttatni, úgy ennek a hatása nem marad el a jövőben a magyar néppel szemben alkalmazandó rendszabályokban.

A nuncius: ezután rátért egyes példák ismertetésére annak igazolásául, hogy a zsidókkal szemben és a kapott kormányigéretekől eltérően, hogyan

Az ungvári zsidók gettóba költöztetése. Megjelent: Magyar Futár, 1944. május 31.

bánnak az alsó szervek. Így utalt arra, hogy éppen ma történt az, hogy a Párt több felfegyverzett közege behatolt a Szentkereszt Egyesület Múzeum krt. 10. szám alatti helyiségeibe, ahol brutálisan megzavart egy összejövetelt, amelyen kikeresztelkedett zsidók voltak. Az Egyesület titkárát a legdurvább szavakkal illették, sőt azt mondták neki, hogy ő is úgy van megfizetve a zsidók által, mint a Pápa maga. A párttagok több egyént a helyszínen összeverték. A Budakeszi úton levő Szent Klára Intézetben, amely szintén a Nunciatúra védelme alatt áll, ugyancsak behatoltak a Párt tagjai és a legerőszakosabban léptek fel az intézet vezetősége és az ott levő személyekkel szemben.

A *nuncius*: hivatkozott arra, hogy ő Rómában volt, amikor Mussolini a híre Marcia su Romára vezette a fassizta feketeingeseket. Amikor a forradalom azonban lezajlott Mussolini kiadta a parancsot, hogy a 30—40 000 feketeinges azonnal tegye le a fegyvert, nehogy a közbiztonságot személyes fellépésükkel veszélyeztessék. A nuncius figyelmébe ajánlja a Nemzetvezetőnek ezért, hogy ne engedje egyes túlbuzgó pártközegek túlkapasait, akik embertelen és példátlan módon járnak el gyermekekkel és asszonyokkal szemben. Meg kellene akadályozni azt, hogy ezek a párttagok fegyverekkel visszaéljenek és fellépésükkel az általános emberi jóérzést megsértsék. Ezeknek a szerveknek a működése ugyanis azt a benyomást kelti, mintha a legális kormány mögött egy másik kormány is léteznék, amely a felelős kormánnyal szemben a felelőtlen elemek fellépését fedezi és így az általános bizonytalanság érzését kelti a magyarok és idegenek körében.

A *nuncius*: figyelmébe ajánlja tehát a Nemzetvezetőnek, hogy igen szigorú intézkedéseket tegyen ezeknek az elhajlásoknak a megakadályozására, amit a semleges követségek amint azt már egyszer említett Magyarországi jó hírneve érdekében kérnek.

Ha a kormány erélyes intézkedéseket nem tudna végrehajtani e téren, úgy maga a Szentszék is kénytelen lesz a kormánnyal szemben elfoglalt igen konciliáns álláspontját revízió alá venni, mert a Nuncius nem hallgathatja el Róma előtt azokat az igen sajnálatos eseteket, amelyek a zsidókérdés kezelése kapcsán a legutóbbi napokban előfordultak és amelyek ha Róma tudomására jutnak, nyomban megváltoztathatják a jelen kormánnyal szemben ott kialakuló hangulatot. Megismétli, hogy Magyarország érdekében tette mindezt szóvá és

Deportálás Kőszegen, 1944. június 30—július 4-ig

kéri szavait, amelyek a budapesti semleges követségek véleményét is visszatükrözik, nyomatékosan tekintbe venni.

Nemzetvezető: üdvözlö az időközben megérkezett svéd követet, aki elnézést kér a késedelemért, de egy könnyű baleset akadályozta meg a pontos megjelenésben. A Nemzetvezető ezután megköszöni a Nunciának az általa átadott emlékiratot és kilátásba helyezi, hogy arra a Külügyminiszter Úrtól érdemleges választ fog kapni. A Memorandumban foglalt tényeket ki fogja vizsgáltatni és a vizsgálat eredményéhez képest fog azokban dönteni.

Közli a Nunciussal, hogy éppen ma délelőtt kérette magához a zsidó kérdésben érdekelt valamennyi minisztert és e kérdés kezelésére nézve végérvényesen döntött, amely döntésben rögzített álláspontját a Külügyminiszter, a német követséggel valamint a semleges követségekkel írásban legrövidebb időn belül

közölni fogja. Mivel ezzel a mai döntéssel a zsidó kérdés kezelését nemzetközi vonatkozásban is véglegesen elintéztnek ítéli, ebben a kérdésben többé nem tud a külföldi követségeknek rendelkezésére állni és így kéri, hogy a jövőben e kérdés kapcsán felmerülő kívánságokkal közvetlenül a külügy- és belügyminiszter urakhoz forduljanak, akik a tőle kapott utasítása alapján az esetleges panaszok orvoslásának módját meg fogják találni.

Ezért tehát részletekkel nem kíván foglalkozni a Nuncius által előadottak kapcsán csupán egy pár megjegyzést kíván tenni:

1.) A budapesti zsidók munkára küldése nem érinti a munkaképteleneket, nőket, gyermekeket, mert ezek Budapesten Gettóban lesznek elhelyezve, ahol mindazoknak a követségeknek, amelyek a zsidók sorsa iránt érdeklődést tanúsítanak módjuk lesz őket egészségügyi szolgálattal vagy népkonyhák útján segíteni.

Angelo Rotta távozik a kormányzótól

2.) Egyes állítólag megtörtént atrocitásokra nézve a legszigorúbb vizsgálatot fogja elrendelni és biztosíthatja arról, hogy ha a hírek a valóságnak megfelelőek, úgy a tetteket legkíméletlenebbül meg fogja torolni, valamint ha a hírek nem helytállóak, úgy a követség informátorai ellen fog a legszigorúbban eljárni.

3.) A Nunciusnak arra a megjegyzésére, hogy Mussolini a forradalom lezajlása után a párt-hadsereget leszerelte, kéri tudomásulvenni, hogy azt kizárólag magyar belügyi kérdésnek tartja, hogy a kormány kit fegyverez fel, vagy kiket fegyverez le, és hogy kit küld az arcvonalra. Meglehet győződve arról, hogy csak megbízható emberek kezébe adunk fegyvert és ha ma a belső fronton folyik tisztogatás, ez a külső arcvonalra. Meglehet győződve arról, hogy csak megbízható emberek kezébe adunk fegyvert és ha ma a belső fronton folyik tisztogatás, ez a külső arcvonalra. Meglehet győződve arról, hogy csak megbízható emberek kezébe adunk fegyvert és ha ma a belső fronton folyik tisztogatás, ez a külső arcvonalra.

4.) Arra a megjegyzésre, hogy a zsidókkal szemben alkalmazott rendszabályoknak esetleg visszahatása lesz a külföldi államokhoz való viszonyunkra, azt a megjegyzést teszi, hogy ha egyes egyéneknek túlkapásaival és 300 000 zsidó miatt a 14 milliónyi magyarság rokonszenvét kívánják egyes államok veszélyeztetni, úgy ezt csak tudomásul vehetjük, ahogy a magyar nemzet a maga egészében ő mellette lesz, ha a zsidók miatt a külföldi kapcsolatok fenntartása vagy a magyar nemzet élete között kell választani.

Nemzetvezető: végül még ismertette, hogy a külügyminiszter által átadandó írásbeli tájékoztatás részletesen ismertetni fogja a zsidók érdekében hozott mai döntést.

Danielsson svéd követ: közli, hogy a Nuncius által előadottakkal a maga részéről teljes mértékben azonosítja magát. Szükségesnek tartja azonban még megemlíteni, hogy a városban hírek terjedtek el arról, hogy a párt szélsőséges elemei a semleges követségek elleni fellépésre készülnek, sőt olyan hírek is vannak mintha ő, valamint a zsidó ügyekkel foglalkozó Wallenberg köv. titkár ellen merényletet készülnének elkövetni. Bár ő nem hisz ezeknek a híreknek, de kötelességének tartja ezeket a Nemzetvezetővel közölni, hogy ő és személyi beosztottjainak védelméről gondoskodás történjen.

Nemzetvezető: megnyugtatta a svéd követet, hogy gondoskodás történik arra nézve, hogy személyi biztonsága a legteljesebb mértékben megóvassék. Kéri őt, hogy ne adjon híresztelésekre, mert ha ezeknek hinnénk, úgy akkor már ő maga sem lenne életben a londoni rádió legújabb híre szerint. Gondoskodni fog arról, hogy ezeknek a híreszteléseknek alapja kideríthessék és ha netán az állapíthatnák meg, hogy ilyen tervek vannak, úgy ezeknek a gazembereknek a baját fogja ellátni, és ha nem, azok ellen fog kíméletlenül fellépni, akik ilyen híreket szárnyra bocsátanak.

Ezek után a Nemzetvezető a svéd követől és Nunciustól szívélyesen búcsút vett, mellyel a kihallgatás véget ért.

2. sz. dokumentum A Külügyminisztérium válasza a semleges követségek 1944. november 17-i memorandumára 1944. november 24.

Rotta és Danielsson előszóban összefoglalta a semleges követségek memorandumának lényegét, ezért az eredetileg 4 oldalas francia nyelvű dokumentum közlésétől most eltekintünk. Az irat lelőhelye: OL, Küm. Politikai O. i. 1944-43. 13. 119.

Rendelkezésünkre áll a Külügyminisztérium hivatalos válaszának géppel írott fogalmazványa. Az iraton Kemény Gábor nyilas külügyminiszter sajátkezű aláírása látható, a dokumentumot a megválaszolt memorandummal azonos levéltári és Küm. jelzet alatt lehet megtalálni. A francia nyelvű irat magyarul így hangzik:

Apostoli Nunciatúra
Bp.

A m. kir. Küm. tisztelettel közli a m. kir. kormány választát a Budapesten akkreditált semleges hatalmak képviselőinek november 17-i memorandumában a zsidókkal szembeni bánásmóddal kapcsolatos kéréseire.

Ad 1. Ami a zsidók németországi munkaszolgálatát illeti, a kir. kormány szeretné ismételt felhívni a képviselők (t. i. diplomáciai képviselők—K. L.) figyelmét a m. kir. Küm. 1944. november 18-i 13.057/pol. sz. szóbeli jegyzéké-

nek második pontja első bekezdésében adott magyarázatra, amely szerint a munkaszolgálatra kijelölt zsidók a magyar nemzet számára fognak Németországban dolgozni. Munkakörülményeiket különleges bizottság fogja ellenőrizni, amelyet ebből a célból küldenek ki Németországba és amelynek egyik tagja a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője lesz, akit az érintett képviselőkkel egyetértésben fognak kijelölni.¹

Ad 2. A munkavégzés céljából táborokban koncentrált személyek semmi féleképpen sincsenek nehezebb helyzetben, mint azon magyar dolgozók ezrei, akiket szintúgy koncentrációs táborokban helyeztek el a kiűrités vagy a légitbombázások következtében.

Ad 3. A magyar kormány kész teljes mértékben és lojálisan végrehajtani a közte és az érdekelt képviselők között létrejött megállapodásokat a tisztelt képviselők által kivándorlásra javasolt zsidókkal kapcsolatban. Mindazonáltal kéri, hogy a részükről is tanúsítsanak tökéletes lojalitást ezen megállapodások végrehajtásakor, nehogy a magyar kormány által nyújtott engedményekkel visszaélések történhessenek. Nagyráértkelve a semleges hatalmak képviselőinek a zsidók iránt mutatott humanitását és könyörületét, a magyar kormány mélységesen meg lenne hatva attól, ha azt látná, hogy ez a végtelen együttérzés, amelyet a képviselő urak tanúsítanak, az ellenség által elfoglalt területeken élő üldözött magyarok milliói vagy a nyílt városok békés lakosságát sújtó légitombázások számos áldozata iránt is megnyilvánulna.

XI. 24.

¹ Az eredetiben ezen a helyen a következő mondat szerepelt: „Itt jegyezzük meg ugyanakkor, hogy kizárólag férfiakat küldenek külföldre.” Ezt a mondatot tintával áthúzták.

3. sz. dokumentum Feljegyzés a külföldi menleveles zsidók összeköltöztetése ügyében Solymossy rendőrtörzsfőfelügyelőnél tervezett értekezletről 1944. november 20.

Solymossy Jánost 1944 júliusában nevezték ki rendőrtörzsfőfelügyelővé. A nyilas hatalomát-

vétel után a budapesti zsidó gettó megszervezésével bízták meg, mint „a zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztos”. Az alábbi dokumentum tanúsága szerint 1944. november 20-án telefonon fölhívta a Külügyminisztérium Politikai Osztályát, ott Zier László nyilas minisz-

teri titkár egyik beosztottjával tárgyalt. A dokumentum különleges értéke az, hogy pontos adatokat tartalmaz a külföldi védeettséget élvező zsidókról.

Az irat lelőhelye: OL, Küm. Politikai O. i. 1944–43. zsidó ügyek, 313-315.1.

Feljegyzés

Budapest, 1944. november 20.

Solymossy rendőrtörzsfőfelügyelő telefonon közölte, hogy a külföldi menleveles zsidók összeköltöztetése tárgyában ma délután 17 órakor érkekezik lesz nála a Mosonyi úti laktanyában az érdekelt külképviseletek megbízottainak bevonásával.

A Maros utcai kórházban 1945. január 12-én elkövetett nyilas tömeggyilkosság áldozatainak exhumálása, 1945. április végén. Az alsó képen a tetemek mögött az elkövetők állnak. Ék Sándor felvétele

Kérte, hogy a külügyminisztérium e megbeszélésen közölje vele, a következőket:

1. Melyik külképviseletnek hány védettje jön tekintetbe?
2. Mi történjen a pápai Nunciatúra védenecivel? (számukat 13 000-re becsüli).
3. Melyik külképviseletnek mely épületek (lakóház, kórház, menhely stb.) vannak védeettsége alatt?

Közöltem Solymossy rendőrtörzsfelügyelővel, hogy a Küm. politikai osztályának helyettes vezetője, Zier miniszteri titkár utasítására közlöm vele, hogy a pápai védenc zsidók a gettóban nyernek elhelyezést.

Egyébként mondtam neki, hogy kérdései tárgyában referálni fogok felsőbbsegemnek.

Az egyes külképviseletek menlevéllel ellátott zsidó védenecinek az összeköltöztetésnél tekintetbe jövő létszáma:

- Svájci Követség: 7800 (Hétezer-nyolcszáz).
  - Svéd Követség: 4500 (Négyezeröttszáz).
  - Portugál Követség: 700 (Hétszáz).
  - Spanyol Követség: 300 (Háromszáz).
- 14 300

A nemzetközi Vöröskereszt 100 zsidó alkalmazottja elhelyezését a Belügyminiszter Úr dönti el.

A Követségek zsidó alkalmazottai a fentiekől függetlenül külön házakban lakhatnak.

A Nunciatúra oltalomlevelével ellátott zsidók csupán abban a kedvezményben részesülhetnek, hogy a tulajdonképpeni gettóban külön házakban lesznek elhelyezve.

A város területén követségi oltalom alatt álló épületek:

1. A Nunciatúra védelme alatt álló kb. 25 épület (menhely stb.) addig amíg azokat a Belügyminiszter Úr a gettóba nem költözteti.
2. A követségi zsidó személyzet elhelyezéséül szolgáló épületek
3. A Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló menhelyek stb., amíg a Belügyminiszter Úr a gettóba nem telepíti őket.

Az irat első oldalán alul ceruzás megjegyzés olvasható:

1. 25 nunciatus ház, addig, míg
2. Köv. személyzet,
3. NK Vöröskereszt asyjljai

A második oldal tetején ceruzás megjegyzés: Solymossynak átadva XI. 20.

Felhasznált szakirodalom és források

- Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon* (Bp., 1948, 478.1.)
- Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözések történetéhez I–III. k. (I. k. 1958, 379. 1. szerk. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek; II. k. 1960, 401. 1. szerk. ua.; III. k. 1967, 720. 1. szerk. Karsai Elek.)
- Braham, Randolph L.: *The politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* I–II. k. (New York, 1981, 1268. 1.)
- Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16.-1945. április 4.* (Bp., 1974, 387. 1.)

„...ZRÍNYI MIKLÓSRA UGYANOLYAN BÜSZKE TUDTAM LENNI, MINT ŞTEFAN CEL MARÉRA...”

Gelu Păteanu
és
Balogh Júlia
beszélgetése

Erdei Katalin felvételei

GELU PĂTEANUT, ha jól tudom, még Kányádi Sándor keresztelte Gyalunak. Különös, hogy mennyire szorosan kötődik a magyarsághoz. Már odahaza, Erdélyben, Romániában is így gondolkodott. Bukarestben volt a Hét szerkesztősége, ha jól tudom, tíz évet töltött a Hét-nél, de 1990 márciusa óta itt él Magyarországon.

– Tényleg Kányádi az irodalmi keresztapám, ugyanis furcsamód az irodalom ismert meg Gyalu becenéven, nagyon szellemes és találó volt ez a név, mert bizony az éleim, azok sohasem hiányoztak, akármilyen problémáról volt szó, igyekeztem a nevemnek megfelelni. Persze, ez nem mindig volt olyan nagyon üdvös számomra, főleg a bukaresti időszakban, amit külön köszönök, hogy megemlített, mert egyik nagyon kedves időszakom. Azt hiszem, az volt a legáldozatosabb része a magyar barátságomnak, a filohungarizmusomnak, ugyanis Bukarest egy olyan város, amit én egyszerűen nem bírok ki, és kimondottan csak azért fogadtam el Huszár Sándor meghívását a Hét-hez – az egyik alapító vagyok –, és azért bírtam ki közel kerek tíz esztendeig, mert valamit még akkor lehetett tenni. Az volt a szerepem a szerkesztőségben, hogy bizonyos román körökkel, szellemi körökkel tartsam a kapcsolatot – persze ezek között sokan politikai exponensek is voltak –, és nagyon

őszintén reméltem, hogy X-nek, Y-nak, Z-nek a fülébe el tudok helyezni ezt-azt. Sajnos, roppant impermeábilis, roppant elzárkózó fülekre találtam. Például Mihail Şora, aki most 90 elején kultuszminiszter volt, akkor még, amikor én Bukarestbe kerültem, szerkesztő volt egy kiadónál, amelyik 1970-ben alakult. Kedvelt engem, mondhatnám, hosszú éjszakákon keresztül magyaráztam neki, hogy mi a magyarkérdés, és egyáltalán mi a magyar nép, és a magyar nemzet, és a magyar kultúra. Döbbenetes volt számomra, most 1990 januárjában, hogy milyen feledékenynek bizonyult.

– *Én úgy tudom, ő nem erdélyi származású?*

– Nem. Talán bánási, ha jól tudom, de van itt egy másik dolog. Ő részint Franciaországban nevelkedett, és tanult. A románok számára mindig Párizs volt a Mekka, szellemileg – ebben volt is valami –, jól tudhatta, ha nem mástól Eminescutól, hogy legtöbbször csak a nyakkenődökötést tanulták meg Párizsban. Ő egyebet is megtanult, és tőle elvártam volna, mert ő egy kicsit közelebb került Európához.

– *Igen, de valahogy itt a mi gondjainkkal, a román–magyar gondokkal az egyik fő probléma az, hogy Trianon nem változtatta meg a magyar–román viszonyt, s annak természetét.*

– Nem, csak sajnos elmérgesítette.

– *Így van. Pedig hát azt is tudnunk kell, hogy a romániai magyar nemzetiség az elmúlt hetven évben soha nem mert olyan közjogi követelésekkel előállni, mint annakidején például a románok, amikor Erdély unióját támadták.*

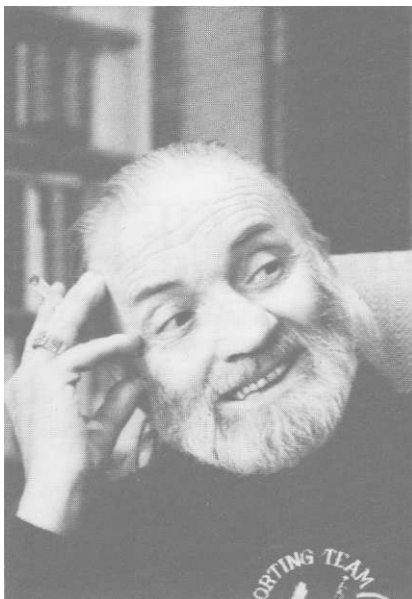
– Messze nem. Édesapám aktív politikus volt, nem elsővonalbeli, de mégis egy kisebb saját pártot is istápol, egy keresztény-szociáldemokrata színezetű pártot, ezzel részt vett a politikai életben, mindezt úgy, hogy a Nagy-Romániát megalkotó irányzathoz, áramlathoz, sőt csoporthoz tartozott, és egész komoly megbízásai voltak. 1918 után négy évig például Sziguránca vezérigazgató volt. Nekem ő és bizonyos kortársai voltak az erdélyi románság igazi elvárásainak, világ- és élet-szemléletének az exponensei. Állíthatom és bizonyíthatom, hogy ezek

az emberek egytől egyik kiábrándult emberek voltak akkor, amikor én már eszmélni kezdtem, tehát a harmincas évek közepe tájától errefelé. Édesapám 1938-ban teljesen visszavonult az egész politikai és közélettől és inkább vállalta, hogy marad egy abszolút provinciális ügyvéd, bár nagyon jó jogász volt. Ő hívta fel a figyelmemet például arra, amit aztán egy évvel ezelőtt a Cseres Tibor könyvében is láttam, a *Vizaknai csatákban*, hogy maga Brátianu, aki a Kárpátok másik oldalán harcolt az annexióért, megjósolta, hogy ez nem lesz sikeres akció. Ő akkor már tudta, sőt papíron rögzítette, hogy az erdélyi románok magasabb színvonalú képviselnek, hogy nekik kiábrándulás lesz a felszabadító testvérekkel való mindennapi és effektív kapcsolat, ami egyébként meg is történt. Az egész gyerekkorom abban a hangulatban telt el, hogy igaz, hogy testvéreink, és így és úgy és amúgy, de megvagyunk mi magunknak, és nézünk csak körül otthon, mert, úgy mond, értékesebb kapcsolatokat tudunk ott kiépíteni. Ez szerintem egyébként azért igaz, mert – megint visszatérek az Eminescu nyakendőbogozási technikát megtanult ifjaira – sajnos a román értelmiség, hát ugye, az is déli és keleti nép –, tehát ez az értelmiség is pont azt fogta föl, és azt szívta magába Párizsban, ami fölösleges volt, amit nem kellett volna, ami csak a francia könnyedség, a francia felelőtlenség, a francia *esprit*, ami azonban túlságosan habos – valljuk be őszintén. A két világháború között azért történhetett meg, hogy úgy változtak a kormányok, mint egy igényes polgáremberen a fehér ing, este megalakult, és esetleg reggel már meg is bukott.

– *A két háború között harmincöt kormány váltogatta egymást Bukarestben.*

– Igen.

– *És nem mindig a legsikeresebbek voltak a választások sem. Most, 1990-ben arról hallottunk, hogy a Front eléggé agresszíven próbált győzni, a csalástól sem riadva vissza, mint mondják a vesztes pártok, a liberális és a parasztpárt. De hát ez nem volt egyéb – ha szabad ilyet mondani –, mint „történelmi hagyomány”. Mert hogyha Iorga feljegyzéseit nézzük, vagy akár a Juliu Maniuét az 1921-es és 23-as vagy 24-es választásokról, hát bizony erre utalnak ők is.*

– Valóban történelmi hagyomány. És ezt roppant szomorúan kell beismernem. Viszont akárhányszor fog betörni a fejem az életben, én mégiscsak a meggyőződésemet, az igazságot szeretném, akarom és fogom kifejezni. Sok mindennek utána jártam, sok mindent az apám följegyzéseiből meg elbeszéléseiből tudok, sajnos, azt kell mondanom, hogy jó, fogjuk a törökökre, a törököktől kaptuk a korrupciót, az rendben van, de hogy levetközni nem vetköztük le, az sajnos így igaz.

Az egész államéletben, politikai életben, kulturális életben tudományos életben is megnyilvánul, hiszen gondoljunk csak arra, hogy egy egyetemi tanár, egy történész, egy ember, akire generációk képzését bízzák – Pascura gondolok – egyszerűen hamisít. Elődje, Constantin Daicovicu úr is hamisított.

– *Igen, pedig erre nincs szükség. Nem lenne szükség. Én ahányszor magára gondolok, mindig Grigore Moldovan, a hajdani kolozsvári román egyetemi tanár jut eszembe, neki van egy kitűnő könyve, ami sajnos könyvritkaság. Nem sokan ismerik idehaza sem, és Romániában sem. Ő volt az, aki hirdette a magyarsággal való megbékélést; az építő patriotizmus mellett hadakozott, de anélkül, hogy ő bármikor is a román nemzeti műveltség jogait feladta volna. Mégis a román közvélemény renegátként kezelte. Gondolom, hogy a maga megnyilatkozásait, állásfoglalásait sem fogadhatják kitörő örömmel.*

– Nemhogy elfogadják, de még a hetvenes években egyenesen azzal vádoltak, hogy nemzetáruló vagyok

a magatartásom miatt és amiatt, amit gyakorlatilag igyekeztem tenni a magyar kérdésben. A kettős leszorítotttság alatt muszáj volt nagyon diplomatikusan eljárni a dolgokban, de még ez is túl sok volt, ezt is nehezményezték, s a szemem közé vágták, hogy ez nemzetárulás. Egyszerűen nem tudták már, hogy szabaduljanak meg tőlem. Persze az irodalmi és a kulturális tevékenység révén nem lehetett, hiszen az pártprogram volt; közeledés a nemzetiségek között. De kitaláltak egy büntetőjogi kérdést. Valakivel írtak egy hamis följelentést, képzelje el, mivel vádoltak meg – hogy kábítószerrel kereskedem.

– *Akkor?! Romániában?*

– Igen. 1978 tavaszán történt. Engem nem tudom miért nem tartóztattak le, de például a feleségemet igen.

– *Azért volt letartóztatva is?*

– 1952-ben a Dunánál... Persze, amikor ez a botrány kitört, akkor az Írószövetséghez fordultam, és a tagság problémáival foglalkozó alelnöktől, a Laurentiu Fulgától azt a választ kaptam, hogy semmiképpen nem tud beavatkozni az Írószövetség, de gondoljam meg, hogy aki rosszul választja meg a barátait, az így jár. És akkor azt mondtam: kérlek szépen, ha rosszul választottam meg őket, akkor levonom a végső konzekvenciát, és ezennel bejelentem, hogy elmegyek a Székelyföldre lakni. Ezt is csináltam.

– *És egészen idén márciusig ott lakott.*

– Igen, március 30-án jöttem el.

– *Miért kellett eljönnie?*

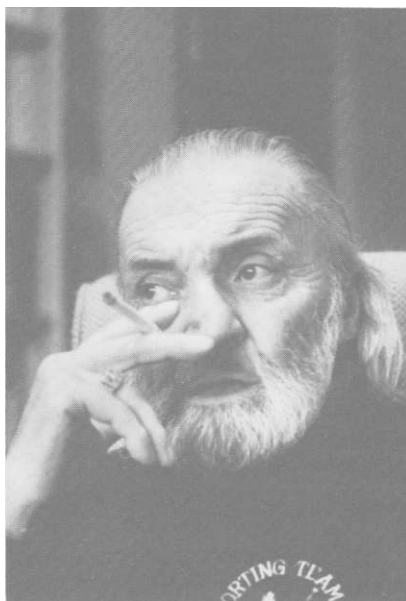
– Pusztán politikai okokból, bár lényegében kulturális probléma volt. Hargita megyét áldotta meg a sors a legmagyarfalóbb főtanfelügyelővel. Ezt Nicu Vrabiának hívják. Ez az ember átvett valami 380 magyar osztályt a megyében, amikor kinevezték 1985-ben, és 1989-re sikerült letornáznia ezt 150-re. S az én két gyerekemet arra akarta felhasználni, Etéden, ahol csak ők ketten voltak román gyerekek, hogy hát akkor kell lennie egy harmadik osztálynak és egy első osztálynak román nyelven, mert egy szegény román vergődik itt, és bele fog ragadni az elmagyarosodásba. Különben is közismert az a hírhedt román legenda, hogy a székelyek elmagyarosított románok. Akkor írtam ennek az úriembernek egy levelet, amelyben ki-

fejtettem, hogy a terve alkotmányellenes, és nem vagyok hajlandó egy ilyen utolsó erőszaknak az eszköze lenni, másrészt pedig csodálom, hogy ő, aki pedagógus — én nem vagyok az, én csak úgy vendégtanár voltam ott —, csodálom, hogy egy pedagógus úgy akar neveltetni két apró gyereket, hogy ezzel a húzással elülteti a tudatukba, hogy ők kiváltságosak. Válasz nem volt, de három nap múlva közölte az iskolaigazgatóval, hogy nem kell megcsinálni a dolgot. Pár hónappal rá, 1989 decemberében jött ez a változás és megtudtam, hogy ez az úr rettenetesen belekapaszkodott a székbe, nem akar menni. Hát én elég öreg újságíró vagyok, tudtam, hogy sajtókampányt nem lehet finoman elkezdni, és elvállaltam a hasbarúgó ember szerepét. Ez volt az első eset, gondoltam hogy az utolsó is, és egy roppant durva cikkben támadtam meg, amit azonban a magyar sajtóban közöltem. Erre megtámadott a román helyi lap, hogy hát micsoda dolog az, kérem, hogy nem nálunk. Megmagyaráztam ezeknek az uraknak, hogy én ötven éve vagyok író, és ők két hete lap. Hát méltóztassanak egy picikét oda is gondolni, hogy végül is ott a telefon, tessék föl hívni azt a vén szamarat, és azt mondani neki, hogy uram, itt van egy lap, most indultunk, ír-e valamit nekünk. A magyar lap ezt csinálta. Ebből óriási botrány lett, és akkor kezdődtek el a fenyegetőzések. Nagyon csúnyán folytak, annyira csúnyán, hogy ha például a gyerekek vették föl a telefont... — képzelje el, egy kilencéves gyereknek azt mondani, hogy ki fogjuk nyírni apádat és titeket is, és így és úgy, piszkok, és mit tudom én még mit. Ezek a szegény gyerekek nem mertek kimenni nappal az udvarra játszani. Én még egy darabig ki akartam tartani, és ki is tartottam, hiszen ez február elején indult ellenem, s csak március végén jöttünk el. A falu teljesen fölborzolódtott, hogy van egy jó emberük, nagyon szerettek engem, és most ott az orruk előtt tényleg valami hülye bele fog lógni. És akkor szerveztek, képzelje el, egy éjjeli őrseget. Akik az egész napjukat végig dolgozták, éjszaka ahelyett, hogy aludtak volna, őriztek engem. És valóban óriási feszültség kerekedett. A végén már befolyt az új rendőrség is és az udvarhelyi rendőrpáncsnok roppant nagy jóindulattal viseltetett irántam, azt is megtette, hogy figyelgette az utakat. S valóban

egynéhányszor gyanús kocsik érkeztek Etédre, de szerencsére nem került sor semmi komolyra, de föl kellett adnom, mert tovább nem lehetett bírni, főleg a gyerekek miatt. De én magam is élni szeretnék még, hál' Istennek elég energiám van. Azonkívül akkor már kezdett alakulni: a politikai élet, a jelöltlisták már kezdtek körvonalazódni, és láttam, hogy az minden lesz, csak parlament nem. Szívesen megveretem magam a magyarokért otthon, de legyen értelme. Csak azért, hogy engem sportból kékre verjenek, mint szegény Sütőt, annak nem láttam értelmét. Itt Budapesten egészen más színvonalon, más hatáslehetőséggel, más határfokon, Nyugat felé egészen Afrikáig máris létező kapcsolatokkal és lehetőségekkel tudom azt csinálni, ami pillanatnyilag a legszükségesebb; fölvilágosítani, a végtelenségig fölvilágosítani a nyugati világot és magukat a magyarokat, a magyarországi magyarokat, akik — úgy tapasztalom — általában véve nem tudnak sokat Erdélyről, Erdély sorsáról, illetve az erdélyi magyarságról. Na most, akkor mit várjak én el egy Dodd szenátortól vagy mit tudom én kitől Nyugaton. Otthonról az ilyen emberekhez én nem tudtam volna hozzáférni. Innen hozzájuk tudok férni. És tapasztaltam már egy párszor, hogy eléggé meggyőzőnek hangzott számukra, amit én elmondtam.

— *Az erdélyi románság és az óki-ráltságbeli — ha így mondhatom — románság között az az ellentét, amiről beszélt, nem szűnt meg. Elég nagy volt a betelepítés Erdélybe. A*

román betelepülés. Ezt mint román hogy érezte? Ez a feszültség feloldódott?

— Nem oldódott fel egyáltalán. Amikor én Bukarestben éltem, tehát a hetvenes években, cinikus megállapításokat mondtak a szemembe — persze mindig azon kezdődött, hogy mi erdélyi románok vaskalaposak vagyunk, és régimódiak, osztrák-magyar befolyás alatt éltünk, és mit tudom én, és különben is lassúak vagyunk. Ez van. Így láttak, elfogadom. De akkor miért vannak a minisztériumok és a komoly vállalatok, közép- és a vezető réteg alatti közvetlen rétegek tele erdélyiekkel? Megnézték, és azt mondták, hogy egyszerűen azért, mert ti dolgoztok. Hát ti hülyék vagytok, ti dolgoztok, mi meg parancsolunk nektek. És ezt én úgy érzem, hogy lényegében az erdélyi románság zöme nem fogadta el. Azt hiszem, hogy ezért is kellett az erőszakos ipari telepítés, hogy ez az egész ellenálló rész, szellemileg, erkölcsileg ellenálló réteg húgyljon föl.

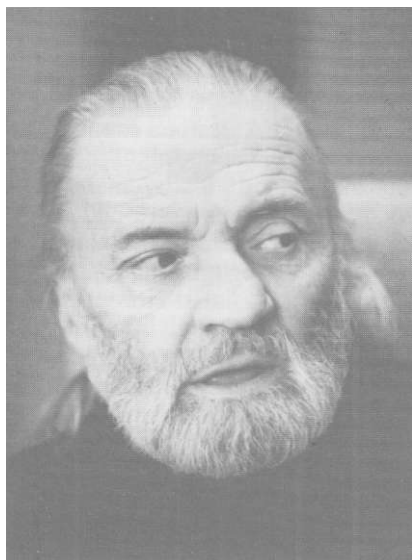
— *Igen, de ennek a kérdésnek történelmi okai is vannak. Ezt tudjuk, hiszen a reformáció volt az, ami a magyarországi román nemzeti műveltséget megteremtette. Az anyanyelviségük akkor jelent meg az egyházban. Az 1566-os erdélyi országgyűlés kimondta, hogy „isten igéjét szabadon kell hirdetni, kiváltképpen az oláhok között”. Na most, hogy oláhot mondok, az nem gúnynev. A 13. századi összes magyar okmányokban, amikor először fölbukkannak a románok, oláh-ként emlegetik őket és innen az oláh elnevezés.*

— Hát persze, egyszerűen erdőlakót jelent.

— *Így van, semmi köze a gúnynevohez.*

— A végén valaki kitalálta, hogy ez gúnynev. Az az érzésem, hogy valamikor az erdélyi iskola megszületése után, mert utána tudatosodott Róma és római és román, és akkor jött egy ilyen, hogy kéremszépen, ez dehonesztáló. Én sohasem éreztem annak.

— *És ugyanezen az országgyűlésen 1566-ban mondták ki, hogy „szigorú büntetést szabnak a papokra, ha az egyházbéli szolgálatokat és isteni dicséretet nem akarják a község értésére tulajdon oláh-nyelven művelni és szolgálatni, de idegen rác-nyelven.” Ez 1566-ban volt, Erdélyben. Kötelezővé tették a román nyelvet akkor, amikor az ortodox egyház Moldvában csak szláv nyelv-*

ven szolgált. Azonkívül azt is tudjuk, hogy az első román prédikációs könyvet Forró Miklós adta ki saját költségén 1564-ben. Ez volt az első román nyelvű könyv. De azt is tudjuk, hogy Bethlen Gábor alatt mi történt, azt is, hogy az első görögkeleti iskolát Lórántffy Zsuzsanna alapította 1657-ben, és azt írták fel rá Fogarason, hogy „isten dicsőségére és az oláh nemzet épülésére”. És ez Erdélynek, a közös hazának az alapja.

— Én is így látom. És ha volna időnk ettől a történelmi pillanattól továbbjönni a jelen felé, nem egy helyen találkozánk ilyen akciókkal, mert hát ott van Torma Zsófia, aki hivatalos, állami segéllyel tárta föl a dák fővárost Sarmisegetuzát, amit ugye Daicoviciu úr később kisajátította magának. Istenem, valamit sajátítson ő is ki magának. A román közvélemény úgy tudta, hogy ez Daicoviciunak köszönhető, holott Torma Zsófiának és az Osztrák–Magyar Monarchia államkasszájának. Ez azt jelenti, hogy valahol a többé-kevésbé kellemesnek vagy kellemetlennek kinéző nemzetiségi törvények mögött dolgozott egy reális és logikus, és valóban közös hazát elgondoló és elképzelő eszmei állásfoglalás 1918 előtt.

— Az 1849-es és az 1868-as két nemzetiségi törvény, amelyeket Magyarországon hoztak — egyiket sem külső hatásra, egyiket sem nemzetközi szerv vagy szövetség megbízásából — hanem a magyar kormány saját elhatározásából alkotta a világon először, tehát meghaladva korát. Tudjuk, hogy magyarosítás és más túlzások is voltak, de lényeges,

hogy ez statisztikailag abszolút nem volt számottevő.

— Nem kívánom udvariasságból tagadni, hogy volt ilyen. Én jogot tanultam, ez volt az apám kívánsága. Ő ugyanis ügyvéd volt, és mint jogász egyszer kezembe vettem azt a hírhedt Tisza-féle tanügyi törvényt...

— az Apponyi-féle...

— ...jó, de a tanügyi részét, amely Tisza koncepciója volt a nemzetiségi törvénybe ágyazva.

— 1907-ben.

— Igen. Kedves Júlia, én azt egy óriási sikernek tekinteném, és reklámmot csinálnék neki Nyugaton és dumálnék mindenkinek, hogy nézzétek, mit adtunk a románoknak Erdélyben. A huszadik század legvégén, ha annyit tudna az én népem, nemzetem, államom biztosítani ma az erdélyi magyaroknak, amit akkor az 1907-es törvény mégiscsak biztosított a románoknak, nem lenne oka panaszra senkinek.

— Az egyik franciaországi barátunk mondta, hogy ha ő magyar lenne, tudná, hogy mit kell csinálni, elhírelné a világban, hogy Szent István találta föl az emberi jogokat. Mert pl. ami a vendégek befogadásáról és gyámolításáról szól az Imréhez írott Intelmeiben az pontosan ezt jelenti; „a vendégeket, mert külön-külön nyelveket és szokásokat hoznak, az gazdagítja az országot”, tehát mindig szeretettel kell fogadni őket. És azt hiszem, hogyha végig gondoljuk

azt, hogy ahogyan a szászok nyolc-száz éven keresztül érintetlenül élhettek — különb jogokkal mint a magyarok — a magyarság kebelében, akkor ebből az intelemből valami megfogant a magyar agyokban. Térjünk vissza a jelenhez és a maga életéhez. Hogy érzi magát itt nálunk?

— Nekem Budapest egyik kedvenc városom. Mert azt meg kell mondanom, és mindig elmondtam, nekem a magyarság és a magyar kérdések soha nem voltak kimondottan rajtam kívüliek. Én nem kívülről szemlélem a magyar realitást, a magyar létet, a magyart. Valószínűleg valami olyasmi dolgozik bennem, hogy valahol az idegeim érzik azt a bizonyos sokat firtatott és leírt egymásrautaltságot. Én ezt mindig úgy fejeztem ki, hogy teszem föl Zrínyi Miklósról ugyanolyan büszke tudtam lenni, mint Ștefan Cel Maréra.

— Ez Közép-Európa.

— Ezért tudom én maradéktalanul jól érezni magam. Vannak barátaim, akiknek elkerelkedik a szeme, és mondják, öregem, nincs honvágy, nem hiányzik ez, nem hiányzik az, mi itt mégis idegenek vagyunk. Nem öregem, én nem érzem, hogy én itt idegen volnék. Sem a környezetem magatartásán, sem abban, hogy participálni tudok az itt történő dolgokban, mert végül is én tulajdonképpen mindig európainak éreztem magam, és ami itt történik, az nagyon európai. ■

KÖSZÖNÖM, HÁT ÍGY...

— levél (Kelet-) Berlinből —

Kedves Ágnes, kedves Péter,

a nagy (német) egyesítéssel mint-ha megszűntek volna régi jó kapcsolataim Magyarországgal, ami persze az én hibám is, annyi minden történt és történik, annyi mindenre, apró mindennapi dolgokra is oda kell figyelni, hogy szó szerint belebetegszünk, az általános skizofrénia után most az általános neuralgia következik. Állítólag már nem vagyunk azok, akik voltunk, de nem is voltunk azok, akikről állítják, hogy olyanok voltunk, de azok se vagyunk, amilyeneknek Nagy Testvéreink képzelték, hanem mégis mi vagyunk, de kicsit másképpen, szóval bonyolult a helyzet, és számomra majdnem reménytelen, hogy ezt magyarul kifejezzem. Ez az egész, amit magunkra sóztunk, nem egy leányálom, bár ahhoz képest, ami nálatok van, talán az.

Száz fordító közül talán ötnek van munkája, én vagyok a hatodik: akad. Száz könyvkiadói alkalmazott közül még tíznek megvan az állása: feleségem a tizenkettedik, mert beleválasztották a kiadói szakszervezeti bizottságba, és nem lehet elbocsájtani. Száz régi vezető közül csak tízet küldtek a fenébe. A M nevezetű könyvkiadó harminc dolgozót rúg ki, hárman maradhatnak: a jó régi vezetők, őket átveszi a felvásárló nyugati kiadó.

Na de nem panaszkodom. Van francia, dán, olasz, tiroli sajt bőven, van nyugatnémet liszt, tej, cukor, kenyér, van holland krumpli, savanyú káposzta, van antiszemitizmusunk, van munkanélküliségünk (91-ben, nyáron 2 és 3 millió között), vannak mindenttudó gyarmati felügyelőink, egy évig még óvodáink is vannak, meg színházak, meg tsz-ek. Tv-műsorunk már csak egy van, ami talán nem is baj, de hogy igazi keletnémet savanyú káposztát nem lehet kapni, az komoly baj. Nem mintha megint tüntetni akarnánk: de baj. Tüntetni már nem akarunk, kiderült, hogy a nyugat-berlini rendőrök valamivel komolyabban kezelik a tüntetőket. De azért sem akarunk tüntetni, mert

a DM ellen nem érdemes tüntetni. A DM, az a DM. A DM-et régebben németül Gott-nak hívták. Minden kérdőíven a DM mellett a felekezetet kell megadni. Azt mindjárt levonják a keresetből. A felekezetből ki lehet lépni (mint például én), a DM-ből nem. Már nem. Már soha. Isten bizony! Bár igaz, hogy a DM-be jóformán be se lehet lépni. Kitaltanak. Holland savanyú káposztával etetnek, azt hiszik, ezzel el van intézve. Hogy ezzel jóllaktunk.

(Ide egy jó erős káromkodás kívánkozna, mert a keletnémet földeken pusztult a káposzta, a búza, a krumpli, a karalábé, a paraszt meg a CDU-ra szavaz, hátha a CDU istene megmenti a jövőjét.)

Most komolyan: nem így képzeltük az egészet. Bár úgy látszik, hogy most megússzuk azt a vákuumot, ami kelet felé mindenhol kialakul. Ti tudjátok!

Péter! Nem akartalak benneteket untatni ilyen hülyeségekkel, hanem segítségedet szeretném kérni. Semiféle magyar lapra már nem fizetek elő: magyar napilap havi „bérlete” pl. 40 DM. Nem engedhetem meg magamnak — bár nagyon hiányzik. Elképzelhető, hogy elintézed nekem, hogy annak idején gazdag, most elenyésző tőkémről előfizetsz

A Fal — Nyugat-Berlinből nézve.

a Holmira valamint a — mit javasolsz? talán az Alföldre? Rád szeretném bízni, fogalmam sincs, mit kell elolvasni, hogy nagyjából tudjam, mi történik nálatok. Egy évre, egyelőre; természetesen kiegyenlítem a különbséget. Utazásra egyelőre nem gondolok, nincs rá pénzünk. Az itteni Írószövetség kihunytt, át lett véve (természetesen). Nem baj, most szakszervezetiek vagyunk. És megmaradhatunk baloldaliaknak.

De ez mit jelent? Semmit. Mert a tőke a savanyú káposztát onnan hozza, ahonnan akarja, legfeljebb le lehet szavazni a savanyú káposztát, hogy a helyébe a savanyú uborka lépjen. Az meg Lotaringiából áramlik ide.

Szóval hülyék vagyunk. Mert harmadik út, az nincs, sajnos. Pedig két hétig, tavaly novemberben, nagyon hittünk benne. Írjatok egy-két sort, hogy megvagytok, mi van, hogy éltetek. Sok szeretettel gondol rátok:

Hans (Skiernecki)

P. S. Még valami: elküldheted nekem a Holmi októberi számát? Mándy elbeszélése kellene.

KÉT KÖZÉP-EURÓPA, HA TALÁLKOZIK

— Esterházy Péter-est Prágában —

„A sör: idő... Ezt megtanulhatnánk a csehektől” — olvasható a *Hrabal könyvében* (írója Esterházy Péter). Prágai szerzői estjén és a hozzá kapcsolódó találkozókön nem is hiányzott a sör. Akadt jegyeznivaló is bőven; csak a rendelkezésre álló idő volt rövid. A koordináták: november vége, három nap. Résztvevők: a Haveli és Hrabalt fordító (most: prágai nagykövet) Varga György; a bécsi hercegi palotából a prágai várba áttelepülő cseh kancellár Karl von Schwarzenberg, továbbá cseh könyvkiadók és újságírók, prágai magyarok, mogorva és kevésbé mogorva pincérek. A szerzői estet maga a Mester, pan Hrabal is megtisztelte jelenlétével. (Állítólag, mikor egyszer újságírók megkérdezték, mit szól, hogy egy könyv címében szerepel, röviden, szárazan azt mondta: „Még nem haltam meg.”)

Est, vendégművésszel

Ha volnának még, akiknek fontos az irodalom, bizonyosan nagy esemény volna egy Esterházy-est Prágában. Ha volnának. Hogy nálunk mi a helyzet, nem tudom, de Prágában a Magyar Kulturális Intézet nagyterme megtelt; fotósok, rádiófelvétel, újságírók, elegáns hölgyek, urak. A legnagyobb attrakció persze maga Hrabal. Leül az első sorba, piros hátizsákját az ablakba teszi, majd pár perc múlva feláll, zsörtölődve néhány sorral hátrébb megy. A mellettem ülő szerint a huzatot szidja. Közben folyik a felolvasás, a cseh színésznő éppen az *Ismeri az Arany Budapestet?* közepén járhat. A huzatot leszámítva, Hrabalnak láthatóan tetszik a dolog. El-elmosolyodik, ott van, figyel. Az összeállításban szereplő második Esterházy-szöveg *A hely, ahol vagyunk*; persze, hogy értik. Mindkét írás Budapestről szól, de szól Prágáról is, Hrabalról és Csehovról, arról amit itt, ebben a térségben, és csak itt tapasztalható. A

ter, Hrabal egyszer csak elindul kifelé, de nem megy el; kiül a színpad szélére. Érezteti, hogy ez itt az ő terpe, hazai pálya. Jelen van, de nem vesz részt a dologban, illik tartani a távolságot. A színpadon most már pódiumbeszélgetés folyik, a *Hrabal könyvéről*, politikáról, magánéletéről. Esterházy frappánsan válaszol, de érezhető, hogy a párbeszéd nemcsak kérdező és kérdezett, sokkal inkább a színpad közepe és széle között zajlik. „*A Mester még itt van?*” Igen, ott ül a szélén, szólni persze nem szól, a pusztajelenlétével úgy is részt vesz a beszélgetésben.

Az est végeztével nagy csokor virág kerül a színpadra. Esterházyt körülveszik az érdeklődők, Hrabal pedig, még mielőtt távozna, villáminterjút ad egy csinos magyar riporternőnek. Felpanaszolja, hogy a prágai nők már nem is olyan szépek, mint régen, meg hogy túl sok a turista, de volnának itt valami vietnami vagy kínai diáklányok, az igen, azokért még érdemes. Mielőtt még más is elérhetnék, elrohan, az Arany Tigrisben már várják. („*Az úgy volt, hogy az est után ült a folyosón egy sarokban, egyedül. Megint úgy, ahogy már láttam egyszer, úgy, hogy nem lehet megszólítani. Megszólítom, hogy menjünk, igyunk meg egy sört. Hosszan néz, sosem tudom, hogy szeret vagy gyűlöl, vagy csak átnéz rajtam. Menjünk. Belékarolok és tipogunk lefelé a lépcsőn, mint két öregasszony. Amikor leértünk, és meglátta, hogy nem arról van szó, hogy kettesben iszunk egy sört, hanem itt valami fogadásféle van, kirántotta a karját a karomból, nem! kiáltotta, és gyors léptekkel a lépcső felé igyekezett, én utána, mielőtt bekanyarodott volna, visszaneztem, ahoi!, intett, és kirepült a prágai estébe. Őt már nem szabad ilyen hülyeséggel bosszantani, mint az irodalom.”)*

Ebéd a nagykövethal

„A másik inyenc, (...) egyre csak a plafont bámulta, és hosszú, sóvárgó hangot hallatott, amolyan gyönyörteljes vonítást, és ez a vonítás kádenciákban hágott egyre magasabba, ahogy újabb falatot vett a szájába, vonított és nyöszörgött és rágta a húst, és mikor aztán egy kis zernoseki rizlinget is hörpintett hozzá, akkor fölpattant és úgy vinnyogott, hogy azt még a fekete szakácsok is megértették, és örömmel kiáltoztak, yes, yes, samba, yes.” (Hrabal: *Ófelsége pincére voltam.*)

Varga Györgynél egy Hrabal-fordítóhoz méltó, kitűnő ebéd (knédli!) kapcsán teljes az egyetértés: a prágai Mester valamiképpen magyar írónak is tekinthető. („*De ahogy Hrabal a kis történeteket elmeséli, az nagyon érdekes. Itt nagyon eltérnek a hagyományok. A magyarban a kis történetből rögtön anekdota lesz. A magyar anekdota: zárt, poénra hegyezett. Semmi játéktér nem marad a gondolatnak, a szabadságnak. A Hrabal anekdotája nyitott, költői. Mi tele vagyunk zárt céltörténetekkel. A magyar anekdota mindig győztes, pedig a történetek — vereségek története. Minden történet passió.”)*

De a Díszgyász szerzője (Hrabal) tud mást is. Azt, például, hogy az író fontos is meg nem is. („*Ezt kevesen tudják. Ez a nemtudás nagy közép-európai veszély. Sokan azt hiszik, hogy azért, mert itt az író, a politikai szerepe miatt valóban fontos szerepet játszott, azért már ő maga is fontos volna. Így lesz fontoskodó. Hrabal (vagy Danilo Kiš) sosem feledkezik meg arról, hogy az író egy nulla. Ottlik szavával: egy ürge. Miközben teljes egészében magukra veszik a térség súlyát. Bennük egyszerre van meg a komoly, felelősségteljes krónikás és a bohóc, a nie-mand.”)*

Ebéd után kiadós séta. „*Kóválygás.*” Az utcán több helyen is megve-

hettük volna Szolzsenyicin *Gulag*-ját — ha beállunk a sorba. A prágai könyvesboltok az egy évvel ezelőtti Budapestet idézik. Kapható szamizdat és exil-irodalom: minden, ami eddig tiltott volt. A Várban (csakúgy, mint Budapesten) a szovjet hadsereg relikviáiból válogathat a turista; usankák, rendjelek, pufajkák — up to date-szuvenir Közép-Európából. Az „U sy Tomase”-ban, ahova másnap sétánkon betérünk, még a szocialista vendéglátóipar szelleme kísért; jó húsz perc, amíg a pincér előkerül, majd pedig hosszan kell győzködnünk, hogy — a szinte üres vendéglőben — asztalunkhoz húzhassunk egy ötödik széket is. A helyi barna sör viszont kitűnő; korsója, tíz koronáért, egy budapestinek szinte ingyen van.

Egy bécsi és néhány budapesti a prágai várban

Hradzsin, este, eső. A kapuórség mögött kapucnis alak vár. Von Schwarzenberg, a kancellár. Jellegzetes, fekete bajszos, pofaszakállas,

Bohumil Hrabal interjút ad a prágai Magyar Intézet estjén (A szerző felvételei)

könnyen rajzolható, nagy fej. (Régi magyar iskoláskönyvekben bizonyosan így ábrázoltatott a labanc.)

A régi épületben persze már van lift. Negyedik emelet, modern, kétreszes lakosztály. A hálószoba különbejáratú, külön fürdőszobával. Miért? Egy évvel ezelőtt még

Esterházy Péter, mellette Varga György műfordító és nagykövet

magasabb rangú vidéki elvtársak éjszakáztak itt. Fogadásukra általában érkezett a városból egy hölgy. Fürdő és orvosi vizsgálat, majd pedig kinyílt a zsilip, és a nagypolitikában elfáradt vidéki elvtárs tapasztalhatta a — mindenre ügyelő — prágai vendégszeretet.

Schwarzenberg raccsolva, de nyilvánvaló élvezettel beszél csehül. Naponta négy-ötóra alvás — mondja —,

sok munka; de érdemes. Politikai anekdoták és rokoni udvariasságok (ad notam Esterházyak és Schwarzenbergék egykor és ma) után komolyra (komolyabbra) fordul a szó. Létezik-e Közép-Európa. (A kérdés, ilyen vagy olyan formában minden beszélgetésen előkerült; a prágaiak; újságírók, könyvkiadók – tapasztaltuk – fontosnak tartják, mi több: hisznek benne.) Esterházy szerint ezek a közép-európai országok – nagyon magányos országok. Közösségnek, úgymond, semmi jele. A nyolcvanas években divatos „Central-European dream”, a patetikus morális felfogás Közép-Európáról mára megszűnt. „Ha nem mondják tovább, megsúgom: Közép-Európa nincs, nem is volt. Az egésztest Kundera találta ki, mert olyan szomorú volt ott a messi Párizsban, és tudta, hiába menne vissza Prágába, az is messi lesz.” Közép-Európa, taglalja az elképedt hallgatóságnak Esterházy, Handke kifejezésével *meteorológiai fogalom*. („Azt lehet mondani, hogy szomszédok vagyunk. Ennyi. Akinek volt már szomszédja, tudja, hogy ez, finoman szólva, igen gazdag viszony.”)

A várban talán egy órát töltöttünk. (A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy ezalatt elfogyott egy üveg jóféle pezsgő [„champagne volt az”]; az osztrák herceg pedig, némileg enerváltan, végigpróbálta a dohányzás szinte valamennyi válfaját, szivartól a tubákolásig.)

A „Hrabal könyve” és a Közép-Európa-vita

Hazafelé még adódott alkalom némi vitára. Hisz bármilyen frapánsan (és irritálóan) hangozzék is a handkei Közép-Európa definíció és az erre épített újkeletű Esterházy-érvelés, a *Hrabal könyve* már címével is ellentmond neki. Az alaposabb elemzés igénye nélkül is érdemes tehát néhány szót ejteni magáról a könyvről.

Fölmerül a kérdés (a prágai újságírók is föltették), hogy miért éppen Hrabal-könyve? Az első megközelítésben egyszerű a válasz, mert neki ír levelet (já kvam pisú) a középső fejezetben a könyvbéli nőalak, a könyvbéli író felesége. Hrabal ugyanis – *mindent tud*. Mindent ért.

Nem kell neki megmagyarázni, milyenek „a körülmények, a megszakások, a konvenciók, az alakulások, ez az ország, Kelet-Európa”, milyen is a hely, ahol vagyunk. Ismeri. Ismeri a könyv főszereplőit, a sokat megélt, komoly közép-európai nőalakokat. Az egész Esterházy-rokonságot. („Maga tele van történetekkel, minden történetet ismer, a történetek is ismerik Magát, azonnal Magához kérnek bebocsátást ...lett, lengyel, szlovén, román, ruszin történetek, ...és ezek azonnal magyar és cseh történetekké lesznek, általunk, ... ezek ugyanazok a történetek, a jelzők mások, a szín, a szenvedély, de ugyanaz a szenvedés, ugyanaz a meztelenség...”)

A *Hrabal könyve* a közép-európai nő könyve. A felesége („Én vagyok a Nagy Pótlék, igen megtisztelő, minden, ami nincs, az vagyok én.”); sőt; az értelmiségi-felesége („én is publikálni akarok!”); az anyáé („hát édes gyerelem, légy eszednél, tudod te, hol élsz? ne hallgass senkire, anyádra hallgass, húzd meg magad, görbülj, cipekedj, tedd, amit lehet, tedd, amit engednek...”); a részeges nagynénie („Én nem iszom, hanem vedelek...”). A könyvbéli feleség, Anna közvetlen rokonságban áll a *Sörgyári capriccio* nőalakjával. (A cím így más értelmet kap: Hrabal-könyve, azaz egy Bohumil Hrabal könyvei közül.)

„Ha egyetlen családban ennyi szörnyűség és gaszág történt, ...akkor vajon mennyi történt mindösszesen? És ki tartja mindezt számon! Én, mondta eltökélt meghatódottsággal az író, hogy mindenre neki kell emlékeznie, mindenkire, övé az édesanyja emlékezete, övé, ha akarja, ha nem, az édesapjáé, övé a testvéreie, övé az önkéntes rendőré, minden ...” – olvashatjuk Esterházy könyvének első fejezetében. Talán ez volna itt az író feladata, talán ez definiálná, ez határozná meg, mitől is közép-európai a közép-európai író. Hogy mi az, amit korábban a „közép-európai író méltóságának” nevezünk. Az író, mint a kollektív emlékezet szöszolója? a *komoly, felelősségteljes krónikás*. „A közkeletű tréfa szerint magyarnak lenni, illetve afféle kelet-közép, közép-kelet-európainak lenni – az pech. Ez a Hrabal azt mondja, így gondolta az író, hogy ez nem így van, nem pech, hanem tragédia, ide születni, az tragédia, sőt, még ennél is több: komédia. Szóval: dráma.”

A *Hrabal könyve* azonban ugyanennyire a *hit könyve* is. Pontosabban: azé kérdése, hogy *lehetséges-e még (egyáltalán?) hinni?* „Valami itt nincs kitalálva, nincs kitalálva az emberben, a Jóisten nem találta ki... talán a Jóisten sincs kitalálva...” (A könyvben, mindenesetre, *ki van találva a Jóisten*. Sőt, az angyalok is; ad notam *Berlin fölött az ég*, forgatókönyv W. Wenders és – az Esterházy által előszeretettel idézett – P. Handke.) A fejezetek címe: a *Hűség fejezete* és a *Hűtlenség fejezete* is így, a hinni és nem hinni dilemmában értelmezhető. („Hű akart és tudott lenni, de nem akar hű kutya lenni, ettől rettegett.”)

A „tézis” és „antitézis” után elmarad a szintézis. („Se igazán hívó, se igazán hitetlen nem tudott lenni.”) A *Harmadik fejezet* mintha lelőgna a könyvről. Hrabalról szó sem esik már, Anna is csak mellékalak. Marad a két teremtő: a – megjelenített – író és a – megjelenített – Úristen. (Esterházy játszik a helyzettel, hogy ki is teremt itt kit, illetve, hogyha, mint egyesek feltételezik, „hogy az egész emberiség az a nyelv, amit az Úristen olvas”, hogy akkor ki volna itt író és ki olvasó...) Hogy a könyv mégis *Hrabal* könyve nem pedig a Jóistené, az könnyedén magyarázható. Vannak kérdések (csak ilyenek vannak), amelyekről Hrabal *jobban tud beszélni*. Segítségül hívni bárkit lehet; de „ember fájdalomán csak ember segíthet; mindent a Földön ez éltet, ez az ellentmondás.”

Ezért (is) fordul (menekül?) a könyvbéli Anna képzeletben, Esterházy Péter könyvében Hrabalhoz. Mert „nagyon fontos, amit Maga csinál, az a Maga művészete, az a nagy ámitás, az a *közép-európai életöröm!*”

Ennyit a meteorológiai fogalomról.

Ismeri-e az Arany Budapestet?

Valószínűleg igen. Hiába a csinos stewardess, a jól sikerült ajándékvásárlási akció („a gyerekeknek csak sárga helikopter kell, minden más eleve kudarc”), a prágai kitűnő hangulat egyre foszlik; budapesti kitűnő hangulatra cseréljük. Ezt itt most nem részletezzük.

Újra itthon; az Arany FERIHEGY. Tiszta Amerika. ■

Andrásfalvy Bertalan

GONDOLATOK A HIMNUSZ SZÜLETÉSÉNEK ÉVFORDULÓJÁN

1823. január 22. Az északkeleti országrész költője leírja azokat a sorokat, melyek évek múltán egy ország imájává, himnuszává lettek. Nem dicsőítő, dicsékvő mars — hanem könyörgés; talán az egyetlen könyörgés a büszke nemzeti himnuszok sorában.

E napon ünnepeljük a magyar kultúra napját. Mi a magyar kultúra? Az európai kultúra sajátos alkotóeleme, része, változata. Ünnepi fényben vizsgáljuk meg e szavakat. Mit jelent a kultúra? Eszköztárat, mely évezredek során készült, alakult az emberi lét fenntartására; természeti környezet, a történelmi-emberi kihívások ellen: eke, mely szánt; ház, mely óv; fegyver a támadó vadállat ellen; szó a bölcsesség megfogalmazására, az üzenet közvetítésére; vers a kimondhatatlan kimondására; dal a vigasztalan vigasztalására; tánc az elmondhatatlan kifejezésére — hogy túléljük a kihívások, az éhség, az ellenségek halálos szorításainak erejét. Igaz, ma nem e tájon kialakult és ennek a talajnak és éghajlatnak legmegfelelőbb ekékről, házakról szólunk, hanem a lelki szükségletek, hiányok, konfliktusok, félelmek és formátlan rettegek feloldozására; indulatok megfékezésére és kifejezésére

szolgáló eszközökről, a költészetről, a művészetéről van szó, melyek nem a szabad idő értelmes és hasznos eltöltésére szolgálnak, nem időmúlásra születtek, hanem szükségletet elégítenek ki, elengedhetetlen táplálékot jelentenek. Fontosabbak, mint a kenyér. A megtartó, vigasztaló, gyönyörködtető dal itt a Duna mentén sajátos formát kap, mint ahogy mindenhol a világ bármely részén az örök és általános emberi szükségleteket kielégítő költői alkotások megfelelnek a sajátos történelmi környezetnek és hagyományoknak; egy-egy nép sajátos nyelvén szólnak meg.

Mi a magyar kultúra? Az európai kultúra egy variánsa, ugyanakkor annak része, szerves összetevője. Nélküle nincs európai kultúra. Mi is ez az Európa? Földrajzi fogalom? Már régen nem az — Európa a nyugtalan emberi szellem maga, törekvés a három egymásnak ellentmondó nagy eszme kibékítésére: szabadság, egyenlőség, testvériség. Ennek a három eszmének a kibékítésén fáradozik; mindig újabb és újabb megoldások kimunkálásával. Szabadság, vagyis az emberi szellem és lélek végtelenségének hite. Egyenlőség, vagyis az igazságságra törekvés, a testvériség pedig más

szóval a szeretet. Ezeknek az értékeknek a tisztelete, az ezekért vállalt áldozat, az ezek jegyében született álmok és katedrálisok: ez Európa.

E három eszmét nem a nagy francia forradalom szülte — megfogalmazta már a kereszténység, mely nem Európában született és mégis az európai kultúra alapja kétezer éve. A szabadság eszméjéből születik meg az alapvető emberi jogok tana, a liberalizmus és szabadverseny, a piacgazdaság, az egyéniség érvényesülésének korlátlanúsága.

Az egyenlőség — az egyenlő elbírálás és esély követelése mindenki számára — megteremti egy eljövendő aranykor, a kommunizmus, a szocializmus délibábját, mely szembekerül a szabadság eszméjével. Végül a testvériség, a türelem, a tolerancia követelése, a szeretet igénye: kibékülés Istennel, emberrel és a természettel, a felelősség vállalása a környezetért és a jövő nemzedékekért, a fegyverkezést, a szegénységet és a környezet-szennyezést teremtő korlátlan hatalmi versengés, a szabadság eszméje ellenében. Európa azt jelenti tehát, hogy újra és újra kimunkálja, egyezteteti, ütközteti és felülvizsgálja e három érték viszonyát és ellentmondását. Ha egyik előrefut, a másikkal állja útját, s közben megszenvedti a harmadik hiányát — a testvériség, a szeretet hiányát. Ez a kultúra nem ismeri el a lehetlent, a hiábavalóságot, az örök körforgást, a fátumot. Mindig előretörekszik, mindig újrakezd, célja a végtelen és a tökéletes, iránya egyirányú. Jelszava a haladás, hisz a beteljesedésben, száguld feléje — Teilhard de Chardin Omegája felé.

Hol van Európa közepe, magja, szellemi laboratóriumának székhelye? Róma? Párizs? London? Nem. Nincs annak állandó helye. Hol itt, hol ott mozdul, mozgósít, hat, épít vagy rombol az európai szellem. Ott van, ahol az emberek a legtöbbet teszik és áldozzák ezekért az eszmékért, ahol legbátrabban kísérlik meg a nagy szintézist: ott van Európa szíve. 1956-ban itt volt Budapesten, s most ott van valahol Rigában, Vilniusban, Tallinnban! Vigyázz szemünket Európa szíve felé kell vessük mindig, mint Mózes népe ama rézkigyóra — mert különben elveszünk a mérges viperek harapásaitól.

A magyar kultúra tehát azt jelenti, hogy sajátos történelmünknek, hagyományainknak megfelelő módon fogalmazzuk meg az európai szellem megoldási kísérleteit. Keleti és nyugati gyöke-rekből táplálkozva keressük e nagy feladathoz legjobban illő Duna menti szavakat, mondatokat, mozdulatokat, intézményeket és törvényeket; a feladatra mozgósító, bátorító és vigasztaló szépet.

Amikor önmagunknak a legmegfelelőbb fogalmazzuk meg mindezt, akkor jön létre a magyar remekmű — akkor adjuk a legtöbbet a világnak. Ezt várja tőlünk a világ, erre az átháríthatatlan feladatra emlékeztet minket ez a nap, a Himnusz születésnapja. ■

Göncz Árpád

SZERBEK ÉS MAGYAROK KÖZÖS KINCSE

Szerbiából, Szerbia különféle tájairól érkezett szerb barátaim és vendégeim, Magyarországról, Szentendréről érkezett szerb testvéreink! Ünnepi alkalom ez a mai. Én azt hiszem, ezt az alkalmat mindenekelőtt arra kell felhasználnunk, hogy ünnepeljük az itt élő szerbek hűségét.

Itt áll előttem egy szerb lobogó, nagyon-nagyon örültem volna, ha többet láttam volna – de ez az egy is jelképes erejű. Háromszáz év nagyon hosszú idő. Szerbnek lenni, magyarnak lenni, vagy bármely nép tagjának lenni mindig vállalást jelent. Nem születést, hanem vállalást. Sors, nyelv, kultúra megőrzését, hűséget, kitartást, elszántságot és lelki erőt, még akkor is, ha nem szenved üldöztetést egy nép, „csak” egy más nép tengerében él. Nekem, a magyar embernek az első szavam ma nem lehet más, mint a köszönet szava, a köszöneté az itteni szerb közösségnek, hogy ezt a kulturális kincset megőrizte, hogy szerb voltát megőrizte, hogy hű maradt a nemzetéhez, a nyelvéhez és a hitéhez és műveltségéhez, hiszem, hogy nem idegenben, de mindenesetre más nyelvű országban. Illesse Önöket tisztelet és minden magyar megbecsülése – mondom ezt a magyar állam, a magyar nemzet választott köztársasági elnökeként.

Ennek a Gyűjteménynek a léte bizonyítja azt, hogy léteznek a történelemben valóságos országutak. Az igazi országutak jellemzője, hogy összekötnek, hogy mentükön az emberek, népek otthont alapítanak, és házitűzhelyeik mellett megőrzik múltjuk emlékeit. Ez az országút – a népek országútja – a szerbek számára és a magyarok számára is mindenekelőtt a Duna volt. A Duna, ami bennünket összeköt. A szerbek vándorlása háromszáz éve javarészt a Dunán zajlott, a Duna partján helyezkedtek el azok a magyarországi szerb települések, amelyek meg tudták őrizni a kultúrájukat. A Duna

partján, Komáromban maradt fenn legtovább az a szerb közösség, amely soha nem került török megszállás alá. A Duna a szerbség történetének őre is. Szentendre a Duna partján fekszik, Szentendre talán az utolsó erődje, de reméljük, még nagyon hosszú ideig rontatlan erődje lesz a Magyarországon élő szerbeknek, ahol most már igazi megbecsülést élvezve tudják őrizni azt a múltat, amely – memrem állítani – közös kincsünk. Ezt letagadni is nehéz volna.

Én azt hiszem, ez a Gyűjtemény a tárgyaiban két dolgot őriz, két dolgot tükröz. Az egyik az ősi szláv hagyomány formakincse, amely egyben az ősi ortodox hagyomány formakincse is, de lassan, a vándorlás és az itt élés során valami módon közép-európaivá vált. Én azt hiszem, biedermeier ortodox művészet, barokk ortodox művészet ezen a néhány négyzetkilométeren kívül – talán Grábócot is hozzá számítva – a világon sehol másutt nem létezik. Ez két nemzet közös kultúrájának ötvözete, egészen sajátos, sehol máshol nem található valami. Éppen ezért különös megbecsülést érde-

mel. Már csak azért is, mert ilyen jellege következtében egyaránt tulajdona a szerbeknek, magyaroknak és a magyar mellett élő többi közép-európai népnek.

Ünnepélyes pillanat ez. Nagyon örülök, hogy épp én lehetek, aki megnyitja ezt a kiállítást. Szerettem ezt a múzeumot már korábban is, és szomorú voltam, amikor az épület romlása miatt be kellett zárni. Akkor nem is mertem remélni, hogy valamikor majd nekem jut osztályrészemül, hogy én nyissam meg újra és adjam át Szentendre szerb és magyar lakóinak, Magyarország magyar és szerb lakóinak, Szerbia szerb és magyar lakóinak közös kincsét. Őrizzék lelkükben, őrizzék épségben, külső formájában, becsüljék meg, mert közös kincsünk, és becsüljék meg azért is, mert két testvérnép közös szenvedését, közös múltját őrzi – reméljük, az idők végezetéig.

A Magyar Köztársaság elnökének beszéde a Szerb Ortodox Egyházművészeti és Tudományos Gyűjtemény állandó kiállításának megnyitására – Szentendre 1990. október 12. A kiállítás megnyitására a magyarországi szerbek betelepülésének 300. évfordulóján került sor.

A DUNA MENTI SZERBEK MŰVÉSZETI EMLÉKEI MAGYARORSZÁGON

Amikor Milan Kašanin (1895–1981) művészettörténész megvonta a szerb kultúra, művészet és írott szó feszített időbeli és térbeli ívét, nagy feszítvát erőteljes lendülettel vont meg az Athosz-hegyi Hilandár kolostortól Buda fölé, Szentendrét. Egy nemzet sok évszázados szellemi létének eme egyedülálló folyamatosága térben és időben egyidejűleg egy talánnyal is szembeesít, mely a „peremlét tragikumának” dimenzióját is hordozza. Az ember és az alkotó lényegét fejtegetve, aki messze északon, szórvány helyzetben, egy kicsiny, elűzött és szétrebbent népcsoport menedékében sarjadt, távol az egységesebb szerb etnikai térség magvától, Kašanin ezt is mondta: „A sors, melyet nem annak neveznének, ha nem lenne következetes, úgy akarta, hogy eme ezer mérföldes távon és hat évszázados időbeli különbözéssel, az egykori szerb lét e két perem-centrumában jelentkezék az első fennmaradt középkori szerb regény írója, Teodosije hilandari szerzetes (+1328 körül), és az első modern szerb regény írója, Jakov Ignjatović (1822-1889), aki Szentendrén született. A világ színterét keresve, nem hiába mentünk a szerbiai Studenicától az Athosz-hegyi Hilandárig, és Hilandártól Szentendrét, s nemcsak csontjainkat hagytuk hátra az út mentén; néhány gondolatot is elejtettünk.”

A szerbek magyarországi bevándorlását Čarnojević (Crnojević) Arsenije ipeki (peć-i) pátriárka alatt 1690-ben, az oszmán hódítók kiszorítását követően a kelet-közép-európai térségből és a sikertelen kísérlet után, hogy egyidejűleg felszabadsák Délkelet-Európa szerb és keresztény országait is, a legjelentősebb láncszemnek tekinthetjük a

Duna menti szerbek migrációiban és rétegződésében még a középkor óta, s mind jelentősebb mértékben az utolsó szerb despoták idején.

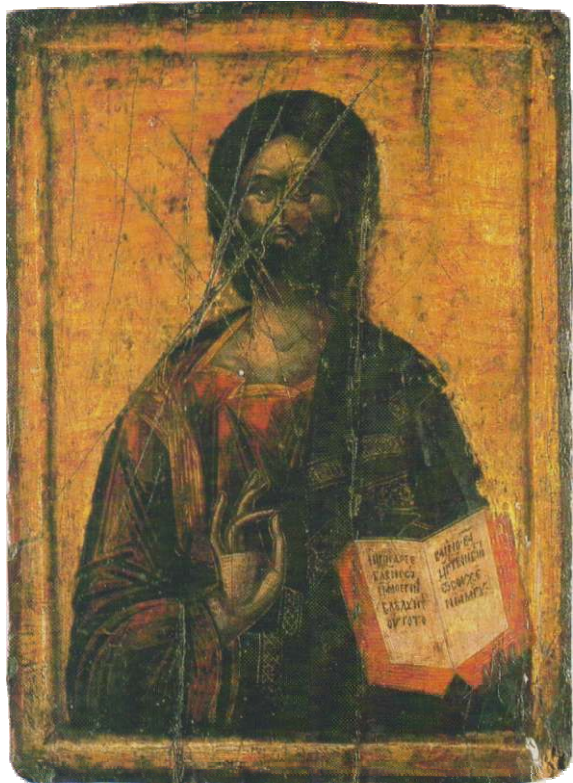
Zsigmond királlyal való szövetekezése után Lázárevics István (Stefan Lazarević) szerb despota (+1427) a XV. század elején gazdag városokat és birtokokat kapott Magyarországon, s amikor Budára jött, pompás gótikus palotában szállt meg, melyet a magyar király a Várban adományozott neki, palotájának közvetlen szomszédságában (ma Országház utca 9. szám alatt). Már a XIV. század legvégén a despota mint „minden szerb és Duna menti föld ura” vagy „minden szerbek és a Duna mentének ura (uralkodója)” címmel gyakorolja kézjegyét, később mint „minden szerb föld, a tengermellék és a Duna menti részek ura”. A bátor, bölcs és tanult szerb despota kivételes tekintélyét a magyar király udvarában bizonyítja, hogy 1408-ban az Aranysárkány vitézi rend megalapításakor a legelőkelőbb európai uralkodók és főrendek sorában legelsőként őt avatják a rend tagjává. A magyar–szerb kapcsolatok e korai időszakában – békétlen időkben, melyek sorsdöntő, fenyegető történésektől voltak terhesekek a szerb nemzetet, Délkelet- és Közép-Európát veszélyeztető erőteljes török előretörés árnyékában, mely kiteljesedéséhez közeledett – feltételezhetjük a szerb szellemi-irodalmi és művészeti alkotómunka kezdeteit magyar földön és a szerb despota budai palotájában.

A középkori szerb uralkodók udvari kultúrájáról, művészetéről és irodalmáról viszonylag szűkös adataink vannak. Irodalomkedvelő és művészetpártoló uralkodó hírében állt kivált Lázárevics István despota,

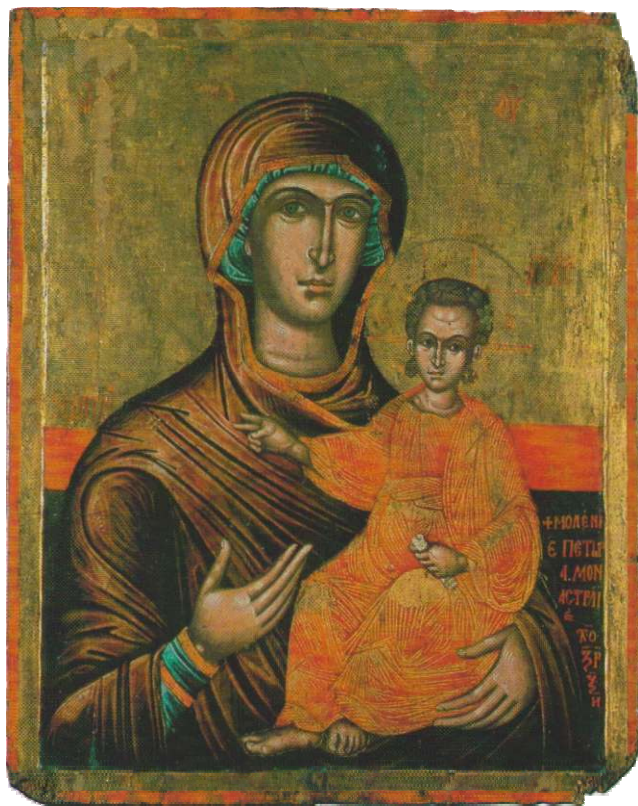
de eme erénnyel büszkélkedhetett utódja, Brankovics György (Djuradj Branković) is. Mindketten jelentős könyvtárakat bírtak, melyekben szerb és szláv könyvek mellett görög és latin nyelvűek is voltak. Nem tudni, mikor és milyen alkalommal került a szerb despoták birtokába, de 1462-ben György fiának, Brankovics István (Stefan Branković) despotának a tulajdonaként említik a pazar kiállítású *Krónikát a magyarok tetteiről* (*Képes Krónika*). A középkori magyar történetírás és miniatúrafestészet e kapitális alkotásának jelenléte a szerb despoták könyvtárának leltárában a magyar–szerb dinasztikus kapcsolatok közvetlenségére vall, s a humanizmus és reneszánsz szellemi áramlásait jelzi a középkori szerb államiság alkonyán.

Zsigmond király és Lázárevics István despota szerződése értelmében (Tata 1426) a szerb uralkodói trónust és a magyarországi birtokokat a despota veje, Brankovics György (1427-1456) örökölte, Belgrád (Nándorfehérvár), Galambóc és Macsó a magyar királyi koronára szállt, egészen 1521-ig dacolva a török hódítóval.

Szendró (Smederevo) várának elestével (1459) a török hosszú évszázadokra meghódítja Szerbia földjét. A szerb despoták uralkodásának megszakadásával a Brankovicsok mint Corvin Mátyás király (1458–1490) főrendjei és bárói, és a szerémségi és szlavóniai szerbek parancsnokai sikerrel szegültek szembe a török előrenyomulással Magyarország déli határain. Jelentős haderőt képviselő dunai hajóhadát Mátyás király szerb parancsnokokra és katonákra bízta, akiknek állomáshelyei a Duna mentén egészen Bu-

Szerb ikon festő: Pantokrátor — Krisztus, a „Mindenható”. Ráckeve — XVI—XVII. század

Szerb ikon festő: Hodigitria Istenanya, az „Útmutató”. Győr - 1660

dáig, Esztergomig, Komáromig és Győrig húzódtak. A Csepel-szigeten, Budától délre, már a XV. század első felében létrejön Rác-Keve település, ahol a szerbek 1487-ben templomot emelnek, alkalmazkodva az uralkodó gótikus architektúrához s az építést olasz mesterekre bízva. A ráckevei — később kolostori — templomot rövidesen két oldal-kápolnával bővítik, s 1514-ben belsejét freskókkal ékítik. A mai Magyarország területén a ráckevei templom a középkori szerb szakrális építészet egyedüli beszédes emléke a Mátyás kori reneszánsz fényes korából. A ráckevei templom ősbib az utolsó szerémségi Brankovics-despoták alapítványainál (Krušedol 1509–1516), melyeket Angelina, István despota özvegye, és fiuk, György despota emelt, aki élete végén Maksim szerzetesi nevén belgrádi és szerémségi metropolita volt (+1516).

Az oszmán előretörést követően a Duna északi vonaláig és Magyarország nyugati részének elfoglalása után a szerbek váratlanul a hatalmas oszmán birodalom határai közé kerültek. Az ipeki (peč-i) szerb ortodox pátriárkátus újbóli felállításával 1557-ben Budán létrejön és megszerveződik a legészakibb szerb

püspökség is, amely már a XV. században megalapozódott a térségben kialakuló szerb települések nyomán. Az északabbra élő szerbség azonban a szerémségi, Fruska Gora-i nagyszámú szerb ortodox monostor erőteljes és kiterjedt szellemi sugárzásában él. Nem véletlen, hogy 1576-ban a szerémségi Hopovo kolostor templomát a gazdaságilag megerősödött, vagyonos ráckevei szerbek emelik.

A szerémségi és szlavóniai szerb ortodox kolostoregyüttes nagyrészt a XVI. században alakult ki. A mai Magyarország területén, Tolna megyében társul hozzájuk Grábóc (Grabovac) monostor, melyet a század végén a dalmáciai Dragović kolostor ide menekedett szerzetesei alapítanak meg, s 1587-ben emelik első templomát — előzetesen kikérve a budai pasa (vezír) írásos hozzájárulását (fermánját). A kolostor első priorjának (iguman), Pajsizijnak (+1603) tanúsága szerint, aki 1593-ban kezdte gondosan vezetni a monostor krónikás könyvét, „a magyar földnek a hitetlenektől való elfoglalása után, amikor Szulejmán török császár legyőzte Lajos magyar királyt és kifosztotta a magyar földet, akkor a törökök sok országot hódí-

tottak meg, kivált a mi szerb nemzetünket, úgy mint Szerbiában, Boszniában, Szlavóniában és Dalmáciában, ahonnan sok keresztények jöttek, a mi szerbjeink, e magyar földre, a törökök, földesuraik nyomában, a török császár parancsa szerint, aki akkor uralkodott, s egészen Jánokig (Győr) benépesítették a városokat és falvakat, és településeket hoztak létre, templomokat és házakat emeltek maguknak”.

Az oszmán uralom idején a szerb etnikai jelenlét jelentős a magyar déli végeken. A XVI. században megyarapodott a szerb népesség a Dunántúlon, a Balatontól délkeletre eső részeken. A Duna mentén egészen Budáig, Esztergomig és Győrig találunk a városokban és településeken szerb lakosságot. Vannak szerbek Székesfehérvárott, Egerben s Szegeden, helyenként külön „rácvárosokban”, városrészekben és mahalákban. Az oszmán hódítás határán pedig, a Duna bal partján, Komárom várának és városának szerb katonasága és lakói az egyetlen kicsiny szerb oázis, amely sosem volt török uralom alatt!

A középkori szerb állam megszűnése után, új térbeli és történelmi keretben, a szerb kultúra és művészet

épp eme északi, Száván túli és Duna menti vidékeken éli meg középkori örökségének, kánonjainak és látásmódjának elkerülhetetlen átváltozásait és módosulásait, mindinkább kitéve az új szellemi érintkezéseknek és hasonulásoknak, s mind erőteljesebb szimbiózisban velük. Az elhagyott ősi részek és az óhaza sugárzása ugyan nem múlik el a XVII. században sem, erről tanúskodnak a ráckevei templom régi ikonosztáznak fennmaradt töredékei (Krisztus-trónkép) és Petar Monaszterli Hodigitria Istenanya-ikonja Győrből (1660). Elfogadva azonban az uralkodó stílust, a szerb templomok alkalmazkodnak a gótikus architektúrához is (Ráckeve 1487), amely új és szokatlan ikonográfiai elrendezést erőszakol a zographoszokra, akik megszokták a bizánci ikonfestést és modort.

Különösen a templomok leltára rövidesen keveredésről, sokféleségről tanúskodik. A templomi kegytárgyak között gótikus kelyhek tűnnek fel (Baja XVI-XVII. század). A győri evangélium veretének

(XVI–XVII. század) stílusjegyei jól iskolázott nyugati ötvösművészre utalnak. A grábóci kolostor számára 1593-ban „a templom alakjára ezüst szentségtartót” készíttetnek, melyről feltételezhetnénk, hogy hazai mester munkája. Műtárgyak érkeznek Oroszországból is. A grábóci monostor krónikája tanúsítja, hogy „1602-ben a két évvel korább elküldött Geraszim szerzetes megjött moszkvai földről és onnan templomi ékességeket, könyveket és miseruhákat, és egyebeket” hozott. A XVII. század elején Dalmáciából a grábóci kolostorba hozzák Dragović monostor evangéliumát, melyet 1611-ben Szarajevóban láttak el veretes kötéssel. A XVII. század közepén gyakoriak a grábóci szerzetesek jeruzsálemi zarándokútjai, akik közül az egyik „két ezüstveretes és aranyozott enkolpiont, és egy ugyancsak veretes és aranyozott és különféle kövekkel ékített keresztet” hozott (1667). Fennmaradt a grábóci kolostor evangéliuma, melyet 1663-ban kötöttek, s melynek veretei minden bizonnyal valamely

jó ötvösmester munkái az akkori ismertebb központok egyikéből (Lippa, Szarajevó, Csiprovci, esetleg Szerémség). Végezetül már a XVII. században a templomokban megjelennek nyugati, osztrák és német eredetű barokk kegytárgyak is (Grábóc kolostor kelyhe 1668). Feltűnnek reprezentatív munkák is, melyek északibb tengermelléki vidékek mestereire utalnak (a szentendrei székesegyház kelyhe, a tizenkét apostol frízével).

Az 1690-es bevándorlással — amely a történetírásban tartósan honosodott meg mint a magyarországi szerbek „nagy” bevándorlása — a szerb nép minden addigi migrációja a Száván túli és a Duna menti részekre mind a bevándoroltak számát, mind következményeit és jelentőségét tekintve külön hangsúlyt és jelentőséget nyert. Bécs sikertelen ostromlása után 1683-ban a Szent Liga keresztény serege kiszorította a vereséget szenvedett törököket Magyarország központi részeiből, Szlavóniából és a Szerémségből, felszabadítva 1686-ban Budát, s 1688-

Evangélium kötéstáblája — aranyozott ezüst. Győr — XVI. század — *Evangélium kötéstáblája — ezüst és aranyozott veret. Grábóc kolostor (Tolna megye) — 1611, 1663*

ban Belgrádot is. A keresztény sereg erőteljes előrenyomulásával 1689 őszén egészen Rigómezőig (Kosovo), Ipekig (Peć) és Prizrenig, melyet mind jelentősebb mértékben támogatott szerb felkelők is, a török végleges elűzésének lehetősége a Balkánról mindinkább reálisnak tetszett. Váratlan fordulattal azonban az osztrák sereg 1690 januárjában visszavonulásra kényszerült. Az ipeki (peć-i) szerb ortodox pátriárka, Arsenije III. Čarnojević (Crnojević) arra kényszerült, hogy elhagyja székhelyét és Belgrádba menekedjék. 1690 október elején — amikor a törökök Belgrád közelébe értek — a pátriárka mintegy százezernyi néppel Magyarországra jött és a bevándorlókkal egészen Budáig és Szentendrőig jutott. A migrációs folyamat az északi Duna menti szerb központokba Ausztria–Magyarország területén azonban csak fél évszázad múltával csillapodnak, Arsenije IV. Jovanović Šakabenta pátriárka jövetelével, és újabb jelentős szerb betelepüléssel (1737–1739). A Belgrádi békekötéssel (1739) a bevándorolt nép utolsó reménye is szertefoszlik, hogy rövidesen visszatérhet elhagyott régi hazájába.

Tartósan megtelepedve Magyarországon, amely másfél évszázad után felszabadult a török uralom alól, hála a császári kiváltságoknak (1690, 1695), melyek legalább nyilvánkozottan biztosították a szerb lakosoknak szervezeti és szellemi, polgári és gazdasági jogokat és szabadságot, rövidesen alakulni kezdett a szerb polgári réteg. A földművelő nép szabad státuszban gazdálkodott, külön alakul a katonai réteg és a nemesség. Buda, Pest, Szentendre, Szeged, Baja az új szerb polgárság jelentős központjai lesznek magyar földön, melynek sorából rövidesen az egyházi hierarchia, jogászok és pedagógusok, tudós férfiak, írók, művészek és közéleti személyiségek nemzedékei kerülnek ki.

I. Lipót császár privilégiumával a mai Magyarország területén megerősítették a budai és székesfehérvári, mohácsi és szigeti, szegedi és egri szerb ortodox püspökségeket (egyházmegyéket). A mohácsi és szigeti (szigetvári) szerb ortodox püspök a pécsi, (duna)szekcsői, siklósi, kani-zsai és kaposvári címet is viseli — míg

1733-ban e püspökséget nem egyesítik a budai egyházmegyével.

Arsenije Čarnojević pátriárka kezdetben Szentendrén időzött (ahol mindmáig fennmaradt rezidenciájának egy része), azután Dunaszekcsőn, Grábóc kolostorban, Budán és Pesten (ahol 1696–1699 között háza is volt a mai Váci utca felső részén, a szerb templom közelében, melyet Mihály-Mihailo szerzetes őrzött). Amikor 1698-ban hazatért Oroszországból egy küldöttség, Arsenije pátriárkának ezüst és aranyozott kegytárgyakat, evangéliumot, könyveket és miseruhákat hozott. A pátriárka szétszóródott hagyatékából a budai szerb ortodox püspökök kincstárában e könyvek-ből csak egy *Liturgiarion* őrződött meg, melyet 1691-ben Lembergben (Lvov) nyomtak, s melynek lapjain ma is olvasható a pátriárka saját kezű bejegyzése.

A magyar földre való kivándorlás többé-kevésbé minden szerblakta vidéket érintett. Budán említés esik a Mileseva kolostor szerzeteséről, akiktől fennmaradt egy liturgikus könyv (ünnepi mineion), melyet 1538-ban Velencében nyomtak Božidar Vuković ottani szerb nyomdájában. Az egyik lapon ott olvasható a kéziratos bejegyzés: „a Mileseva kolostoré” („manastira Mileševe”). Budakalásza — Buda fölött — a szerbiai Rudnik-hegy alatti kolostorok szerzetesei jutottak el. Stefan Štiljanović erekyeit a szerémségi Šišatovac monostor barátai „Buda közelébe, Zsankurtaran helységbe” hozták, vagyis Adonyba. Negyven napig tartó gyalogutat tettek meg a Ravanica kolostor szerzetesei a Rigómezőn elesett Lázár szerb fejedelem ereklyéivel, s a szentendrei Kis-Duna partján emeltek boronatemplomot, melyet Szent Lukács apostolnak és evangélistának szenteltek és benne őrizték a fejedelem hamvait 1697-ig, vagy talán egészen a Karlócai békekötésig (1699). Lázár fejedelem ereklyéivel együtt hozták Jefimija hímnzett szemfedőjét is a fejedelem dicséretével, melyet 1692-ben itt másolt le Kiprijan Račanin szerzetes. Az ideiglenes fatemplom mellett alakult ki az a szerzetesi közösség és könyvmásoló műhely, melyet a Rača kolostor ügyes könyvírói alapoznak meg, s egészen a XVIII. szá-

zad közepéig Szentendrén serény könyvmásoló munka folyik elsősorban a legegésőbb liturgikus szükséglet kielégítésére. E könyvmásoló műhely közösségéből mint író is kimagaslik Gavril Stefanović Venclović szerzetes-pap, akinek errefelé vész nyoma 1749 után. Szentendre e városrészét egyébként még nem oly régen is az őslakosok „Ravinicai mahalának” (városrésznek) nevezték, a templomocska helyét pedig a XVIII. század legvégén a tabakosok (bőr-cserzők) céhe kőkeresztrel jelölte meg. A szentendrei templomok is őrzik az itt megtelepedett szerbek régi pátriáját: Pozsareváci templom, Csiprováci templom, Hopovói templom, a székesegyház Belgrádi templom, melynek liturgikus könyvei közül előkerült egy 1552-ben Belgrádban nyomtatott tetra-evangélium is, még a régi belgrádi metropoliai (érseki) templom leltárából, melyet Lázárevics István deszota emelt, amikor Belgrádot Szerbia székvárosává tette. Az Izbégi templom is — valamikor Szentendrétől különálló község volt Izbég — a szerb betelepülés emlékét idézi: „izbeg” magyarul „menedéket” jelent... A legelső menedékhely a helyi magyar lakosok ajkán is megőrződött és hagyományozódott! A farönkökből emelt régi templomokat a XVIII. század közepén rövid időközben hét impozáns kőtemplom váltotta fel! A középkori katolikus plébániatemplommal együtt ezek határozzák meg ma is a barokk Szentendre jellegzetes városképét, melyet „a hét torony városának” is neveznek. Délen, a Duna szerémségi partján Karlócát, a magyarországi szerb érsek-pátriárkák székhelyét ekkor már „Szerb Sionnak” mondták, Szentendrét meg valaha okkal és büszkén tartották „Szerb Rómának”! Újvidék csak később lesz a „Szerb Athén”.

A gazdag iparművészeti anyag — mindenekelőtt az ötvösmunkák — tanulmányozása az eljövendő kutatók elé tűzi a feladatot, hogy felmérjék a budai „rác” (szerb) ötvösök munkásságát, akik már 1689-ben külön céhbe szerveződnek, s rövidesen császári kiváltságot is kapnak (1696). Munkáik a XVIII. század első évtizedeiben is fel-felbukkannak. Pécssett, majd Budán dolgozik Rad-

Teodor Gruntović Simeonov zographosz: Szent Háromság — az Istenanya megkoronázása, Krisztus és az Istenanya életének jeleneteivel, prófétákkal, evangélistákkal és szentekkel. Buda — 1770 körül. — Az ikonok és kegytárgyak a szentendrei Szerb Ortodox Egyházművészeti és Tudományos Gyűjtemény állandó kiállításán láthatók.

nics Simon (+1743), aki talán szarajevói eredetű lehetne, s 1713-ban polgárjogot is nyer. Ismert munkáit a rekeszománcos technika jellemzi és hagyományos stílustartás. A rekeszománc egyébként már korábban feltűnik a csiprovaći származású ötvösmestereknél, akik mifelénk dolgoznak. Radnics Simon munkájának tekinthetjük Jefrem Janković Tetovac mohácsi szerb ortodox püspök kicsiny evangéliumos könyvének veretét 1695-ből, mely különös sorsának alakulása folytán Szerbiába, az ipeki (peč-i) kolostor kincstárába került, ahol nemrégiben kis híján a lángok martalékává lett! Tőle valók két diakónusi orácion (stólaszerű széles vállszalag) zománcos, bronz díszlapocskái, melyeket 1717-ben Nikanor Melentijević pécsi szerb ortodox püspök számára készített, valamint Maksim Gavrilo-
vić szekesői püspök két- és háromkarú áldásosztó gyertyatartói 1721-ből a Fruška Gora-i kolostorok egykori leltárában. Bizonyára ide sorolhatók Vikentije Popović budai püspök (metropolita) gyertyatartói is, melyek 1710-ben készültek. Radnics Simon munkája a régi szigetvári szerb templom kelyhe (jelenleg a pécsi Janus Pannonius Múzeum leltárában). Radnics Simon egy másik kelyhét, melyet 1733-ban készített, a magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. A magyarországi szerb templomok a későbbiekben a legjobb helyi – elsősorban pesti, budai, győri –, bécsi, osztrák és német ötvösmesterek alkotásaival egészítik ki sajátos megoldásokat is kívánó liturgikus leltárukat. A kegytárgyak között a XVIII. század óta gyakoriak az Oroszországból adományozott vagy behozott ötvöstárgyak.

Az 1690-es bevándorlást követően a magyarországi szerbek körében a rézmetszet megjelenését jelzi Arsenije Čarnojević pátriárka vászonra nyomott antimenzionja (1692) és Szent György nagyvértes ikonja életének és megkínóztatásának jele-
neteivel, melyet 1701-ben a pesti szerb templom számára metszettek. Részben a budai szerb ortodox püspökséghez kötődik az „illir szerb általános zographosz”, Hristofor Žefarović (+1753) sokrétű munkássága, aki 1742-ben metszi rézbe a győri és a kecskeméti ortodox temp-

lomok számára Szent Miklós ábrázolását. Jelentős mértékben foglalkoztatják a hazai szerbek Zaharija Orfelint (1726-1785) is: Monaszterli Demeter adományozza Pestről 1772-ben a kuveždini (kövesdi) kolostort és környezetét ábrázoló rézmetszetű dúcot, Georgije Popović szentendrei polgár pedig 1775-ben a szerémségi Krusedol kolostor rézmetszetes ábrázolását. Rózsa István „egri nemes és lakos” adománya 1779-ben az Athosz-hegyi Hilandár kolostor nagyméretű kompozíciója. Ekkor készül a pesti szerb templom *Istenanya megkoronázása* című rézmetszete is.

Sajnálatosan nem maradt fenn Arsenije Čarnojević pátriárka hiteles rézmetszetű arcmásának egyetlen levonata sem. Az arckép – valószínűleg egész alakos ábrázolás teljes főpapi liturgikus ornátusban – még a pátriárka életében készült Bécsben, s halálakor (1706) még új levonatokat nyomtak a lemezről. Bizonyára egy ilyen levonat alapján készült a pátriárka ama ikonszerű ábrázolása, mely korábban az esztergomi szerb templom püspöki trónusán volt.

Hristofor Žefarović alkotása a pesti szerb templom kapitális himzett *plaštanica*-ja (Krisztus testének sírbahelyezését ábrázoló lepel) a XVIII. század közepéről.

A XVIII. században a gazdaságilag megerősödött és társadalmilag megalapozódott magyarországi szerb diaszpóra – a hagyománytisztelő tehetséges zographoszok és a tetszetős kanonizált ukrán-orosz ikonfestők mellett – mindinkább és szinte kivétel nélkül ad megbízásokat a korszak legismertebb és legjobb szerb festőinek. Hristofor Žefarović korát követően – aki 1740-ben befejezte a régi siklósi templom falképeinek megfestését – a budai szerb ortodox püspökség kiterjedt területén még jelentős megbízásokat kapnak déli eredetű, Moszhozopoliszból származó falképfestő zographoszok, akik újrafestik a ráckevei középkori gótikus templom falait és boltozatát (1765–1771), s megfestik a székesfehérvári barokk templom falképeit (1772-1774). Vezető mesterük Teodor Gruntović (Simeonov). Egyazon időben Szegeden már elkészült a talányos Jovan Po-

pović barokk ikonosztáza (1761). Vasilije Ostojic három monumentális ikonosztáziont fest: Budán (1761), Grábóc kolostor templomában (1768) és a szentendrei székesegyházban („belgrádi” templomban, 1777-1781). Stefan Teneckinek tudjuk be a pesti szerb templom régi ikonosztázionját. Székesfehérvárott az ikonosztázion képeit Jovan Četirević Grabovan és Grigorije Popović közösen festi (1776). Teodor Ilić Češljar Budán (1775), Pesten és Szentendrán dolgozik, időnként jelen van Teodor Kračun, a kor legnagyobbra tartott mestere. Magyarországról való – Baján született – Pavel Djurković (1771–1830 után), a dunaföldvári ikonfal (1801) képei-
nek és a pesti templom áldozati oltárképének festője, aki Alekszandra Pavlovna rövid ideig tartó házasele-
tében József nádor udvari festője is volt. Arsenije Teodorović (1767–1826) hatalmas életművében a legjobb alkotások közé tartozik a bajai (1793, 1810) és a lerombolt budai (tabáni) székesegyházat ékítő ikonosztázion (1818-1820). Valamivel fiatalabb kortársa volt a budai születésű Mihailo Živković (1776?–1824), a szentendrei Angyali Üdvözlet temploma (1802–1804) és az eltűnt balassagyarmati templom ikonosztázának (1815) festője.

A történelmi Magyarországon és magyar földön való léte és etnikai kontinuitása közel hat évszázadot kitevő ívében, és diaszpórája – mint a szerb nemzet töredéke – fennmaradásának változó koordinátái közepette, a szerb kultúra és művészet itt toldja meg késő középkori szellemiségét, már közvetlenül érintkezve az európai reneszánszsal is. Követve a szerb kultúra eme „dunai útjait” a XVIII. században, Dejan Medaković szerb művészettörténész tömören úgy fogalmaz, hogy „a sorsdöntő, történelmi találkozás a Nyugattal, a barokk, rokokó és klasszicizmus korszakával, Európa eme nagy közlekedési útvonalán ment végbe, s az ilyen találkozások új értelmezője a szerb polgárság lesz, amely a XVIII. században a szerb társadalom befolyásos politikai és gazdasági tényezőjévé válik. Röviden szólva, épp dunai útjain született a modern szerb kultúra is.” ■

Nemeskürty István

„SZENT MÁRK DICSŐ TERÉN, MELYET MÉLÁN TAPOSTAM...”

Jászay Magda: Velence és Magyarország

Magyarország második királya, Péter, Velencében született. Szülőanyja István király nővére, aki egy velencei dogéhoz ment feleségül.

Első nagy szentjeink egyike, Gelért is velencei. Emlékét máig őrzi a szentgyörgyszigeti kolostor.

Természetes, hogy a középkor erős birodalma, a Magyar Királyság szoros kapcsolatokat ápolt az Adriai-tengert uraló másik, szomszédos birodalommal — mert akkor az volt! —, Velence Köztársasággal.

Az „ápolni” szó persze általánosító túlzás, hiszen két egymással érintkező állam között szükségszerűek a súrlódások, a viszályok, az érdekeltekétekből fakadó háborúk.

A középkori Magyar Királyság az Árpádházi királyok uralkodásakor, de később is, végeredményben Mátyás haláláig meg-megújuló kísérleteket tett délnyugati határainak az Adriai-tengert kiterjesztésére és egyfajta tengeri hatalom megszerzésére.

Ezt a tengert Velence és Nápoly, a középső partszakaszon pedig az Egyházi Állam (Vatikán) vitatta és uralta. Magyarországhoz Velence esett legközelebb; vele vívtuk legtöbb háborúságunkat a dalmát tengerpart birtoklásáért. Úgyes középkori külpolitikusainknak néha sikerült Velence és Nápoly ellentétét kijátszva, sőt a távoli, földközi-tengeri Genova érdekeit felhasználva hatalmi előnyre szert tenni. A legnagyobb esély egy tartós magyar tengeri uralomra Nagy Lajos halála után kínálkozott — magyar — nápolyi-szicíliai szövetség —, ezt azonban a személyi hatalmi ellentétekből fakadó belviszály (II. Károly meggyilkolása és következményei) semmivé tette. Pedig már Könyves Kálmán kinyújtotta karját a Földközi-tenger felé, amikor egy szicíliai nor-

mann uralkodó leányát vette feleségül, és jegyesét Tengerfehérvárra, az Adria partján ünnepélyesen fogadta.

De hatalmi érdekektől függetlenül is szoros volt a kapcsolat: a Budára küldött velencei követek jelentései történelmünk megbízható forrásai, a velencei üzletemberek magyarországi tevékenysége, befektetései, vállalkozásai, pénz- és bankpolitikája, szerteágazó kereskedelmi kapcsolatrendszere hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon az akkor ismert nagyvilág minden táján termelt áru kapható legyen. Velence volt ugyanis az egyetlen európai hatalom, mely a fokozatosan terjeszkedő Oszmán—Török Birodalommal rendszeres kapcsolatokat tartott. Hajói Ázsiától Afrikáig járták a tengereket.

Velencei főkincstárnok hivatala

A reformáció idején, a XVI. században Velence Köztársaság volt az egyetlen állam Itália földjén, mely a többiekhez képest vallásilag türelmesnek mutatkozott, így aztán a területéhez tartozó Padova egyeteme számos magyar tanulóifjat fogadott be, felekezeti hovatartozástól függetlenül. Velence volt tehát a török hódoltság Magyarországon az egyetlen kapu Itália felé. Ezen keresztül, aki akart, Rómába is eljuthatott.

Különleges kapcsolatok alakultak ki egy későbbi században is, az akkor már az Ausztriai Császársághoz tartozó Velence város és a magyar szabadságharc hívei és katonái között: 1848-ban az ott állomásozó cs. kir. csapatok magyar katonái Velence, tágabb értelemben Itália felszabadulásáért küzdöttek.

Ehhez képest eddig viszonylag kevés összefoglaló mű született Velence és Magyarország kapcsolatairól.

nak történetéről. Ezért kimagasló jelentőségű Jászay Magda vállalkozása. Jászay Magda, az olasz történelem és kultúra kiváló ismerője, aki számos művében dolgozta fel a magyar–olasz kapcsolatokat eseményeit és egyes fejezeteit, ezúttal végre monografikusan is megírta e két fontos állam kapcsolatának történetét. Különösen értékesek levéltári kutatásai és ezek eredményei. Alvise Molin, Bécsbe küldött velencei követ iratanyagának és róla a múlt században kiadott két olasz nyelvű, velencei monográfia alapos feldolgozásának eredményeképp árnyaltabb képet kapunk Zrínyi Miklós és köre terveiről és velencei kapcsolatairól. Molin, mint Velencébe küldött jelentéseiből kitűnik, titokban rendszeresen találkozott a magyar „békétlenekkel”. Zrínyi még azt is fontolgatta, hogy Velence szolgálatába lép mint hadvezér. Arról azonban, sajnos, Jászay könyvéből sem értesülünk, hogy amikor Zrínyi Miklós vadászszerencsétlensége és halála után a nála vendégeskedő Bethlen Miklós lóhalálában Velencébe utazott, vajon mit jelentett az erdélyi ifjú a velencei tanácsnak, miről tárgyaltak, miben maradtak? Valahol nyoma kellene hogy legyen mindennek.

Változatlanul maradtak homályos pontok Alvise Gritti magyarországi szerencsétlen kormányozásának ügyében; támogatta-e a doge Sztambulban élő törvénytelen fiát Velence Állam, netán abban a reményben, hogy ily módon tényleges politikai hatalmat szerez János király Magyarországon, vagy valóban csupán egy eszes, ámde könnyelmű kalandor áldozatait voltunk?

Jászay Magda személy szerint a negyvennyolcas velencei-magyar (és általában: olasz) kapcsolatok kutatásában tette közzé a legtöbb újdonságot. 1948 és 1985 között publikált tudományos dolgozatai minden oldalról kimerítően megvilágították közös történelmünknek ezt a korszakát. E könyve most e kutatásának eredményeit össze is foglalja. Érdemes lett volna azonban Mazzini tevékenységét is megvizsgálni, Jászay Mazzini-könyvének tanulságait hasznosítva. (Bár Mazzini kétségkívül túlmutat Velencén, jelen könyve tárgyán.)

Lebilincselően bontakozik ki a könyv lapjain két olasz hatalomnak:

nyosat tudott e kapcsolatokról), ők győztek, s így Velence másodszor veszítette el már-már véglegesülni látszó befolyását Magyarországon. (Először Szent István halála után, Péter trónra kerülésekor.)

Századvégi-századeleji szépirodalmunk velencei motívumai – nászút, kalandok, képzőművészeti és kulturális gyönyörűségek – után az olvasó most megismerkedhet két letűnt középkori nagyhatalom: Ve-

Mátyás király arcképe

A karlócai békekongresszus 1698. november 19–1699. január 26. Az illusztrációkat a Gondolat Kiadónál 1990-ben megjelent könyvből vettük.

Velencének (III. András) és az éppen az idő tájt nápolyivá honosult francia Anjou királyfinak (Károly Róbert) versenyfutása a megürült magyar trónért. Mivel az Anjouk az akkori pápákat is szabályosan hűbérésekké tették (Dante sok botrá-

lence Köztársaság és Magyarország történetével.

Amit Babits Mihály költeménye tizennégy sorban fejezett ki a művészet egyetemes érvényességével, azt most Jászay Magda monográfiájából részleteiben is átélhetjük:

*Szent Márk dicső terén, melyet mélán tapostam,
valaha régesrég egy másik bús magyar,
méltóbb költő, mint én, és hős, mint senki mostan,
tiport hatalmasan, ki tudta, mit akar!
Ki tudja, mit akar, s nem tudta, hogy a rosszban
fogyhatatlan a világ...*

(Zrínyi Velencében)

Páldi Livia

KÖZELSÉG ÉS TÁVOLSÁGTARTÁS

Egon Schiele képei

„Álljon meg, nézzen felénk. Viselkedjen úgy, hogy nem tudja,
hány emberrel néz farkasszemet” (Hajas Tibor).

Egon Schiele a test korlátolt valóságának, funkcióinak, képességeinek feszegetője, a nyilvánosság előtti túllépője-túlléptetője egy olyan társadalomban élt, amelyben – Hanák Péter szavaival élve – „a felszín alatti áramlások gyakori feltörése, a sűrűsödő politikai és tudati zavarok, az állampolgároknak a látszólagosság ez a viszonylagosság élményét állandósult tudattényezővé szilárdították. Így fejlődött ki bennük az idők folyamán egy fölöttébb modern életérzés: az egyénnek saját személye, saját sorsa és az őt körülvevő rend iránti mélységes bizalmatlansága, mely a mélységes magabiztosság formáját öltötte”.

Az életút

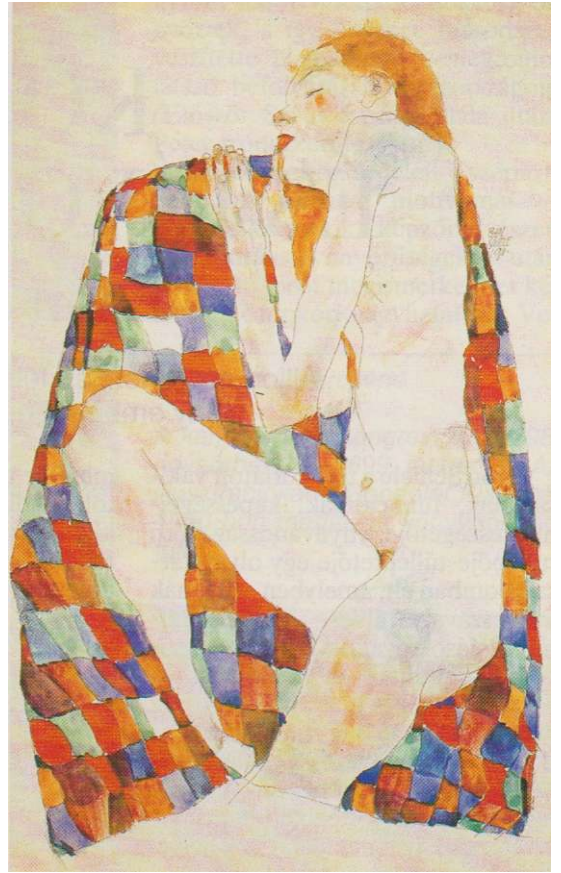
Schiele 1890-ben született az alsó-ausztriai Tulln városában egy vasúti tisztviselő harmadik gyermekeként. Gimnáziumi tanulmányait Kremsben és Klosterneuburgban végezte. Hamar felfigyelték kiemelkedő rajz tehetségére, és apja halála után (1905) nevelőapja ellenkezését legyőzve sikerült anyját rábírnia, hogy támogassa bécsi művészeti tanulmányait. 1906-ban tesz sikeres felvételi vizsgát, és a Képzőművészeti Akadémián Christian Griepenkerl osztályába kerül. Schielének az akadémiai oktatáshoz, illetve annak esztétikai ideáljaihoz való viszonya tömören megfogalmazható az alábbi Nietzsche idézettel: „Ha szobrászaink, festőink és zenészeink rá akarunk lenni a korszellemre, puffedtté, óriásivá és idegessé kell formálniuk a szépséget: ahogy a görögök mértékmoráljuk igézetében belvedereit Apollónnak látták és formálták meg a szépséget. Nekünk ezt az Apollónt voltaképp csúnyának kellene neveznünk! De az együgyű »klasszicisták«

minden tisztességérzettől megfosztottak minket!”. Ez az akadémikus klasszicizmus, amely növendékeit a rendelkezésre álló 1650 gipszöntvény rendszeres tanulmányozá-

sára és másolására kényszeríti, Schielét hamar az Akadémiától nem

*Egon Schiele fotó-önarcképe
1915-ből*

Fehér akt színes takarón (1911)

*Önarckép
szét-
terpesztett
ujjakkal
(1909)*

messze fekvő Secession épületébe hajtja új impulzusokért. Kezdeti korszakát a szecesszió formanyelvével való kísérletezése jellemzi, melyre főképp Gustav Klimtnek az egyiptomi kultúra és a bizánci mozaikok ihlette festmény-szöttesei készítették. A díszítőelemek halmozában megcsillanó emberi testek látványa, a természet állandó megfigyelésén alapuló ornamentális stilizáció Schielénél folyamatosan egyszerűsödik, illetve más szerepet kap. 1908-ban állít ki először Klosterneuburgban. Itt ismerkedik meg Heinrich Beneschel, kinek fia Ottó – a későbbi művészettörténész és a bécsi Albertina igazgatója – Schiele rajzainak, vízfestményeinek első gyűjtője. 1909-ben otthagyja az Akadémiát, és Paris von Gütersloh, Anton Peschka, Franz Wiegeler, Wals Böhler mellett a „Neukunstgruppe” (Az Új Művészet Csoportja) alapító tagja lesz. Ugyanebben az évben, a csoport első kiállításán találkozik néhány gyűjtővel (Carl Reinghaus, Oscar Reichel), Eduard Kosmack kiadóval, valamint Arthur Roessler kritikussal, így kialakul körülötte egy vásárlói és baráti kör. Az első róluk megjelenő cikk az ifjú nemzedé-

ket csak mint a szecesszió zsákutcájába tévedt Klimt- és Kokoschka-epigonokat jellemzi, akiket érthető, ám elfogadhatatlan módon lefoglal a pubertáskor krízise, és ezt szemérmetlenül a közönség elé is tárják. 1911-ben Vally Neuzillel — állandó modelljével és szeretőjével — a Moldva-parti Krummauban telepedik le, majd botrányosnak minősített életmódjuk miatt Neulengbachba költöznek. Itt egy kiskorú megrontásának — alaptalan — vádjával letartóztatják, és a tárgyalásig huszonnégy napot kényszerül börtönben tölteni. Komoly lelkiválságában is tizenhárom akvarellt és számos rajzot készít. A nehéz idők után pályája megindul felfelé. Tavasszal és ősszel a müncheni „Secession”-nál állít ki,

Agónia (1912)

majd Kölnben a „Sonderbund”-on. Ekkor rendezi számára Hans Goltz műkereskedő az első gyűjteményes kiállítást Münchenben, és Bécsben is szerepel hat munkával a „Secession” tárlatán. A háború első kilenc hónapjában zavartalanul dolgozik, és az 1914-es év hozza meg az első igazi elismerést — Drezdában, Hamburgban, Kölnben, Münchenben, majd ez év végén a Galerie Arnot-ban állít ki. 1915 elején ismeri meg a Harms lányokat, és a fiatalabbat, Edithet feleségül veszi. A *Die Action* című folyóirat, amely 1913-tól közli Schiele verseit és prózai munkáit, 1916-ban egy teljes számot szentel a festőnek. 1915 júniusában bevonul, de a katonaságnál is van lehetősége a festésre, sőt egyes állomáshelyein még műtermet is kap. 1917-ben Koppenhágában, Amszterdamban, Stock-

holmban szerepel kiállításokon, és többedmagával a Kunsthalle szervezésén fáradozik, ahol fórumot kapnának mindazon művészek — zenészek, írók, festők —, akiket a háború kényszerű visszavonultságra ítél. 1918-ban a bécsi „Secession” kortárs művészeket bemutató kiállításán tizenkilenc képpel, számos rajzzal és akvarellal van jelen. Ez az első nyilvános sikere, anyagi vonatkozásban is. A siker ízét azonban nem sokáig élvezi: 1918 októberében hat hónapos terhes feleségével együtt a spanyolnátha áldozata lesz.

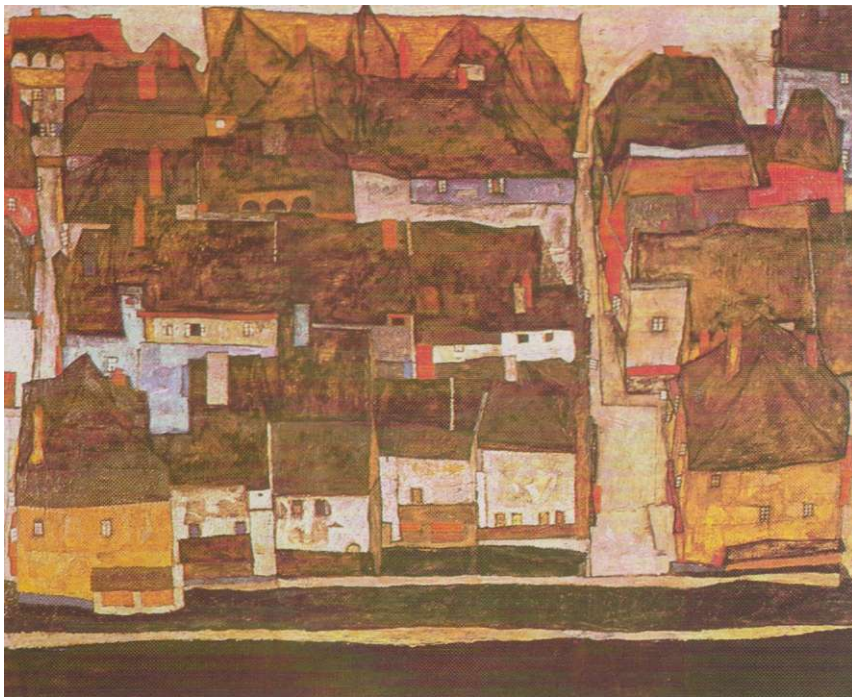
A kiszolgáltatott test

A tabuként kezelt, misztériummal övezett vagy borzadállyal elutasított nemiség képeinek inspirációs forrá-

sa: a saját teste, „mely – Hajjas Tibor mondását alkalmazva e helyt – egyedül ismerős számára a világ összes testei és forrásai közül, mely egyedül a sajátja, mely kizárólagos helye az életben maradásnak és pusztulásnak egyaránt”.

Egyszerre forrása és tárgya a saját felindulásának. Számára a test az egyetlen, valóban megbízható médium. A formalisztikussá válástól megvédi az anatómia; az akadémikus iskolázottság földhöz kötöttségétől pedig a tükrözött érzelmi állapotok leplezetlen bemutatása. A középpontba helyezett test egyfelől formai-szerkezeti problémák megjelenítője, másfelől az azokból adódó gondolati-emocionális tartalmak kifejezője. Ez legegényibb módon rajzain és akvarelljein mutatkozik meg, ahol a technika szabadabb lehetőséget teremt a kísérletezésre. A csonka testek, a kidolgozatlan testrészek, a félbehagyott, a tehetetlenségre kárhóztatott figurák erősítik a környezetből való kiragadottság és a kiszolgáltatottság érzetét. Schiele preparál. Úgy szemléli a modelleket, mint ahogy a rovargyűjtő a gombostűre tűzött áldozatot. Önarcképek, hivatásos modellek, Gerti húga, aztán a gyerekek – akiknek arcán a megható ártatlanságot szokás látni, de Schiele képein valami egészen más jelenik meg, a szexuális kiszolgáltatottság, a kezek vagy a testtartás magakellető görcsössége. Hogy megint Hajjas Tibort idézzem: „Ez az élet nem hasonlít semmilyen más létezéshez; olyan intenzív, olyan égető. És minél intenzívebb, annál manökenszerűbb. Pokoli látvány. Mert minden, ami különbözik, gyanús; mert minden, ami teljes, idegen és a sötétségből ugrik elő; mert csak az esetlegesség és a kudarc emberi”. Schiele valahol arra az útra lépett rá, ami végül a „body-art”-hoz vezetett. Akkor ezek a képek a nézőben a „voyeur”-ség érzetét keltették. Ebben a látásban és tapintásban ott rejtőzik a kétely, ami a figurákat görcsössé, magabiztosságukat látszólagossá teszi. Az ambivalencia ilyen fokú kifejeződése Edward Munchra emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy Schielénél a személyes élettapasztalatok képbevetítése a szubjektivitásnak teljesen más szintjén jelenik meg; és a formai racionalitás gátat szab az érzelmek intenzív jelenlétének. A nőhöz való viszonyában egyfajta távolságtartás érződik, amit a másik test meg nem

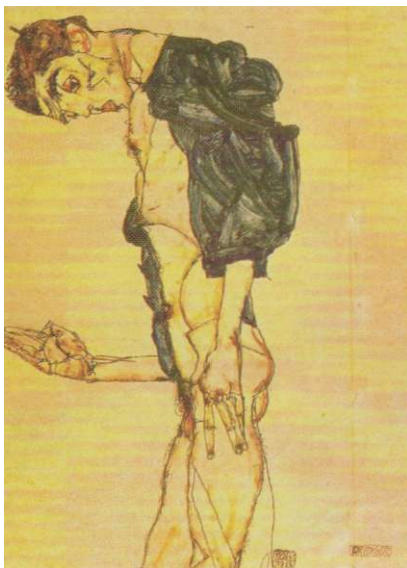

Kruman (A kisváros) (1913)

ahol a figura elhelyezkedése bizonytalan és átmeneti, ahol a figurának nincs árnyéka.

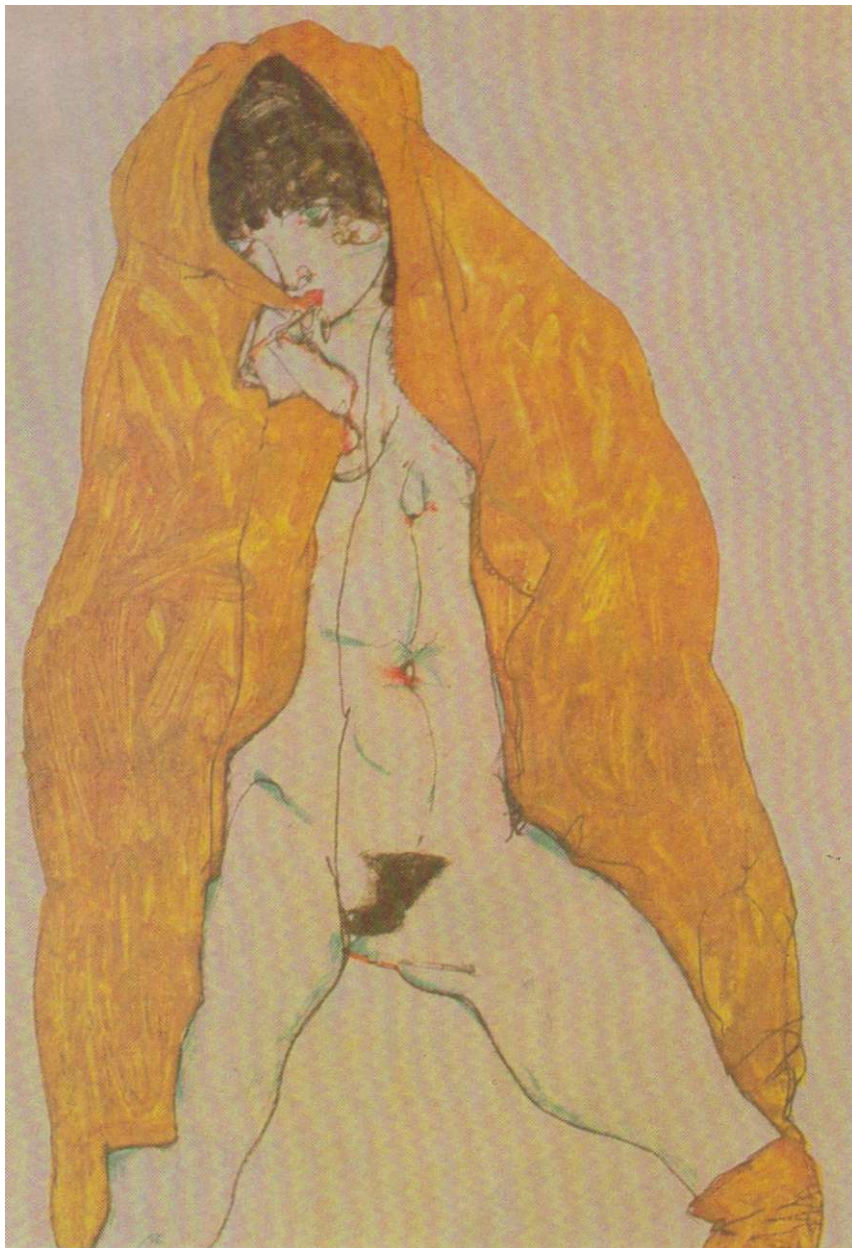
Közel és távol

Tájképein és utolsó éveiben készült önállóképein is ez a fajta izoláltság érezhető. Tájai: pontosan szerkesztett térképek, kiterített városok, paraván- és díszletfalak. Ahogy figurális képei a paraván mögé vonnak, a táj- és városábrázolásokon utunkat állja a felület. Mint ha a színházi kakasülőről szemlélődnénk. A geometrikus szerkesztettség nem éri el a klee-i absztrakciót, csupán bizonytalanul enged mozogni a határán. Már nincsenek embekek, de még érezhető a hiányuk. Építőköcska jellegű házeit gyakran sötét síkok keretezik, vagy olyan közel kerülünk a házfalhoz, hogy az csupán mint vertikális és horizontális elemek által tagolt, megfordítható felületként jelenik meg. A városképek álomszerű lebegése mögött ott a jól felépített szerkezetesség. A sötét kontúrok közé kényszerített színes felületekből építhető struktúra kapcsolatot mutat Van Gogh hidakról készült munkáival. A nagy előd iránt Schiele azzal a kompozíciójával rója le a tiszteletét, amelyet Van Gogh

A próféta (1913)

ismerhetősége, a teljes birtokbavétel lehetetlensége okoz. A nőt nem ékesíti irodalmi, mitológiai és történelmi emlékekkel. Egyik képén egy színes drapériából kibontakozó nőt látunk, s ez a mozdulat többek közt a kortárs Odillon Redon festményét, a „Vénusz ébredése”-t idézi. De a kagylóból mint virágkehelyből kibomló, elemi védettséget sugalló kerékdedesség, a magzat anyai „belső világterének” univerzalitása helyett egy modellt látunk, akinek mozdulata félreérthetetlen. Nem dús vegetáció veszi körül, hanem egy közömbös, mindent befogadó tér,

Fehér akt sárga köpennyel (1914)

1888-ban festett „A hálószoba” című képe ihletett. Szembetűnők a formai-lélektani különbségek. Van Gogh célja, hogy nyugalommal töltsse el a nézőt, Schiele a nyugtalanságot és az ablakok és ajtók elhagyásával a bezártságot jeleníti meg. Természet-élménye sokban rokonítható Cézanne-éval: az embernek nincs meg a lehetősége a cselekvő beavatkozásra, ami nem kizárást, hanem szemlélő részvételt jelent. Schiele igyekszik elhagyni mindent, ami szubjektív hangulatra utalhat — képei világos szerkezetű mértani vetületeként tárulkoznak fel.

Utolsó időszakában egyrészt az

ön-allegóriának egy csoportja jelenik meg, másrészt ekkor készül a legtöbb portré. A magát szerzetesként, középkori barátként, szentként ábrázoló festő témái: a kinyilatkoztatás, a megtérés, különböző víziók és természetesen a halál. A hangsúly újból a kezekre és a fejre összpontosul, mint korai korszakában. A geometrikus hálóba komponált figurái nem rendelkeznek mozgástérrel — beszorulnak a háttér és az őket takaró sík közé. A gesztusok is visszautalnak a korábbi önarcképekre. A formákat egyrészt a geometrikus csigavonal szervezi, amely nem a magzati védettséget, hanem az alárendelődést, a kudarcot, a kétségek alatt görnyedést fejezi ki, másrészt pedig a háromszög, mely hol

valami isteni jelentést hordoz, hol meg — miként az expresszionisták színházi szimbolikájában — a tudatalan agresszivitást.

A befejezetlen életmű lezárásának tekinthető a be nem következett állapotról készült képe: a család. Ami látható, az a póre alapstruktúra: a férfi, aki természetesen maga a festő, a nő, aki nem Edith, hanem egy fizetett modell, és a gyerek, aki később került a képre, miután Schiele megtudta, hogy Edith terhes. Együtt van a legközvetlenebb közelség és a tökéletes távolságtartás. Visszakanyarodott a kiindulópont-ra. Kezdhét mindent előlről. ■

Egon és Edith Schiele síremléke, Ferenczy Béni alkotása

Selyem fényű,
lágymagású,
vízgőzáteresztő,
eső, sport- és
szabadidőruházati
anyag.
Divatos pasztell
és sportos
színekben.

Gyártó: graboplast Rt

Győr, Fehérvári út 16. • Telefon:
(96)14-155 • Telex: 24276 • Fax:
14-330

S Modell

*Ahol az igényes láb
cipőre talál...*

„S” MODELL

Budapest V., Váci utca 10.

ALLA MODA

olasz cipőbolt

IX., Vámház/Tolbuhin/ krt. 13.

CSOPORTOS UTAZÁSRA

NOSZTALGIA

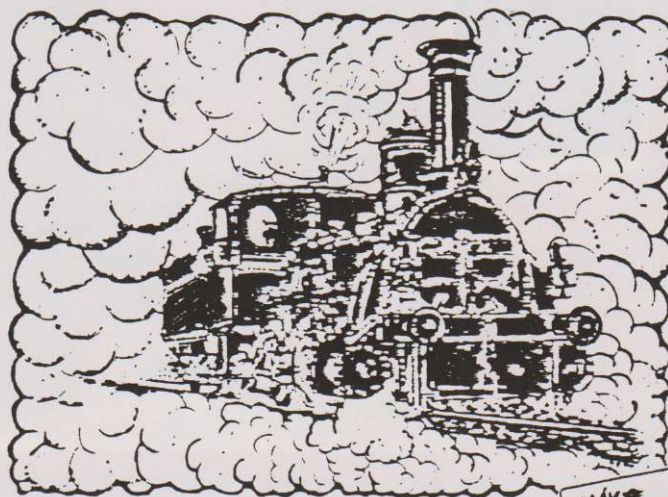
VONATOK

A MÁVTOURS
SZERVEZÉSÉBEN

Budapest VI. kerü-
let, Andrassy út 35.

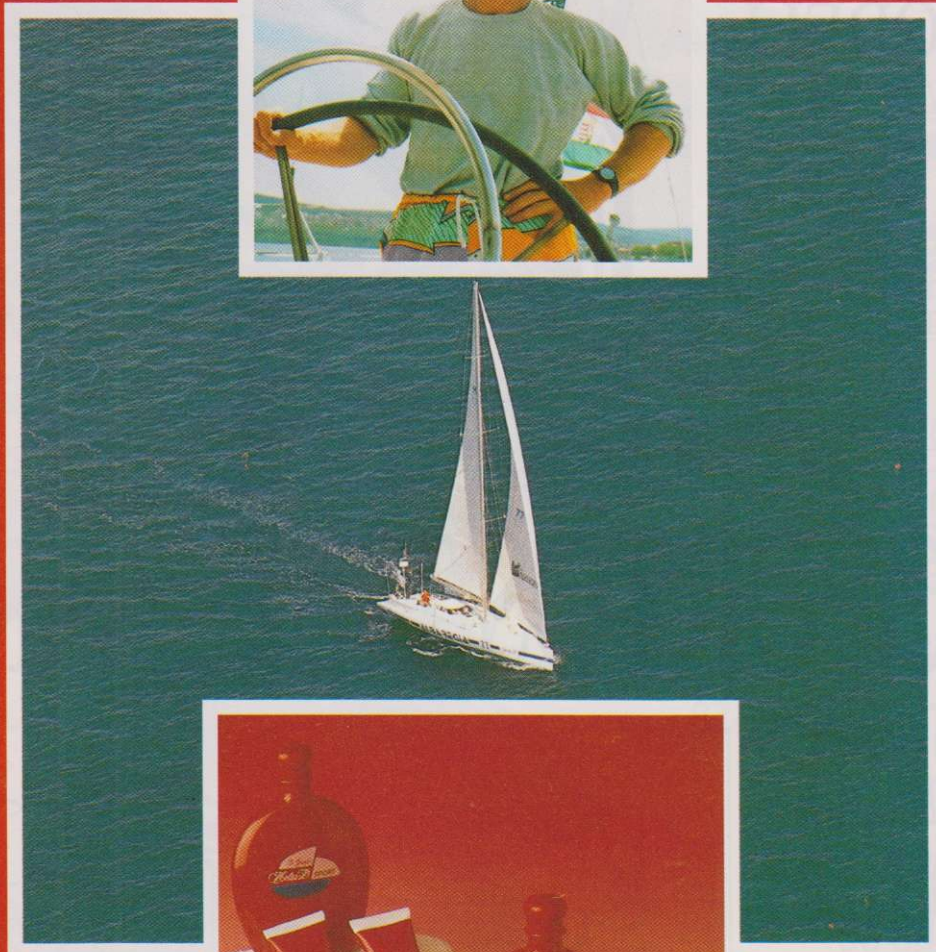
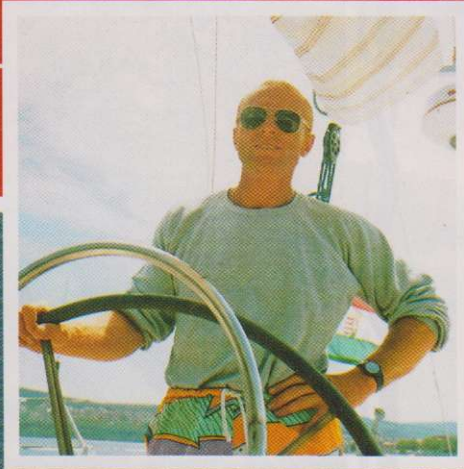
Telefon: 122-8049

Telefax: 122-6210

Helia-D

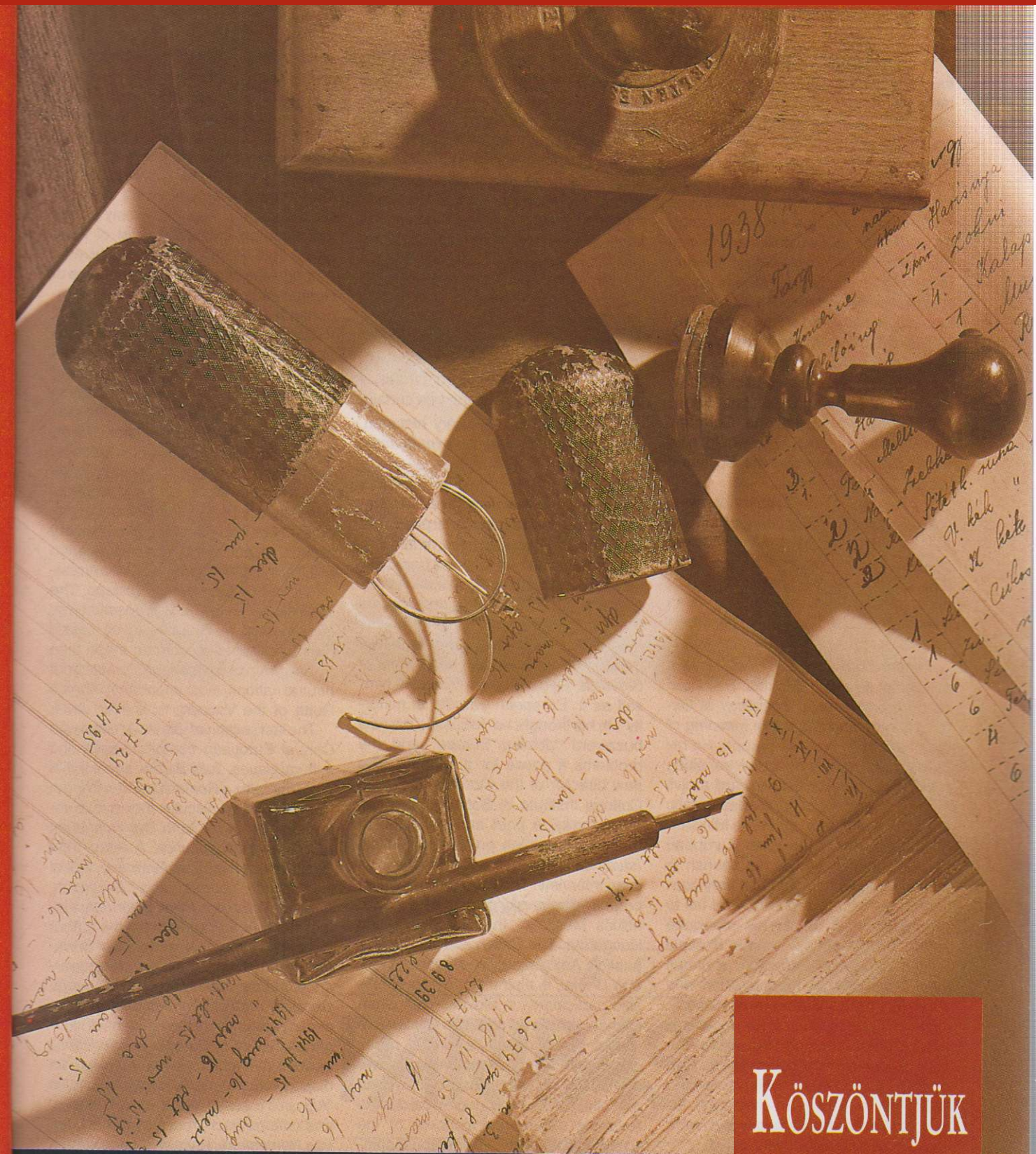
SPORTKÉSZÍTMÉNYEK

IZOMLAZÍTÓ KRÉM • FÉNYVÉDŐ KRÉM
KRÉMSZAPPAN • TUSFÜRDŐ • TESTÁPOLÓ
SAMPON MINDEN NAPRA

MAGYAR KÜLKERESKEDELMI BANK RT.

Cím: Budapest, 1821 Szent István tér 11.
Telefon: 1 329-360
Telefax: 1 322-568
Telex: 22-6941

idékifókjaink is az Ön rendelkezésére állnak Debrecenben, Győrött, Szegeden

KÖSZÖNTJÜK
KEDVES
ÜGYFELEINKET!

EURÓPAI UTAS - EUROPEAN TRAVELLER 1991/1

SUMMARY

In our previous issue we presented the Revolution of 1956 through documentary photos. 1956 was the first step which Hungary would only be able to continue thirty four years later. This issue will present another unfinished step in Hungarian history, the winter and spring of 1944—45, the war, the ravage of Budapest and the country's ambiguous liberation. Two politicians look at the photographs. *Árpád Göncz*, the sixty-nine year old President, who once took part in the armed resistance to Nazi occupation, and *Gábor Fodor*, the twenty-nine year old Young Democrat MP whose only conception of the war is his parents reaction to the conflict. *Göncz*: "Rákosi and his companions knew, whoever stood against the Germans and the Hungarian Nazis, would also stand against them and the Soviets if they were compelled to..."

Three men of letters remember wartime Budapest. *Balázs Lengyel* and *Tamás Bárány* were hiding in the wrecked city as military deserters, and lived through the Soviet liberation and/or occupation. *Tibor Gyurkovics* lived through the period as a child, paradoxically for him it seemed like a paradise.

Thoughts about Europe: four essays are compiled under this title. *Ralf Dahrendorf*, professor of Sociology at Oxford, attempts to define the meaning of the changes in Eastern Europe. He regards them as a process of transition rather than a revolution, toward a civil society, a desired but not at all automatic end. *Miklós Németh*, ex-Prime Minister, hypothesizes that the West European nations themselves will not flourish in the world economic market if they continue to sit with folded arms and fail to give substantial aid to the renegade communist countries. London Political Scientist, *George Schöpflin*, explores the reasons why nations and nationhood survive in the twentieth Century. According to his view the idea of consociationalism is an efficient tool to govern ethnically divided political communities. Film director, *Ildikó Enyedi*, while respecting the values of European civilization, attempts to define its limitations and offers ideal anarchism as an alternative.

Our following articles deal with the *historical neighbourhood of Slovakia and Hungary*. A conference was held this January in Dunajská Streda (Dunaszerdahely), a Hungarian populated town of Slovakia. The conference brought to-

gether liberal forces to discuss Collective Rights and Minority issues. A photo report accompanies this article. The writer *Martin M. Šimečka*, who lives in Bratislava (Pozsony), acquaints us with the journal *Fragment-K*. The journal's existence began as an illegal (samizdat) journal representing Central-European thought. Today, of course, *Fragment-K* is legal. *László Koncsol*, a Hungarian writer living in Slovakia, writes about a village in Burgenland (Austria) called Kittsee (Köpcsény in Hungarian) which preserves several memories of the historical coexistence of the Central European nations. The writer was only able to visit the area, walking distance from Bratislava, after the collapse of the iron curtain.

Béla Pomogáts, a literary historian, writes about the collective experiences, as shown in their work, of Hungarian writers as minorities in Slovakia. *László Dobos*, one of these writers, gives an interview. Dobos held a ministerial post in the 1968 Czechoslovakian government, because of this he had to suffer from neglect for the next twenty years. *Mihály Czine*, another literary historian, records the thoughts and dramatic moments that he encountered while travelling through Slovakia. A Hungarian writer of Slovakia, *Gyula Duba*, introduces himself as a "European traveller of minority". In his thought he discusses the new buzzword "Joining Europe" and the Problems it poses for a minority. The new director of the Czech and Slovak Cultural Institute in Budapest is *Karol Wlachovský*, a poet and translator of modern Hungarian prose into Slovak. *István Käfer* introduces the director to us in an interview. The European Traveller printed *Wlachovský's* work, "My Road to Miklós Mészöly", in both Slovak and Hungarian. The Czech and Slovak Republic's Ambassador to Budapest, *Rudolf Chmel*, is also a literary figure. He also participates in Slovak—Hungarian exchanges. His contribution to this issue relates to his country's foreign policy orientation. A philosopher in Bratislava, *Miroslav Kusý*, writes about the "hyphen war", the political and ideological debate revolving around the concept of the Czechoslovak state. His personal opinion entails some kind of individual independence for the Czech and Slovak nations while maintaining some sort of Czechoslovak state.

Fifty years ago., on April third, 1941 Count *Pál Teleki*, Prime Minister, com-

mitted suicide. He could not reconcile himself with his moral conflict. He signed a Yugoslav—Hungarian pact of friendship and subsequently hostile German forces were allowed to cross Hungarian territory to invade Yugoslavia. *Lóránt Tilkovszky's* essay is a portrait of this man. Personal acts of moral strength, like the count's, are not the only events that brighten the sad journal of Hungary's role in the second world war. Amongst the brighter pages are some of Hungary's political decisions. Most importantly, the decision to allow civil and military refugees from German occupied countries, mainly Poles, to seek shelter in Hungary. The government commissioner of the refugee question was *József Antall Sr.*, father of the current Hungarian Prime Minister. *Károly Kapronczay* writes about his actions. The German occupation of Hungary on March nineteenth of 1944 and most importantly the installation of the "Arrow-cross" Nazi Party into power in Hungary brought an end to this sort of Hungarian politics. *József Antall* himself was arrested for a short time by the Gestapo. The "Endlösung" of the Jewish question was implemented in Hungary as well. *László Karsai* describes the efforts made then by the group of Budapest diplomats from neutral nations, most importantly Angelo Rotta of the Vatican, to shelter Jews.

The last section of this issue deals with Central European contemporaries and cultural issues. *Julia Balogh* speaks with *Gelu Páteanu*, a Romanian writer living in Hungary. They discuss the mutual interdependence of both the Hungarian and Romanian cultures. A letter from Berlin, in what was East Germany, tells of intellectual's hopes and deception.

Hrabal's Book is *Péter Esterházy's* latest story. At a Prague event the author talks with some of his readers and *Bohumil Hrabal*, himself, makes an appearance. *Márton Módos* reports this event. *Bertalan Andrásfalvy*, Minister of Education, writes about the relations of Hungarian culture to Europe. *Árpád Göncz* opened the ethnic Serbs' religious art display in Szentendre, Hungary. *Sztoján Vujicsics's* essay gives us a historical and cultural background to this art. *István Nemeskürty* reviews a book written by Magda Jászay on historical ties between Venice and Hungary.

Livia Páldi presents a well illustrated essay on Egon Schiele, the major Austrian painter of the early twentieth Century. Our next issue will appear in June.

Gondolkodó partner...

· M A G Y A R ·

PARIBAS

S. A.

1015 Budapest, Ostrom utca 23-25.

Telefon: 1750130

Europai utas

Ára: 149 Ft